

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱԿ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.
ՀԱՆՏԵՐԲԵՐ.

№ X.

ՏՓԽԻ Մ

1880

ЛИТНИЦА ЛАМОНОВА.

ՀԱՅԿ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՄԱՍԻՍԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՄԱՍԻՍԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1881

18

2 0 2 5 2

(Հարուհնակութիւն *)

29.

Մեր միտքը չէ և ոչ տեղիք ունինք այստեղ յիշելու դիւցազն Արշակ Տէր Ղուկասեանցին, մեր նպատակից դուրս էր խօսք բանալ վերջին զաղթականութեան վերայ, և թէ մեր վիպասանութեան հետ կապուած չլինէր այդ տան նախկին յիշատակի արժանի ժառանգներին մինը։

Ասենք ուրեմն, որ Տէր Ղուկասեան տունը ասանջական էղաւ մեր թշուառ, աշխարհէ աշխարհ տարադիր բնկած մոլորականին, ուղղմ եմ ասեւ նոյն ինքն Շահէնին. [Թէ ինչպէ՞ս, [Թող բժիշկս ինքը պատմի:

ՀԴ.

Տէր Ղուկասեան ընտանիքը մեծ շինութիւն էին անում: Կհա

Տես «Փորձի» նախընթաց համարները:

բժշկիս միւս օրուան սկզբնաւորութիւնը, նոքա կառուցանում էին այն ժամանակուան Թիֆլիսի նշանաւոր տներէց մէկը:

Շինութեան մշակները, ինչպէս և առհասարակ Թիֆլիսի օրավարձ մշակողները, մեծ մասամբ պարսկաստանցի ու տաճկաստանցի են, որոնք եկել են իւրեանց երեսաների ապրուստը դառն քրտինքով ու տաժաճելի աշխատութեամբ հայթայթելու: Պարսկաստանցիները յայտնի են իւրեանց նաւթաշութիւնով: Ամենաշփուար ու ծանր աշխատութիւնը նաւթաշներինն է, սրանք շինութեան հողը կամ ցեխը նաւակների մէջ ածած՝ ուսերին են առնում և ահագին բարձրութիւնը վեր ելնում: Նաւթաշներն են ամէնքից շատ ստացողներն ու նրանց պատիւը բարձր է շինութեան տէրերի և վարպետների մօտ՝ ուրիշ մշակներից աւելի:

Տէր Ղուկասեանց նաւթաշների մէջ ամէնքից աւելի հռչակուեցաւ մէկն իւր արիաջանութեամբը, համեատ բնաւորութեամբն և, որ գլխաւորն է, իւր մեծ ուժովը:

Նորան թէպէտ ուրիշ մշակները չէին ճանաչում, նրանցից և ոչ մէկի գիւղացին կամ ընկերը չէր նա, բայց նորա վերայ ոչ որ չէր նախանձում: Եթէ նորա համեատ վարքն և հեղութիւնը չլինէր, դժուար էր նորան օտար մշակների հետ այնքան երկար ժամանակ ապրել: Աշակների մէջ այս յատկութիւնը կայ, որ նորանք խումբ խումբ են գործում. ամէն մի խումբը բաղկացած է համադիւղացիներից կամ համընթակներից, որոնք վարձուում են ի միասին շաբաթով. որ և է շինութեան վերայ. միայնակ կամ անձանօթ մշակին դժուար է գործ ճարել այդպիսի մի հաստատ տեղում. կամ մաց կամաց նա պիտի կամ մասնաւոր ծառայութիւններ գտնի և կամ մի արտօնատէր վերակացուի, կամ Ֆահլաբաշու պաշտպանութիւնը և հովանաւորութիւնը խնդրի: Այսպիսի անտէր ու անընկեր մշակը շատ անգամ ստիպուած է լինում մի քանի օրուան աշխատանքը կաշառ տալ մշակների վերակացուին:

Մեր նաւթաշ օտարականը, որի մասին պիտի խօսինք, ոչ կաշառել էր վերակացուին և ոչ օտարների միջնորդութեանն էր դիմել. նա դիպուածով բռնել էր մի պակաս նաւթաշի տեղ և իւր անձանձիր աշխատութեամբը տանաիրոջը համոյացել էր: Ամէնքը դիտէին, որ բժշկապետ Ս. Տէր Ղուկասեանցը Շահէն անուանով նաւթաշին չի փոխիլ հարիւր իւր նմանների հետ և այս բաւական էր Շահէնի իրաւունքը բարձրացնել նորա ընկերների և վերակացուի մօտ:

Ինչպէս եղաւ, որտեղից եկաւ, աւելորդ է ասելը, մենք մի օրից

մի օր դռանը Շահէնին մի արխալղահի մէջ, բոբիկ ոտքերով, սրունքը բայ, մի անոտոտ պատառոտաւած շապիւմ ճէր Ղուկասեանց շինութեան մէջ նստաշուծիւն անելու:

Շուտով ամէնքն սիսեցին Շահէնից պատկառել, նա արածուծ թիւն ստացաւ ճէր—Ղուկասեանց տան շեմքովն էլ անց կենալ: Նա թէպէտ քնում էր մշակների հետ նոցա համար պատրաստած տախտակի արտաքին երեսներից հազմած որահի մէջ, բայց նա տան տիրոջ տանը կէս ծառայի պաշտօն էլ վարում էր:

— Շահէն, պղնձկարգը սրբոտիր, Շահէն, բախին աւելի, Շահէն, ձիանոց գոմը մաքրիր: Այսպիսի հրամաններ ամէն օր նա ստանում էր տան տիրոջից, կամ նորա տան գործակատարից և Շահէն անտրտունջ բոլորը կատարում էր:

— Շահէն, շինութեան վերակացու ես, հրամայեց մի օր տան տէրը և մեր նստաշուծի ուսերը թեթեւացան: Նա էլ հող չի կրում, նա այժմ մշակների վերայ հսկում է, որ ծուլութիւն չանեն, որ միմեանց դէմ խռովութիւններ չհանեն, որ հանդարտ գործեն, որ շարաթերեկներին իւրեանց ամբողջ շարաթուան մշակածի վարձը ճշիւ ոտոնան, որ իւր ձեռքովն առաջիկայ շաբաթի համար էլ վարձուին:

Մի խօսքով վերակացուն կիսատանուտէրի դեր է կատարում, և եթէ ասեմք, թէ որմնագիրները, որոնք ուրիշ վերակացուների մարդատեղ չեն դնում, տեսնելով ասանտիրոջ քաղցր ակտրկութիւնը Շահէնի վէպ, իրանք էլ նրան յարգում էին, ապա կ'իմանանք, որ Շահէնը հիմա մեծ պատիւ ունի իւր ծառայակիցների և ընկերների մօտ:

Ամէն մշակ պարծանք է համարում իրեն Սալմաստեցի կոչուիլը, որ տեղից Շահէն էր, ամէնքը բարեբաղդ էին համարում իրենց, որ վերակացու Շահէն եղբայրը իւրեանց հացից մի կտոր կտրեց:

Ուրիշ վերակացուները ոչ միայն պահանջում էին մշակներից յարգանք և ծառայութիւն, այլ և մի մի մետր հանում էին իւրեանց համար մշակների շաբաթական վարձից:

Շինութեան տէրը ընդհանրապէս հաշվում է մշակներին և բոլոր փողը տալիս վերակացուին բաժանելու, իսկ այդ պարօնը նախապէս հանում է ամէն մէկի վարձքից իւր հասնելքը և մնացածը տալիս տիրոջը:

Շահէնը ոչ միայն այդ չէր անում, այլ և չէր թող տալիս մշակներին մի ինչեկից չնչին ծառայութիւն անել իրեն:

— Եղբորք, ասում էր միշտ Շահէնը մշակներին, ես իրաւունք

շունիմ ձեզանից ծառայութիւն պահանջելու, եւ ամբողջ օրը հանգիստ եմ, իսկ դուք արեգական տապից խորովուում եւ քրտնում էք. եւ պարտական եմ ձեր հանգստութեան համար ձեզ ինքս ծառայեմ եւ ոչ դուք ինձ:

Ո՛վ չէր սիրիլ, ուրեմն, այսպիսի վերակացուն, հարկաւ աւմէնքը նրա գլխովն երգուում էին:

Շատ անգամ վերակացուի խտտութիւնը, կամ անհաշտ ու շահասէր բնավորութիւնը արգելք է լինում շինութեանը. մշակները փախչում են գէպի լաւ վերակացուն. նա է մշակների եւ շինութեան տիրոջ մէջ միջամտողը եւ գործը յառաջ, կամ յետ տանողը: Տան տէրը տեղեակ չլինելով մշակների ներքին հանգամանքից, մնում է մոլորուած, թէ ընչի՞ ուրիշների մօտ շատ ուրախութեամբ են գնում մշակները, իսկ իւր շինութիւնից փախչում, հեռանում են:

Վերակացուի քաղցր վարմունքից շատ բան է կախուած. նորա մէկ խրախուսական խօսքը կրկնապատկում է մշակների եռանդը եւ գործն յաջողապէս յառաջ է գնում:

Շահէնը վերջին տեսակ վերակացուններիցն էր:

— Դէհ, ձեզ մատնող, ձեր կռներին պիժ, եղբայրներ, քաջալերում էր Շահէնը, հալալ է ձեր կերածը, գործեցէք, մի՛ խնայէք աշխատութիւնը:

Այսպիսի խօսքերն էին, որ ամէնքին զարմացրին. կարճ միջոցում Տէր-Ղուկասեանց այնպիսի ահագին շինութիւնը գլուխ եկաւ, վերջացաւ:

ՀԵ.

— Շահէն, ասաց Տէր-Ղուկասեանցը, շինութիւնն աւարտելուց եւ նորա վարձը լիուլի հատուցանելուց յետոյ, կուգնի ինձ մօտ մնալ իբրեւ ծառայ:

— Մինչեւ մահս:

Շահէնը Տէր-Ղուկասեանց ծառան էր եւ գովանի ու հաւանարիմ ծառան:

ՀԶ.

Պաղթականութիւնից երկու տարի յետոյ մի մարդ Ռուսաստանի ամբողջ խորշերը ման էր գալիս: Նա միայն չէր. նրա ընկերները բոլորն իրանից պատուով էին: Մեր տաած մարդը երուսաղեմից

եկած Ռուսաստանի զիւղերը նուիրակութիւնով պարտող մի քանի հոգեւորականների ծառայ էր:

Սուրբ հայրերը, որոնցից մինը եպիսկոպոս, երկուքը վարդապետներ և մինն աւագ տարիաւագ էր, բերել էին սուրբ տեղերից շատ մատուցներ և հոգեշահ առարկաներ: Նոքա բաժանում էին ջերմեռանդ նուիրատուներին փրկչական տեղերի սուրբ սպասներով կնքած մատնամուկ, բաշխում էին մեղրամոմի մէջ ամփոփուած սրբոց պատկերներ, տալիս էին երուսաղէմում սրբազործուած ու դրոշմած պատանաջու կտաններ, անում էին խաչալուսաներ և թափօրներ և այլն:

Ամէն տեղ մեծ սիրով յարգում էին քրիստոսի գերեզմանի պաշտօնեաներին, ամէնքը պարտք էին համարում դիմաւորել և իւրեանց տներումն ընդունել սուրբ քաղաքից շնորհ բերած Աստուծոյ սիրելի յոյն հոգեւորականներին:

Եթէ նորանկները չգիտէին ռուսերէն, եթէ նոցա լեզուն բարեպաշտ ռուսները չէին հասկանում, բաւական էր, եթէ նրանց կարգացած աղօթքներն իւրեանց հոգւոյ փրկութեան համար էր: Եթէ իւրեանք՝ ջերմեռանդ ռուս հարուստ կալուածատէրերն և կամ մի լինաստէր վաճառականներն երուսաղէմ էլ գնացած չէին, էլի մի և նոյն էր համարուում Աստուծոյ առաջին, երբ իւրեանց տուած լիաբուռն ողորմութիւնները ուղարկուում էին սուրբ հայրերի ձեռքով Յիսուսի տնօրինական տեղեաց որեւէ աւերակ վանքը վերանորոգելու:

Ոչ միայն գիւղերումն էին ընդունուած և յարգուած այդ լեզու չհասկացող քարոյկները, այլ և գաւառական և մինչև նահանգական քաղաքներումը:

Ահա շքեղ և պատուական զգեստը հագին՝ բարեմաղթութիւն է անում սրբազան նուիրակը բազմամեղ ժողովուրդի հոգւոյ փրկութեան համար՝ իւր գլխին ժողոված անթիւ բազմութիւնք, որոց տուած նուէրներն ու դանձանակները բուռը բուռը լցուում են ափսէների մէջ սուրբ երուսաղէմի անունով:

Իրաւունք ունէին աստուածասէր ժողովուրդն իւրեանց կեանքն էլ չնայելու. երուսաղէմը, ինչպէս սուրբ միայնակեացներն ասում են, թուրքի ձեռքին գերի և ճնշուած է, սուլթանը մեծ հարկ է առնում քրիստոսի սուրբ գերեզմանիցը, վանքերը պարտքի տակ թաղուած են, գիշեր ցօյեկ անքուն հսկող, սաղմոս քաղող, ի-

րանց անձը մուսայած սուրբ վարդապետներն ամէն օր թուրքերից ծեծուում և կոտորուում են, և այս ամէնի առաջն աննելու միակ հնարքը փողն է. որ առաքինի բրիտանեայն կը համբերի, ուրեմն, և ձեռքից եկած օգնութիւնը կը խնայի: Մանաւանդ երբ կարելի է մտքովն անկամ անցկացնել վերջն կուգէկը ջնուիրելու այդ սուրբ մասունքներին, երբ բերածները կամ ճիրամօր թաշկինակն է, կամ Քրիստոսի հեծած հեղ աւանակի աջ ոտքը, կամ խաչափայտից նոր դուրս քաշած Յիսուսի ձախ ոտքի բեկուը և կամ Աստուածածնի աչքերից հոսած ու սրուակի մէջ ժողոված արտառունքը, որի մի կաթիլը միայն բաւական է ջնջել ամէն մահատարած և լցնել էրկնային բարութիւնով ջերմ նուիրատուների տուն ու դուրսը:

Սովորաբար այս նոր առաքեալները չըջում էին իւրեանց սայլ լակներով. նոքա շատ չափաւոր և խոտմբեր կեանք էին վարում, բաւական էր, եթէ մի ապաստւոր ունենային, մնացած ծառայութիւնն իւրեանք էին անում: Վարդապետներն իւրեանց ձեռքով կապում, ամրապնդում էին սուրբ տեղերը տանելիք նուէրները, իրանք էին ձիավարները և ամէն ինչը, խոտակեցութիւնը նոցա փոշեռտակ մեղքերը քաւում էր: Իւրեանց ասելով՝ ուրիշ մեղքեր չունէին:

Երկու երեք տարի էր հոգեորականները միշտ փոփոխուում էին, իսկ նոցանից մինը, այսինքն ամենից ստորը, կամ լաւ ևս ասել ծառան, մի կամ միւս խմբի հետ անդադար չըջում էր:

Եթէ մենք գաղտուկ հեռեկէնք Աստուծոյ պաշտօնեաներին, կը տեսնէինք, որ առանձին եղած ժամանակները նոյն և մի մարդիկը չեն, ինչ որ զիւղերումն ու քաղաքներումը ձևանում են. էլ նոցա մէջ չի երևում աստիճանի և պատուի զանազանութիւն, շատ անգամ միմեանց հետ կուում են, ծեծուում են, իրարից խռովելով բաժանուում են, բաժանելով նախապէս միմեանց մէջ սրբերի անուններով ստացած քնձաներն ու փայլուն ոսկիները:

Ո՞րք էին այս մարդիկը, ի՞նչ լեզուաւ էին խօսում և սրտեղից էին գայիւ. ահա քեզ հետաքրքրողը ասաց ինձ բժիշկաւսիր, որ պատմեմ:

Դոքա Սափի գիւղից Թմբուլ և Գօռ Նախիջևանի և Վայոց ձորի դաւառներում վերաբնակած հայեր էին. դոքա խաչագողներ

էին, իսկ այդ ծառայն որ իւր պաշտօնն երբեք չէր փոխում, որ ուրիշների նման շահասէր. էլ չէր, դա մեր Սահրաան էր:

ՀԵ.

Խաչադուրների կեանքի պատմութիւնները շատ շատ են. նոցա արարքները անհաշիւ են. մենք թոյլ տանք Սահրաան նոցանից մի քանիսը միայն պատմել՝ մեզ զուարճացնելու համար. և ապա տեսնենք, թէ ինչպէս և ինքը նրանց ընկերանում էր. և ինչու:

ՀԸ.

Մի անգամ, ասում էր Սահրատը, գնացինք մի գիւղ. տեղական ուռւ աւազ քահանայն շատ հարուստ էր. և կալուածատէր: Այդ ամէնը մենք վաղուց լսել և տեղեկացել էինք: Այս ևս մեր ուշադրութիւնից չէր փախել, որ քահանայի կինը նշանաւոր գեղեցկուհի էր. և փոքր ինչ թեթեւ վարուց և բարուց տէր:

Այդ գիւղը գնալուց յաւաք՝ մի անտառում սայլակի վերայ փնտռեցաւ մեր ներկայ արշաւանքը. բաղնութեան ձայնը միշտ յաղթում էր. և իմ ձայնս խեղդուեցաւ ընկերներիս համաձայնութեան մէջ:

— Դու իրաւունք չունիս խառնուելու կամ արդելք լինելու, ասացին ինձ ընկերներս, քանի որ դու շահադիտական նպատակաւ չես շրջում:

Վերջապէս մենք եկանք և ամենայն վստահութեամբ իջանք քահանայի դռանը:

Ես իբրեւ ծառայ, տոկոսեցայ երկայն մահակով հայածել քահանայի բակի շները, որ ինձ շրջապատել էին: Գուցէ ծուխի ծուխի լինէի, եթէ օգնութիւն չհասնէին տերտէրի ծառաները:

Կոտորած ուռւական բարբառով հերիք էր ինձ յայտնել քուսաղէմի սրբազան նուիրակների շնորհաբեր այցելութիւնը: Աւազ քահանայն ժամանակ էլ չունեցաւ կօշիկները հագնել. վերարկուն, որպէս և իցէ, դառաւ և վազեց աստուածառաք հիւրերին դիմաւորելու: Ես չեմ մոռանալ այն սրտազին համբոյրը, որ աւազ քահանայն առեց սրբազանի աջին: Չքնաղաղեղ աիրուհին էլ բակի

մէջ արժանացաւ սուրբ հայրերի կոշտ ու կոպիտ աջերին, իսկ իւր քնքուշիկ ծակատուր դրոշմուեց փոխադարձաբար ուրբ նուիրակների կաթոգին համբոյրներովը:

— Մեր տղայք, որսը ծանգերումն է, ասաց սրբազանը հայերէն, բայց պիտի աշխատենք միմեանց պատիւը վայր չձգել:

— Աչինչ, մենք համաձայնեւ ենք նախապատուութիւնը թողուլ քեզ իբրեւ եպիսկոպոսի, բայց չմոռնաս, որ այդ քաղցր պտուղը միայնակ վայելել չի կարելի:

— Մեր յիմար Սահրատը միայն արժանի չէ այդ շնորհքին:

Ես յոգւոց հանեցի ու յանձն առաւ ծառայական պաշտօնս կաաարումէիս Ես ներս էի քաշում ձիանքը:

Ի՛նչ մեծամեծ պատրաստութիւնների, քանի՜ տեսակ խորտիկների հոգացողութիւնք են լինում այդ օրը քահանայի տանը, մի կողմից ոչնաբն է մորթում, միւս կողմից հնդկահաւերն ու սագերներն փետրուում: Խողանոցումը խոչքորակի ճիչն է ականջ ծակում, հաւերի գլխներն են մի տեղից միւսը թռչկոտում: Կարծես հարսանիքի պատրաստութիւն է:

Ես իբրեւ ծառայ, եկել դռան շեմքին դէմեմ ընկել, սպասումեմ տէրտէրիս հրամանին, իսկ սրբազանն ու հայրսուրբները փափուկ դահոյքների վերայ են բազմած:

Տան տիրուհին առաջին անգամը չէր վստահանում սուրբ կրօնաւորների մօտ նստել, բայց վերջը սրբազան հօր քաղցր ականարկութիւնն իրաւունք տուեց նրան հանգչել նոցա կողքին:

Քահանայն իւր տիրուհոյն յանձնեց զբաղեցնել երկնաւաք հիւրերին և ինքը գնաց փոյթ տանել ընթրիքի պատրաստութեանը:

Մեզանից ամէն մէկը իւր միտքը յայտնելու չափ դիտէր ուսեւերէն և այդ էլ հեշտացնում էր մեր յարաբերութիւնները մեզ հիւրընկալողների հետ:

— Սրբազանն ի՛նչ է առաւելապէս ախորժում, հարցրեց ինձ քահանայն, ինչպէս ծառայից:

— Նորին սրբազնութեան համար ողջ մէկ է, ոտիպուեցայ ստել ես, երկու օր է որ նորա բերանը կերակուր չէ մտել, նա ծովէր, բայց այս երեկոյ կարծեմ փոքր ինչ բան կը վայելէ, և եթէ իրաւունք է ստացել ի վերուստ, ապա ուախի կերակուր ևս կը ճաշակէ:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել:

— Ուզում եմ ասել, թէ մեր սրբազանը շաբաթն երեք օր միայն ուտում է, կամ խմում և այն՝ երկնքի հրամանաւ ու արժանաւորների ներկայութեամբ, մնացողների համար նա միշտ ծով է:

Այս լուրը մի ակնթարթի մէջ բոլոր առնել բռնեց և եպիսկոպոսի անունը հինգ անգամ աւելի բարձրացրեց:

Երեկոյեան ընթրիքի վերայ խօսակցութիւնը շարունակ սուրբ տեղերի և Մարիամ Մագլթաղենացու վերայ էր, որ Յիսուսի ոտքերը լուաց և մազերովը սրբեց:

Խմուեցան առատ առատ ոգեղէն լմակիւքներ. եպիսկոպոսը թոյլտուութիւն չունէր շատ խմելու, նոյնպէս և վարդապետները, իսկ սան տէրերը պարստական էին ուրախ լինիլ և Աստուածանից զոհանալ այսպիսի երջանիկ օր պարգւեւելու համար՝ սրբազան իրաւունք էր տալիս:

Սեղանի վերայ մի քանի ակնարկութիւններ եղան մեր գործերի յաջողութեան համար. քահանայն օղկների գրգմամբը մեծամեծ խոստումներ էր անում սուրբ տեղերին, իւր ականակուս գաւազանը, որը մեծաքսեայ կոորի մէջ հազցրած՝ սենեկի անկիւնումը գրած էր, նուիրում էր իրուստղէմի յոյն պատրիարքին. իսկ սեղանի աչքը լեքը գրամը, որի բանալին, ինչպէս մի քանի անգամ ցոյց տուեց, գրպանումն էր, ընծայում էր Յորդանան գետի վերայ Տիրոջ մկրտած տեղը կամուրջ շինելու:

Տիրուհին իւր կողմից յաճախակի քաղցր հիւրերի աջերին էր դիմում և ինքն էլ նրանց սիրալիր համբոյրին արժանանում. նա էլ իւր անձը, — կանացի զարդերն ու զանձը նուիրական հիւրերի առաջին առատ առատ բաշխում էր. մինչև այնտեղը հասաւ, որ սրտի փափազը դէպի ինձ՝ այսպիսի արդար և առաքինի անձանց երջանիկ պատաւօրն էլ չկարողացաւ պահել, վեր թռաւ տեղեցն, ինձ գրկախառնեց ու լաց եղաւ:

Ի վերջոյ սեղանը հաւաքուեցաւ և քահանայի ննջարանումը իմ տէրերիս համար անկողին պատրաստուեցաւ. տէրտէրին ընթրիքի սենեկից տանել չեղաւ. նա մնաց տեղնուտեղը գլորուած, իսկ տիրուհին, որպէս և իցէ, մոտաւ ննջարանի կից սենեակը:

Ես իբրև սպասաւոր, պարսական էի իմ տէրերիս քնացնելը յետոյ ուրախ ընթրիք անել տէրտէրի ծառաների և աղախինների հետ: Նոքա ևս գտնելով իւրեանց տէրերին այդ դրութեան մէջ,

ինքեանք աւելի վատթար եղան, մնացին նստած տեղերը վայր ընկած:

— Սահրան, լսեցի ես դրսից կեղծ եպիսկոպոսի ձայնը, ամենայն ինչ պատրաստ է, մեր ձիանքը դուրս քաշեր:

Եւ արդարեւ զիշերուայ մի ժամանակը վատահորէն տէրտէրի դռները յետ բաց արի ես և մեր սայլակը ազատ թռչում էր դէպի միւս նահանգը:

Մեզ հետ էր և՛ ոսկեհոն գաւազանը և՛ սեղանի միջի փողերը և՛ տիրուհու թանգազին զարդերը և՛ շատ հազուադէպ իրենդէններ, որ ժողովել էին իմ ընկերներս տէրտէրի տանից:

Երեք օր մենք ճանապարհորդեցինք, երկու տեղ ձիանքս ծանցինք և նորերը գնեցինք, մեզ ճանաչելն անհնարին էր. մենք էլ հողեւորականներ չէինք, մենք ուռսի սամկի մուշտակներ հագած ազատ զնում էինք:

Երկու նահանգ անցնելով, երրորդումը կանգ առանք մի սուաջ նորդական քաղաքի մօտ և մտանք մեր հողեւորական հազուստի մէջ, եպիսկոպոսութիւնն այստեղ միւս ընկերներիցս մէկին վիճակուեց, բայց ես միշտ ծառայ էի:

ՀԹ.

Քեզ ճանձրալի չե՞ն այսպիսի միջանկեալ պատմութիւնները, ես կը ցանկայի Սահրանի քաջագործութիւններից մի քանիսն էլ պատմել, դարձաւ ինձ բժիշկս:

— Թէպէտ կը ցանկայի Շահէնիս ձեռքից չթողնել, բայց Պատշունի, դոքա ևս հեռաքրքրական են, խաչադողի կեանքն ինձ համար նոր բան է:

Զ.

— Մեր ձիանքը կանգ առան եպիսկոպոսական տան առջևը, ստում է Սահրանը, և մենք ամենայն հեղութեամբ և պարկիշտութեամբ հարցրինք առաջնորդի բարեհաճութիւնը՝ Երուսաղէմի նուիրակներին ընդունելու մասին, և ի հարկէ յառաջաց ծառայի ձեռ-

քով յայտնեցինք Նորին Սրբազնութեանը Երուսաղէմի յունական պատրիարքից բերած օրհնալիւր ողջունի և նուէրքների մասին:

Սրբազան առաջնորդն ամենայն սիրով դիմաւորեց իւր կարգակից արժանաւորներին: Այս անգամ ես թարգմանի դեր էի կատարում, սուրբ նուիրակները միայն յունական աստուածահաճոյ լեզուն գիտէին, իսկ ես փոքր ինչ հասկանում էի ռուսերէն:

Երկու կողմից օրհնութիւններ առատ թափուեցան. մի կարճ զոհացողական մաղթանք կատարուեցաւ մեր եպիսկոպոսից առաջնորդարանի գահճի սուրբ անկիւնում բազմացրած խաչկալի առաջին. ծնրադրութիւններին հետևեցին եղբայրական համբոյրներն և հիւրերը հրաւիրուեցան հանգստանալ ընդունարանում:

Երկար ու բարակ ողջոյններից և երուսաղէմից տուած հարկբաւոր տեղեկութիւններից յետոյ մեր եպիսկոպոսը ներկայացրեց աւագ քահանայի նշանաւոր գաւազանը, որը իբր թէ ուղարկուած էր Երուսաղէմի պատրիարքից սորին սրբազնութեանը եղբայրական յիշելիք. նոյնպէս և արծաթեայ ափսէի վերայ մատուցուեցաւ սուրբ տեղերից բերած մասունքը — Աստուածածնի ճկոյթի եղունգը սպիտակ մեղրամոմի մէջ հազցրած:

Երեք օր առաջնորդարանումը մնացինք. երկու անգամ մեր եպիսկոպոսն առաջնորդական զգեստը հագած՝ զոհացողական կատարեց. ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ լցուում էր մայր եկեղեցին և ջերմեւանդօրէն ծունր կրկնում մեր սրբազանի բայաթ ինքի երաժշտութիւնովը ողևորուած: Պէտք է ասել, որ մեր այդ ընկերի պարսկական բայաթին ինձ էլ շարժում էր, անպիտանի ձայնը շատ քաղցր էր: Այսպիսի տեղերի համար մենք միշտ պահում էինք մեր ներկայ եպիսկոպոսի ձայնը: Խոստովանելու էր, որ ձայնի հետ կեղծաւորուէլ ևս զիտէր. այդ երեք օրը նորա գլուխը չբարձրացաւ և աչքերը ղեանից չկարուեց. նա ամաչում էր աշխարհքիս ունայն փառքերին արժանանալու համար. այդ ամէնը նա բելիարի փորձութիւններն էր համարում, մանաւանդ կանանց երեսին նայելն իւր սպաշխարութեան օրերը աւելացնում էր. այդ երեք օրը մեր սրբազանը միաժամ էր և պահոց կերակրներով էր յագեցնում:

Սենք թոյլտուութիւն ստացանք թեթեւամիտ և անահաւատ Առաջնորդից շրջել իւր վիճակն և նուէրքներ ժողովել. իրանից էլ

բաւականին զգեստներ, սփռոցներ ու զանազան նուէրքներ բարձեցինք մեր սայլը Բրիտանի գերեզմանի յունական մասը զարդարելու և պայծառացնելու համար:

ՁԱ.

Երբք տարի ևս շրջեցի Ռուսաստանը խաչագողների հետ, պատմում էր Սահրաար, շատ չար ու բարի տեսայ, շատ մարդկանց բնատուրութիւնների և զիւրահաւանութիւնների հետ ծանօթացայ, բայց ոչ մինն այնքան ծիծաղաշարժ չէր, որքան մի զիւղում պատահած անցքը:

Բանը նրանումն է, որ քանի գնում էր, հեռոցհեռէ մեր պատիւը վայր էր ընկնում Ռուսաստանումը: Քաղաքներէլցը բոլորովին հալածուում էինք իբրեւ խարեքաներ, մի երկու տեղից ոստիկանութեան հսկողութիւնից կաշառքներով դուրս պրծանք, մեծամեծ դիւղերումն հաւատրեծայութիւնը պակասելէր. շատերն ուղղակի թուրք էին կոչում մեզ և մեր դրքերն ու խաչակուռ աւետարանները համարում կախարդական զրուածքներ. (Թէպէտ հոգիներին մեզք էին անում զբանով. մենք սովորաբար տանում էինք մեզ հետ հայերէն հին Ժամագիրք կամ ասղմնս, մի մի պղնձեայ խաչ վերան կայրած ու մի քանի հին ու մոմոտ թաշկինակների մէջ պատատած:)

Այդ անյաջողութիւնները մեզ պատահում էին գլխաւորապէս մեծ մեծ աւաններումը և զիւղաքաղաքներումը, իսկ խոր, յեռ ընկած գիւղերի մէջ էլի նոյն յարգն ու պատիւն ունէինք: Որտեղ արժանի վարձատրութիւն չէինք ձեռք բերում, գտնում էինք վհուկ պառաւներ և ախտաւոր կանայք ու նոյա ձեռքով հրաշագործութիւններ անում: Դժուար չէր այդ մեզ համար. արդէն մեզանից ամէն մէկը ծանաչում էր սրբերի անունով գետին ընկնող, փրփրահալող, գուլակող կանանցը, բաւական էր, որ նորանց գրպանը մի քանի կոպեկ ձգենք, և ահա նրանք մեր ծանապարհ հորդող կաթաբեռներն էին:

Ամէնքի մօտ մեր գալուստն աւետում էին և մեր ձեռքով սուրբ տեղերին ուղարկած նուէրների մէջ միայն քարոզում ազէտ ուսմկի հոգւոյ և մարմնոյ փրկութիւնը:

Շատ ծիծաղելի էր, ասացի, մի զիւղում պատահած դէպքը:

Մի անգամ երկու և երեք մեծ գիւղերից հալածուեցանք. պաշարներս պահատել էր, քաղցած իջանք մի գիւղի մօտ: Ամառն էր, գիւղացիք արտերումը հուճեմ են անում և գիւղը համարեա դատարկ է. այդ ու կին բոլոր դաշտային գործերով են զբաղուած: Քանի մի ռամիկների հանդիպեցանք, որոնք սուտ քարոզիչներ անուանելով մեզ, հայհոյանքով հեռացան:

— Բաւական է, եղբայրներ, ասացի ես, թողէք ձեր փծնի արհեստը, հանեցէք այդ խարդախ հագուստը, մտնենք մեր սովորական հանդերձի մէջ, գնանք մեր անցաթղթերի իրաւունքով գնենք մանրմունքի վիւղական պիտոյքներ, մանրավաճառութիւնով փոքր ինչ փող վաստակենք ու վառնանք մեր հայրենիքը, արդար քրտնքով մեր հացը ծարենք:

— Դեռ մեզ այսօրւան քաղցածութիւնից փրկելու հոգը քաշէր, նեղացած ասաց ընկերս, թող քո գայլի աւետարանը և քարոզներդ:

— Մայրիկ, մօտեցաւ ընկերներիցս մինը մի ռուս գեղջուկ պառակի, որը մի բղկ լեքը թանձրացրած արաժան էր տանում, ծախիր մեզ այդ կաթը:

Պառաւն ուշք էլ չդրեց ընկերիս խօսքին, փնթփնթալով քաշուեցաւ դէպի գիւղը:

— Ես պէտք է հեռելիմ անպիտան պառաւին, ասաց բարկացած ընկերս և գնում էր պառաւի քամակից:

Մենք ծիծաղում էինք նորա յանդգնութեան վերայ:

Կէս ժամ չտուեց, պառաւը վերադարձաւ առանց բղկի և մեր առաջովն անց կացաւ:

— Տղայք, մի հնարք եմ գտել, եկաւ իմաց տուեց մեզ ընկերս, եկէք ինձ հետ, մենք այս գիւղեցը լաւ աւար պիտի դուրս տանենք, հետեւեցէք ինձ:

— Սահրան, ասացին ինձ բոլորը, դու ճգնաւոր ես, դու ձիանցը նայիր մինչև մենք դառնանք. քեզ էլ կերակրի բաժին կը հանենք:

Արդարեւ կարճ միջոցից յետոյ ընկերքս ինձ բաժին բերին հացի մէջ դրած այն թանձր արաժանից:

Ընկերներս չպատմեցին ինձ արժանի մասին, բայց խորհուրդ արին այդ գիւղերը նոյն գիւղի մօտ անց կացնելու:

Երեկոյ էր. ժողովուրդն արտերից նոր վերադարձել էր, երբ զանա-

զակները հնչեցրին: խուռն բազմութիւն քահանայի և ծերունիների առաջնորդութեամբ զիմումէին զէպի մեզ: Ես ոչինչ չհասկացայ, բայց ընկերներս զուշակեցին և ծանրախոհ դէմք առան:

— Սուրբ հայրեր, խօսեցաւ քահանայն, մեր գիւղումը մի հրաշք է կատարուել այսօր, որ մենք վերագրում ենք ձեր շնորհաբեր գալտեանը:

Քահանայն պատմեց, թէ այն արաժանը, որ պառաւն այսօր մեզ զլացել է տալ, կերակուր է դարձել պառաւի տան սուրբ անկիւնում բազմացրած մի նշանաւոր սրբի: Նա ասաց, որ պառաւն արաժանը տուն է գրել, վերադարձել, իսկ երեկոյին գտել է, որ սրբի պատկերը իջել է պատից, սեղանի վերայ է դրել արաժանն և մի հացի հետ բոլորը կերել ու ինքը կրկին բարձրացել պատի վերայ իւր տեղը: Իսկ այս նրանից է երևում, որ արաժանի ղրկիկը դատարկ է և սրբի պատկերի բերանն արաժանու, հացի փշեանքն էլ թափուած է սեղանի վերայ:

Սեր եպիսկոպոսն երեք ծուր գրեց, առաւ խաչակուռ սաղմոսը, ձգեց փորուրալը և թափօր անելով գնաց գէպի պառաւի տունը, իջեցրեց մաճնաբերան սրբի պատկերը և նրանով գիւղը թափօր տուեց, ու այն տունն ուխտատեղի անուանեց՝ յիշեալ սրբի անունով:

Այդ գիշերը մեր վերջին նուիրակութիւնն էր, բաւականին փող և պարզեւներ ժողովեցինք զիւղեցն և միւս օրը ճանապարհ ընկանք, երգուելով թողնել միւս անգամ խաչագոյութիւնը:

ՁԲ.

Սահրաաը խաչագոյութիւնից ձանձրացած՝ դարձաւ Բմբուլ, բայց նա իւր ճանապարհորդական նպատակները դեռ լրացրած չհամարեց: Նա Ռուսաստանից յետ դառնալովը մի բան միայն մտքումը դրեց, որ իրան հարկաւոր էր վերաբնակիլ Թիֆլիս, ուր իւր աւրուեստով կարող էր արդար հաց ձարել: (Չգիտեմ ասացի՞, թէ Սահրաաը լաւ հիւսն էր:)

— Ափսոս, ասաց Սահրաաը, ի զուր երեք տարին կորցրի, հարկաւոր չէր Ռուսաստանի խորքերը թափառել, մօտիկ տեղերումը դուցէ կը դանէի իմ կորուստը:

Մենք լռենք ու էլի՝ Սահրատի բերանը տանք շարունակելու իւր պատմութիւնը:

— Թմրուլի մէջ ամէնքն ինձ մեղադրում էին, ասում է Սահրատը, որ ես երեք տարի խաչագողներին ընկերացայ ու դատարկ ձեռքով վերադարձայ. ամէնքը մատնացոյց էին անում իմ ընկերներին, որոց աները լինէին Ռուսաստանից բերած գանազան եկեղեցական, կամ արտաքին իրեղէններով:

Ուրիշների բամբասանքն ու ծաղր ու կատակն ես առ ոչինչ էի համարում, բայց ի՞նչ կ'անես, որ իմ ներսս հանգիստ չէր, մի առարկայ կար, որ խթանի նման սիրտս ծակում էր:

— Իմ սիրելի Սուսամբրա, ասացի մի օր աղջկանս, ստիպուած եմ մի քանի ժամանակ էլ օտարների յուսով թողուլ քեզ ու հեռանալ:

— Զուր ջանք և անօգուտ վաստակ, հայրիկ, գրածը ջնջուիլ չի, յուսահատ պատասխանեց դուստրս:

— Ո՛չ, դեռ սիրտս հանգիստ չէ, վճռեցի ես ու ճանապարհ ընկայ, բայց այս անգամի աստանդականութիւնս նման չէր առաջին երեք տարուանին:

— Ես սկսայ իմ գնացքս ուղղել դէպի մեր նոր զաղթականների գիւղերը, ես յոյս ունէի նոցա մէջ նպատակիս հասնել:

Առաջին երկիրը, ուր մերոնք բնակուել էին, Նախիջևանի գաւառն էր: Նախիջևանի գետակի երկու կողմը բռնել էին իմ հայրենակիցներս՝ լեռնադաշտից միջև երասիր: Ես ամէն գիւղ շրջեցի, ամէն տեղ մի երկու օր անցկացրի և ամէն մէկ հարցերին այլ և այլ պատասխաններ էի տալիս:

Երկրորդ գաւառը վայոց ձորն է, ուր բռնել են Պարսկաստանի զաղթականները: Այդ տեղ վերաբնակողներն աւելի ապահով են, քան թէ Նախիջևանցիք. նոցա տեղը լեռնոտ է, նոցա արօտն և երկրագործական ամէն յարմարութիւններն աւելի ընդարձակ են, քան թէ Նախիջևանիներ: Այդ տեղ բազմաթիւ փանքեր և հայրական հնութիւններ կան, որոց մէջ Ամաղու փանքը, Սալմայ քարվանսարայն և Պուօշի պալատը, բերդն ու եկեղեցին նշանաւորներն են:

— Պուօշի, հարցրի ես զարմացմամբ բժշկիս:

— Այո՛, պահլաւունի Պուօշ իշխանի մեծագործութիւններն և հստակն ի վաղուց անտի յայտնի է եղել վայոց ձորեղեղ, նոցա-

նից աւանդութեամբ անցել է գաղթականներին և այժմ ամէն մի վայոց ձորացի—հայ ու պարսիկ Պռօշի վերայ շատ պատմութիւններ գիտէ:

Ես թէպէտ չէի հետաքրքրուում Պռօշի, կամ ուրիշների միջանկեալ վէպերով, ուղում էի լսել Շահէնիս անցքերը, բայց բժիշկս, ինչպէս յատուկ է ծերերին, ընդհատեց իւր խօսքն և Պռօշ իշխանի վերայ հետևեալ երկու աւանդական, առասպելախառն պատմութիւններն ասաց:

—Պռօշը մեծ, անուանի և քաջ իշխան էր, սկսաւ բժիշկս, Սահրատի խօսքերը կրկնելով: Նա վայոց ձորի և Վեղարքունայ տէրն էր: Նա մի անգամ ծպտեալ կերպիւ գնաց Թէհրան, ուր պարսից շահերը գերի էին տարել Քրիստոսի զեղարդը:

Խելացի իշխանն աշխատելով՝ մուտք է գործում շահի ձիանոցը՝ Խոտապետին սպասաւոր: Իւր հաւատարմութեամբն և խոհեմութեամբը մեծ հռչակ է հանում և միմեանց ետեւից մի քանի տորին պաշտօններից հասնում է մինչև նախարարական և զանձապետական աստիճանին:

Գանձարանն իւր ձեռքն է առնում հետևեալ պատուէրով.— այս փաբրիկ արկղը, որի առաջին ընդ միշտ մոմ է վառած և թանգարանի մէջ առաջին պատուաւոր տեղն է բռնում, պիտի շատ յարգանք պահպանես. արկղի մէջ ամփոփուածը սրբազան աւանդ է՝ Եջմիածնի վանքից բերած. սորա լոյսը շարունակ պիտի վառուի և պատկառանք երկրպագութիւն տրուի դրան:

Պռօշի սրտի փափագը կատարուեցաւ. հիմի ինքը վերատեսուչ կարգուեցաւ այն սրբութեանը, որի համար երկու տարի զեզերում էր: Նա մի տարի էլ կացաւ ներկայ պաշտօնի մէջ, մինչև բոլորովին շահեցաւ պարսից շահի հաւատարմութիւնը և ապա մի օր արքունի օդագնաց նժոյգներից մինը հեծած, զրկեց աստուածամուկ գեղարդը և փախաւ Հայաստան, շինեց ներկայ անուանի Վեղարդայ վանքը միապաղաղ քարից և այնտեղ ամփոփեց սրբազան աւանդը:

Ասում են, որ Վեղարդի արկղի վերայ կայ Պռօշ իշխանի յիշատակարանը, որը մինչև յայսօր պահուում է սուրբ Եջմիածնումը:

Երկրորդ անցքը, որ պատմում են Պռօշի մասին, այն է, որ նա հռչակուած է եղել իւր քաջագործութիւններով և այդ ամէնն արել է նա իւր սրի զօրութիւնով:

Այդ սուրը շինել է տուել ինքը Պռօշը կայծակի կտորից:

Մի օր մարդու մէկը գալին դանդաժուումէ Պոօշ իշխանին, որ նախորդն այդ օրն սպանել է մի քարի հարուածով իւր կովը: Նախորդն հետևեալն է պատմում: Կովը նախրից դուրս արածելուս՝ ինքն ըստ սովորականին մի ձեռաչափ քար է ձգել նորա քամակից վերադարձնելու. քարը դիպչելն, կովը գետին ընկնելն ու անշնչանալը ըստական բան է լինում:

— Կարող ես բերել այն քարը, հարցնում է Պոօշը:

Նախորդը միւս օր ներկայացնում է կովասպան քարը, կամ որ ճիշդն է ժանկի կտորը:

Կովատիրոջ բաւականութիւն տալով՝ Պոօշը հրաւիրում է բոլոր հմուտ դարբիններին և առաջարկում նոյն ժանգի կտորն իւր համար սուր շինել:

Ամէնքը հրաժարուում են, բայց մի դարբին յանձնառու է լինում:

Արդարեւ մի քանի օրից Պոօշն ստանում է սուրը, բայց գութանի խոփի վերայ փորձելուց յետոյ վերադարձնում է տիրոջը, սպասնալով մահուան պատիժ, եթէ նա իւր իսկական սուրը չվերադարձնէ:

Քանի մի սրեր փոխելուց յետոյ՝ իշխանը ստանում է իւր իսկական սուրը, որը մի հարուածում պանրի պէս միջից կիսում է խոփը:

Ահա այդ սրովն էր, որ Պոօշը յաղթեց իւր թշնամիներին, հալածեց պարսիկներին իւր սահմաններից և կանգնեցրեց հայի աշունն ու փառքը. այդ սուրն էր, որ մի անգամ ազատեց Պոօշի կեանքը, երբ պարսիկները միայն դանակով, նորա քամակիցն էին ընկել բազմաթիւ ձիաւորներով:

Իւր արագավազ երիվարի ոտքերին ապաւինած՝ փախս է առնում Պոօշը թշնամիների ձեռքից մի նեղ կիրճի միջով, բայց ստիպուում է կանգ առնուլ, արգելք ընկնելով ահագին ժայռից:

Այստեղ ահա յիշում է իշխանն իւր սուրն և մի հարուածով երկու կտոր անում ժայռը և միջովն անմնաս անցկենում:

Այդ տեղը մինչև այսօր տեղացիներից կոչուում է Պոօշական, կամ պարսկերէն Պոօշգետն:

Ասում են. Պոօշն իւր մահուան ժամանակը կոչում է իւր աւագ որդուն, տալիս նորան սուրը և հրամայում տանել ձգել Սևանայ

լիճը, չեմ ուզում, ասում է, իմ մահից յետոյ օրանով արիւններ
թափելը: Ինչպե՞ս պիտի արիւններ արեմքս մեզ քոյ մարդոյսմ զո
ւայ: Տանում է Պապակ իշխանը՝ Պռօշի մեծ որդին սուրը քեզմիւս
օրը վերադառնում ու յայտնում, որ նրա հրամանը իսկութեամբ
կատարել է: Եւ անմիջեւ միայն քիօք քիօքով զոյգ զոյգ մարդերով

— Ի՞նչ երեւոյթներ պատահեցան, հարցնում է ծերունին:

— Ոչինչ: Ինչպե՞ս պիտի արեմքս մեզ քոյ մարդոյսմ զո

յո նախ քան իմ սուրբ, դու ինձ չես կարող խաբել, բարկա-
նում է Պռօշը:

— Որդին տեսնելով, որ հայրն իմացաւ խաբէութիւնը, յետ է
բերում սուրը:

Միջակ որդին—Ամիրհասան իշխանը իւր աւագ եղբօր խորա-
մանկութիւնն է զործ զնում, բայց ստիպեալ է լինում նորից յետ
բերել հօր աւանդը:

Վերջապէս երեք օրից յետոյ վերադառնում է փոքրիկ Էաչոյ
որդին, որին յանձնել էր հայրը սուրը՝ լիճը ձգելու և գունատ ու
զակահար դէմքով յայտնում է հօրը նրա հրամանը իսկութեամբ
կատարելու մասին:

— Ի՞նչ երեւոյթներ պատահեցան, հարցնում է Պռօշը:

— Լիճը ձգելու պէս, ջրի մէջ կրակ ու ծուխ բարձրացաւ, մի
դարձահոտութիւն տիրեց շրջակայքը և ես, երեւի, այդ ծանր հոտը
չկարողանալով տանել, ուշադնաց ընկել եմ լճի ափին երկու ամ-
բողջ օր երրորդ օրն է այսօր, ինձ դառն հովիւների վրանի տակին
ուշաբերած և ահա զալիս եմ քեզ տեղեկութիւն տալու:

— Հօրդ արժանաւոր որդի, ասաց Պռօշը, դու պիտի ժառան-
գես իմ անունս և իշխանական կոչումս, դու շատ չցանկացար աշ-
խարհքիս մէջ, բայց ես քեզ շատ եմ խոստանում:

Այդ է պատճառն, ասում են, որ Պռօշի միջակ որդու յիշա-
տակը յաւիտեանս կտրուել է, Ամիրհասանն անժառանգ է մեռել,
մեծ Պապակ որդու ցեղը սոսկականներ են այժմ, իսկ կրտսեր՝ Էա-
չոյ որդւոյ սերունդը բոլորն ազնուական են ¹⁾: Եւ անմիջեւ զոյգ զոյգ յետ

յո Սահրատը շրջելով այսոց ձորը, այն տեղից յուսահատ անց

1) Պռօշի Էաչոյ որդւոյ սերնդից են յառաջ եկել Խուբով կամ
Խուբեանց ազնուական զերդաստանը, իսկ մեծ որդւոյ սերնդից են
շառաւիղած գրքիս հեղինակը իւր ազգականներով:

է կենում Շարուրի գաւառը, ուր վերաբնակուել են վեց գիւղեր Պարսկաստանի գաղթականներից. այնտեղ էլ չգտնելով իւր որոնածը, գնում է դէպի Գառնույ գաւառը:

Սօտ երեսուն գիւղ մի կարգով՝ Գառնույ գետի վերայ՝ փռուած են այդ գաւառումը. բազմաթիւ այգիք մի դծի վերայ՝ մէջ առած գիւղերը՝ հովանա որում են իւրեանց սաղարթախիտ սնկիներովն և բարդի ուղղաձիգ ծառերովն արքունի փօստային ճանապարհը:

Սուրբ Լուսաւորչու վերապին և իւր հայրենակիցներին այցելելուց յետոյ՝ Սահրատը այդ տեղից էլ ձեռնունայն դիմում է դէպի Երևանի և Եջմիածնի գաւառները, ուր բնակեցրած են շատ Մարաշեցիք, Խոյեցիք, Որմեցիք, Սալմասեցիք և այլ Պարսկաստանի գաղթականներ:

— Աւանդ, ասաց Սահրատը, ուրախ եղայ, որ արժանացայ մեր մայրը Աթոռ՝ սուրբ Եջմիածինը համբուրելու, բայց ի՞նչ օգուտ, որ երկու ամիս վանքումը և միւս գիւղօրայքումը թափառելուց յետոյ, սափտուեցայ յուսահատ վերադառնալ Թմբուլ:

Եւ այսպէս չորս տարուան թափառականութիւնիցս յետոյ, շարունակեց Սահրատը, առայ Սուսամբարիս՝ արտասուքն աչքերին և տեղափոխուեցայ Բիֆլիս՝ իմ հիւանական արուեստով հաց աշխատելու: Բայց և այնպէս ասեմ, որ յոյսս երբեք չէի կորել. մի օրից մի օր սպասում էի որոնածս գտնել:

— Բայց ի՞նչ էր որոնում Սահրատը, հարցրի ես անհամբերութեամբ բժշկիս:

— Նա պտտում էր Շահէնին:

— Շահէնին, ի՞նչ պտտաւ:

— Լսիր:

ԶԳ.

— Դու չե՞ս մոռացել, սկսաւ բժիշկս, այն դէպքը, երբ Շահէնն աներևութացաւ Սահրատի աչքից: Այն օրից ցայսօր նորա մասին խօսք չէր բացուել:

Սահրատը չլինելով Սափրի գիւղացի, հարկաւ չէր էլ կարող խաչագողութիւն անել: Այդ արուեստը Սափրի գիւղացիների համար ժառանգական էր: Դեռ Ռուսաստան չգաղթած՝ Սափրի գիւղացիք իւրեանց անդոսնելի արհեստն ի գործ էին դնում և Պոլսում

և ճաճկահայաստանի հայաշատ քաղաքներում ու գիւղերում: Նոքա այն ժամանակն էջմիածնի անունով էին խաչագողութիւն անում, ձեւանալով էջմիածնի եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և միանձունքներ: Էջմիածնասէր հայերը լուսաւորչու աթոռի անունով պապակուած՝ լիզումէին խաբեբայ նուիրակների ոտքերն և իւրեանց լիւռն նուէրները էջմիածնի անունով նրանց քսակը լցնում:

Բայց երբ Սափօրի գիւղացիք գաղթեցին Հայաստան, իւրեանց խաբէութեանցը աւելի առատ հունձ գտան Ռուսաստանի տգէտ հարուստների մէջ. և ի հարկէ էջմիածինն այնտեղ կորցնում է իւր նշանակութիւնը. մէջտեղ է գալիս ընդհանուր քրիստոնէից նուիրական սրբատեղիքը՝ Երուսաղէմը:

Ստապատիր քարոզիչները գտան ռուս ռամկի թոյլ երակը. խաչագողները հասկացան, որ յոյն անունով կը գրգռեն ռուս ռամկի մոլեռանդութիւնը. ռուսի գիւղացին այսօր էլ ամէն մի յոյնի իւր հաւատոյ հիմնաքարն է համարում և յոյնի անուան դէմ երեսը խաչակնքում:

Այսքանը բաւական էր խաչագող արկածախնդիրներին յոյն ձեւանալու համար. դժուար չէր այնուհետեւ երեսները յունական ձեւով խաչ քաշելը. հարկաւոր էր միայն նախ աջ և ապա ձախ թոքի վերայ դնել ձեռքը. իսկ լեզուն ողջ մէկ էր. գիրը զանազանութիւն չունէր. դեռ աւելի ընդունելի էր տգէտ ռամկի համար յունական գիրն և բարբառը, քան թէ իւր մայրենի լեզուով ընթերցուածքը:

Մեծ գիտութիւն էլ պէտք չէր խաչագողներին, նրանցից շատերը հայերէն կարդալ անգամ չէին իմանում. բաւական էր միայն մի երկու աղօթք անգիր գիտենալ և Յիսուս Քրիստոսի ու Մարիամ Աստուածածնի անունները յաճախ կրկնել. մեծ մասը մինչև անգամ զանազան առասպելներ ու խաղեր էին երգում ու կարդում:

Մենք իբրեւ օրինակ բերենք այստեղ խաչագողների մի-երգը, որ նոքա «չ ա յ ի մ ե ի ի» փոխարէն երգում էին: ա յ ա ճ յ ա ճ յ յ ա ճ յ ա ճ յ ա ճ յ ա ճ

«Մեր տէրը խիւր (հիւր) ի»

«Տեղը մտուր ի»

«Թանը թթու ի»

«Բթելը (զրգալ) փօլատ (սողալատ) ի»

«Տէր, դու խաանես տ'անց (դոցա) խաւարին:

Այդքանով շատ դորձ կարելի էր կատարել և կատարում էին Սափրի գիւղացիք Ռուսաստանումը։ Հերիք էր, եթէ ճարպիկու թիւն դորձ դնել զիտենային, որի մէջ ի նախնեաց անտի քաջա վարժ էր ամէն մի Սափրի գիւղացի ¹⁾ և իւրեանց յաջորդ թմբու ջիքն ու փոռեցիք ²⁾։

Սարհաան, ասացի, թմբու զալուց յետոյ շատ աշխատեց իւր աղջկանն ամուսնացնել ու չյաջողեց. աղջիկն յայտնեց իւր հօրն իւր կուսական ուխտը, որից յետոյ հայրն ստիպուեցաւ իսկ շոր հագցնել նորան ու վարպետ անուանել։

Մանաւանդ սիրելի եղաւ Սուսամբարը Սահրաան համար, երբ մի վարդացաւից յետոյ նրա բոլոր ընտանիքը մեռան. կենդանի մնացին միայն ինքը Սահրաան և Սուսամբարը, որը միակ պահպանող և խնամք տանողի էր հիւանդներին։

27.

Աղջիկս, ասաց մի անգամ Սահրաան իւր տան թշուառութիւններից յետոյ, ինձ շատ հետաքրքիր է քո ուխտի պատճառը, այժմ՝ քան ուրիշ ժամանակ, ես կարծում եմ, իրաւունք ունիմ հարցնելու քո վաղտնիքը, այժմ դու ինձ համար ամէն ինչ ես։

Սուսամբարը չքաջուեց պատմել հօրն իւր և Շահէնի յարաբերութիւններն և արգելքը։

— Ախոս, հազար ախոս, հասաչեց Սահրաան, մենք կորցրինք միջոցը, ես Շահէնին կարող էի այստեղ բերել և բարեբաղդացնել երկաւքիդ էլ։

— Բայց ես ասացի, հայր, որ այդ անկարելի էր, Շահէնն իմ մօրս հարազատ եղբայրն էր։

Ես պատմեց Աբրահամի և իւր կնոջ դադտնիքը։

— Հազար ախոս, կրկնեց Սահրաան, ես կորցրի ամէն բան, դու Շահէնի համար էիր պատրաստուած և ես կարծում եմ, որ դեռ ուշ չէ, ես երկաթէ արեխներ կը հագնեմ, սրտովատեայ դաւազան

(1) Սափրի գիւղացին է և մեր քանքարաշատ հեղինակ Մելիքշադէն, կամ որ մի և նոյն է Ռաֆֆին։

(2) Այժմ ի՛նչ թւուլցիք և թէ փոռեցիք թողել են իւրեանց պապերի արհամարհելի արհեստը և ազնիւ առուտրով ու երկրագործութեամբ են պարապում։

կ'առնեմ ձեռքս, աշխարհէ աշխարհ կը թափառիմ ու ձեզ ձեր սրտի բաղձանքին կը հասցնեմ:

— Ասում եմ, հայր, անհնարին է, մենք արեւակիցներ ենք:

Ես եմ մեղաւորը: Աղջիկս, ձեր մէջ արգելք չկայ. թոյլ տուր ինձ, որ քեզ մի նոր գաղտնիք բացանեմ. ներիր ինձ զաւակս, այո՛, ես իրաւունք ունիմ քեզ զաւակ անուանելու, թէեւ չէ այդպէս:

— Ես քեզ չհասկացայ, հայր:

— Այո՛, Սուսամբար, դու իմ զաւակը չես:

— Ի՞նչպէս, սարսափեց աղջիկը:

— Այո՛, իրաւունք ունէիր դու ինձ քեզ հայր ճանաչելու, իրաւունք ունէր Աբրահամը քեզ իւր թոռն ընդունելու, բայց իրո՞ւ դու թիւնն այդպէս չէր:

— Ա՛խ Աստուած, այս ընչեր են անցնում իմ գլխով, ընչով մեղաւոր եղայ քո առաջին, որ այսչափ փորձու թիւններ յառաջս ես բերում: Ասա հայր, ասա որ դու սխալուում ես, ես քո հարազատ դուստրն եմ:

— Չէ, որդի, էլ ծածկել չեմ կարող. լսիր ինձ. իմ առաջին կինը, Դէյկարխանցի Աւագի հոգեկաւակը՝ քո կարծեցեալ մայրն, արդարեւ ծնաւ մի աղջիկ: Բոլոր գիւղացիք լսեցին և աչքաւոյս եկան մեր տունը, բայց ոչ ոք չիմացաւ, թէ երեխայն ծծով ընկաւ ու անկնունք մեռաւ. մայրը կերակրելիս քնել էր բարուրի վերայ ու խեղդել ծծի տակին:

— Ա՛յ մարդ, աղաչեց ինձ խեղճ կինս, եթէ դու ինձ համար ուրիշ երեխայ չես՝ ճարել, ես ինձ կը սպանեմ, մենք աշխարհքի մէջ խայտառակ եղանք, մեր երեխան անկնունք եղաւ, ես մարդասպան եմ:

Երկու օր իմ թշուառ կինը զառանցանքի մէջ էր և երեխայ էր կանչում:

Ես չգիտէի, ի՞նչ անեմ, վերջը շտապեցի Սալմաստ՝ իմ մօրաբորջս մօս՝ նրան բերելու և մի ճար գտնելու:

Բազդը մեզ յաջողեց, մօրաբորջս մի աղքատ մարդու տեղ գիտէր, որի կինը երկուշաբաթ առաջ երկուորեակ էր ծնել ու մեռել:

Մի ժամից յետոյ ես ու մօրաբորջս մի երկու շաբաթական բարուր գրկած՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Ալանիկ: Սալմաստցի

Աւետիքը տուեց ինձ ինքնայոժար իւր երկուորեակներէյ զաղջնկը, այսօրուան իմ սիրելի Սուսամբարին:

— Ա՛խ, ճիշտ արձակեց Սուսամբարը:

— Մի՛ յուսահատուիր, աղջնիկս, թող որ շարունակեմ պատմութիւնս և ապա ես էլ իմ պարտքս կատարեմ, աշխարհէ աշխարհ, ընկնիմ, խաչագոյլ դառնամ ու քո անիւկան Շահէնիդ գտնեմ բերեմ: Մի՛ վախիր, երկար չէ իմ պատմութիւնս: Եւրջ կինս մեռաւ, քեզ կրծքին կպցրած Սուսամբար կանչելով, ինձ յանձնեց իւր գլուակի պէս խնամք տանիլ քեզ ու երեսայի ծծով ընկնելը ոչ ոքի չասել: Արեւելի ես չկատարելի էլ նրա վերջին կտակը, եթէ շահադիտական նպատակ չունենայի: Աէյկարիտանցի Աւագը անժառանգ էր, իմ կինս էր նորա օրինաւոր ժառանգը, ես քեզ սնուցի Աւագի կալուածքներին տէր դառնալու նպատակաւ մի քանի տարի էլ օգուտ քաղեցի, բայց վերջը ինչպէս տեսար, աշխարհքը փոխուեց, մենք մեր սեպհականութիւններն էլ պարսկին թողնք ու հեռացանք:

— Իսկ ի՞նչ եղաւ իմ հայրս:

— Ես միանգամ Սալմաստումն օրհնել տուի նորա գերեզմանը:

— Ուրեմն ես անհայր ու անմայր որբ եմ:

— Ուրեմն դու իմ հոգեգլուախն ես, Շահէնի նշանաճն ես, ես իմ հայրական պարտքս ուզում եմ գլուխ տանիլ, թողու՛ք քեզ թմբուլում և քո նպատակիդ հասցնելու համար մինչև վերջին շունչս աշխատել, գտնել քո Շահէնին և խաղաղ արտով հողը մտնել:

— Ահա այս էր Սահրատի տարիներով թափառականութեան պատճառը: Մեզ յայտնի է, որ ձեռնունայն վերադարձաւ բայց ոչ յուսակտուր:

— Թմբուլից նա վերաբնակուեցաւ Թիֆլիս և երրորդ անգամ ամուսնացաւ: Այդ տեղ նա գլուակներ ունեցաւ, որոնք իբրեւ ինքն մոտ քոյր էին ճանաչում Սուսամբարին:

— Ամէնքն ուրախ էին Թիֆլիսումը, Սահրատի գործն էլ յաջող էր գնում, միայն Սուսամբարն էր արտում և սեւերի մէջ: Հարեւանները բոլորը սիրում էին Սուսամբարին և վարպետ կոչում էին հաւաքում:

— Դա տեսնել խորհուրդ էին տալիս մտնել կուտանոց վանքը, բայց ոչ ինքը իրաւք ունէր և ոչ Սահրատը հաճութիւն էր տուիլ:

— 24. — Գառնէր նա, իմ յոյսս հասնաւ է, որ մեր սեւօրին մի ուրախ օր պիտի հետեւի:

25.

— Զահէն, հրամայեց միանգամ բժշկապետ Ս. Տէր Ղուկասեանցն իւր ծառային, իմ բոլոր հագուստներս պայուսակի մէջ ամրացրու, ճանապարհի համար տաք մուշտակ դնել չմոռանան, ինքդ էլ քեզ համար հաստ հանդերձեղէններ դնիր և պատրաստուիր, վաղը մենք ճանապարհորդ ենք դէպի Մոսկուա: Եւ պիտի յիշեմ Բժիշկը Զահէնին բաւականին փող տուեց: Մի քանի օրից Մոսկուայումը մի հիւրանոցում իջեանց մի կովկասեցի բժիշկ իւր ծառայի հետ:

Դա Ս. Տէր — Ղուկասեանցն էր:

26.

Բժշկապետ Տէր — Ղուկասեանցի Մոսկուայ գալն աննպատակ չէր. նա հրաւիրուած էր այնտեղ իւր արուեստով ծառայելու գիտութեանը և նա մեծ յառաջադիմութիւն էր անում բժշկական ասպարիզի մէջ: Նորա հմտութիւնն և համբաւը դեռ ուսանող ժամանակից տարածուած էր Մոսկուայի մէջ և նա շուտով մեծ պարապմունք ունեցաւ:

Նա այն բարեխիղճ բժշկներէն էր, որոնք ծառայում էին գիտութեանը և ոչ փողին, որոնք գիտեն մարդու նշանակութիւնը և որոնք աչքումը մարդը ճանձ ու այլ միջատ չէ:

Այսպիսի բժշկներն են, որ ընդ միշտ ժողովրդի աչքումը ունեցել են իւրեանց յարգանքը, այսպիսի բժշկներն են, որոնք բժշկականութիւնը ազատել և ազատում են շարլատութիւնն կոչումից. ի մեծ ցաւ գիտութեան, այս կարեւոր ճիւղի, պիտի խոնարհանան, որ շատ յակաւ բժշկներ կան Ս. Տէր — Ղուկասեանցի նման, զիտուութեանը նուիրուած. ընդհակառակը մեծ ազոյն մասը արհամարհելի է արել այս սուրբ արհեստը և կորցրել է հասարակութեան հաւատը դէպի սա: Ամէն անգիցը շուտ վերկենող, ամէն պառաւ, ամէն կախարդ անամօթ բար օգուա է քաղել համայնքի տգիտութեանը:

Թիւնից և մահուան դանակը ձեռքն առած ու ձախ զոհել է մարդկան ազգը:

Դեռ ներքին է այդ տեսակ խաւարի որդիներին, քանի որ նոքա անգիտակցաբար են ոտնատակ տալիս գիտութիւնը. անարգանքն աւելի զարգացումն և բարձր կրթութիւն ստացած այն բժիշկ կոչուած ժանտախտներին պէտք է ազգրել, որոնք ծառայում են միայն փողին և որոնք անխղճաբար մտել են մարդկան ազգի որդւոց մէջ և գերեզմանների բնակիչները աւերացնում:

Ինչ անի ժողովուրդը, ջուրն ընկնող ամէն մի ծեղիցն էլ փրկութիւն է սպասում, երկխոյրէ, կինդ, ծնողդ, սիրելիդ առաջիկ հաւի նման թուաբանում է, ինչպէս չդիմես բժիշկ անունով գիտութեան տաճարից արտօնութիւնով դուրս թողածին, ինչպէս խնայես քսակիդ բերանը. դու պատրաստ ես կեանքդ անգամ կոհելու, նրան մատաղ տալու, եթէ կը խլի նա մահուան գրկից քո ամենասիրելոյն:

Շատ անգամ համոզուած ես գիմնոցի խաբեբայի անպիտանութեան վերայ, բայց էլի ապաստանում ես, բայց աւանդ դու քեզնու քեզը կրկեցիր քեզ ամենաթանգագին էակիցը: Ինչ անես, Ս. Տէր Ղուկասեանցները շատ սակաւաթիւ են, որոնք գիշեր ու ցերեկ չխնայեն իւրեանց անձը քո հիւանդիդ համար, որոնք մոռանան ամէն հանդստութիւն, ամէն աշխարհային վայելքներ և իւրեանց նշանաբանին միայն ծառայեն:

Սեր Տէր Ղուկասեանցն, ասացիւնք, այս վերջիններիցն էր, նա ոչ պճնասէր ու չնայէր և ոչ գոռոզութեան գահից ստոր նայող, նա ժողովրդի ճշմարիտ բարեկամն էր, նա շատ սակաւապէտ ու հասարակ կեանք վարող էր:

Նրա դիրքը, համեմատելով իւր մեծ պրակտիկայի հետ, շատ բարձր կարող էր լինիլ, նա միջոց ունէր փառազարդ և շքեղ պալատներում ապրելու և քառաձի կառքեր ու պճնազգեստ սպասաւորներ ու խոհարարներ պահելու, բայց նա բացի իւր Շահէնից, ուրիշ ոչ ոք չունէր, վերջինս էր և ծառայ և խոհարար և ընկեր:

— Շահէն, տուն կը գար ամբողջ օրը Մոսկուայի մեծամեծ փողոցներումը քարշ գալուց և յոգնելուց յետոյ Տէր Ղուկասեանցը, ինչ ունիս պատրաստած, մի փոքր տուր մարմինս կազբուրելու և որքան կարելի է շուտ, ինձ աչքը ճանապարհին սպասողներ շատ կան:

Երկու տեսակ պարզ կերակրով բաւականանալով, Տէր Գ. ուժ կասեանցը գլխարկը դնում էր ու դռնէ դուրս:

Այդուհետեւ — Շահէն, ձայն տուեց մի անդամ բժիշկը, շուտ կերակուր, շտապում եմ:

Բաւական միջոց անցաւ և ծառայի ներս չեկաւ:

— Շահէն, կրկնեց Տէր Գ. ու կասեանցն և կոչնական զանգակը մի քանի անգամ հնչեցրեց:

Ոչ ոք չերևեցաւ:

Երրորդ անգամին ինքն ստիպուեցաւ մտնել խոհանոցն և ծառայի սենեակը, և ոչ մի տեղ չգտաւ նրան:

Մի քանի անգամ բժիշկը վերջերումը նկատել էր ծառայի տարածում բացակայութիւնն և ուշք դնելու միջոց չէր ունեցել, սակայն այսօր չկարողացաւ անտարբեր մնալ և երկմտեց:

Նա ծառայի սենեկումը կանգ առած՝ մտածում էր, երբ աչքովն ընկան սեղանի վերայ թափած տետրակներն ու գրքերը:

Բժիշկը մտեցաւ և հետաքրքրութեամբ գննեց նա զարմացաւ:

Նա գիտէր, որ իւր ծառայն և ոչ մի ընդունով այբը չի ճանաչում, իսկ հիմա մի քանի ուսերէն դասական գրքեր են, շարադրութեան տետրակներ և թուաբանական ձեռնարկներ:

Մտանալով քաղցն և ժամադրութիւնը, բժիշկն աշխուժիլ թերթում էր տետրակները:

Նա հիացաւ, երբ մի քանիսի վերնագրերիցն իմացաւ թէ այս ամէնը սլատկանում են իւր ծառային, և թէ նա շատ ժամանակ չէ, որ սկսել է ու բաւականին յառաջադիմութիւն է արել:

Բժիշկը ուսերը միայն բարձրացրեց ու վերադարձած իւր սենեակն սպասում էր:

ՁԷ

Առաջին անգամները Մոսկուան շրայրեց պարսկատառնոցի ծառայի աշքերը. Շահէնը թէպէտ տեսել էր Թիֆլիսը, հիացել էր նորա տեսարաններովը և համարել էր աշխարհքիս եօթը հրաշալիքներից մինը, բայց Մոսկուան իսպառ մոռացնել տուեց նրան կովկասի մայրաքաղաքը:

Փոքր առ փոքր ընտելացաւ նա և այստեղի հետ, սովորեց

վաճառափողոցը, մթերալաճառանոցը, ամէն իւր պաշտօնին հարկաւոր տեղերն և սակաւ ինչ ուսուցիչն կոտորեւ:

Նա ունեցաւ և իւր ծանօթներն ու հարեանները, որոց մինը իւրեանց դրկեցի ծառան իւր հետ բաւականին մոկրմացաւ:

Շահէնի բազդիցն այս սպասաւորը գիտէր կարգալ ու գրել և ազատ ժամանակները կարդում էր նորա համար զանազան հետաքրքիր պատմութիւններ:

Մի անգամ նա կարդաց Շահէնի համար մի հնդիկ նեպրի պատմութիւնը, թէ ինչպէս այդ վայրենի գերին փախաւ իւր տիրոջիցը Հիւսիսային Ամերիկայ և այն տեղ դէպքի բերմունքից ուսում առաւ և նշանաւոր բժիշկ դարձաւ:

— Միթէ բժշկութիւնը կարդալով և ուսում առնելով են սովորում, հարցրեց զարմացմամբ Շահէնն իւր բարեկամին:

— Այո, մինչև մարդս ուսում չունենայ, մինչև համալսարան չմտնի, չի կարող բժիշկ լինիլ:

— Ընչե՞ համար, ուրեմն, Պարսկաստանումը մեր բժշկներից շատերը կարգալ գրել չգիտեն: Մեզանում ամէն մարդ կարող է բժիշկ լինիլ, սովորելով լոկ մի քանի դեղերի անուաններ և հիւանդին մի քանի դեղհատեր տալով, բաւական է միայն, որ մի երկուսը վկայեն նորա հմտութեան համար և նա կարգին բժիշկ է:

— Ոչ, ասաց բարեկամը, այստեղ բժիշկը պիտի համալսարանական վկայական ունենայ:

— Իսկ եթէ մէկը փորձերով կարողանայ շատ բան սովորիլ, նա բժիշկ կը համարուի:

— Եթէ ուսումն էլ հետն ունենայ:

— Ափսոս, որ ես կարգալ չգիտեմ, թէ չէ ես լաւ բժիշկ կը դառնայի:

Շահէնի ընկերը ծիծաղեցաւ իւր բարեկամի միամտութեան վերայ. մի ազէս գիւղացու իւր կարողութիւնից վեր ցանկութիւն յայտնելը ի հարկէ ցնորք էր:

— Կամենում ես քեզ կարգալ սովորցնեմ, հեղնօրէն ասաց բարեկամը:

— Ռո՞՞ւ կիս կէսը կը տամ, եթէ խոստմունքդ կատարես:

Հանաքը չհամաք դարձաւ, Շահէնն աշակերտ էր, և ինչպէս տեսանք, մեծ յառաջադիմութիւն էր արել. նա այժմ բաւականին լաւ խօսում և գրում էր ուսաց լեզուով:

ԶԸ.

Շահէնին, ամբողջ ժամ էլ քեզ անստում եմ: Եւ ի՞նչ:

— Ներիր, տէր: Եւ ի՞նչ:

— Բայց ո՞ր էիր, հարցնում եմ քեզ: Եւ ի՞նչ:

— Շահէնը չէր վստահանում ասելու. նա հարեանի ծառայի հետ զնայել էր դասական գիրք առնելու: Եւ ի՞նչ:

— Այդ ի՞նչ է թելիդ տակին: Եւ ի՞նչ:

— Գիրք, երկիրը կ'ստանանք Շահէնը: Եւ ի՞նչ:

— Իրաւ, այդ ի՞նչ գրքեր ու անթղանալի վերայ թափած: Եւ ի՞նչ:

— Իմն են: Եւ ի՞նչ:

— Բայց դու կարգաւ չգիտես, դու ի՞նչ այդպէս ես ասել:

— Այժմ գիտեմ: Եւ ի՞նչ:

— Շահէնը մի առ մի պատմեց իւր տիրոջը բոլոր եղելութիւնը:

— Ուրեմն դու հայերէն կարգաւ գրել իմանում էիր, այն պէս չէ:

— Այո, եւ այլ չէ: Եւ ի՞նչ:

— Իսկ հիմա: Եւ ի՞նչ:

— Հիմա եթէ մի վարժապետ պատահէր, ուրիշ միւս կէսն էլ նրան կրտայի՝ հայերէն սովորելու համար:

— Եւ ընդհանրապէս հիմա: Եւ ի՞նչ:

— Բըժ...ըժ...ըժիշկ... դառնալու, կախաղեց Շահէնը:

— Ի՞նչ:

— Ներիր, տէր, չըբեց Շահէնը և ընկաւ ճէր Ղուկասեանցի ոտքերը, շատ բան չեմ խնդրում քեզանից, տար միայն ինձ քեզ հետ բոլոր այցելածդ հիւանդներին մօտ:

— Հա, հա, հա, բարձրաձայն ծիծաղեցաւ ճէր Ղուկասեանցը, բժիշկ էլ ես դառնում: Նա կռնիցը բարձրացրեց:

— Ես նեղրիցն ընկաւ եւ պահաւ. նա էլ հաստին առած ժամանակը գործին ձեռք տուեց:

Տէր Ղուկասեանցը մտախոհութեան մէջ ընկաւ:

— Ի՞նչ կերպով որ տուր ինձ, հրամայեց բժիշկն ու ինքն անկողնի վերայ պարկած՝ մտածում էր, մինչև որ ծառայն հրաւիրեց նրան ճաշելու:

ԶԹ.

Տէր—Ղուկասեանցի հիւանդների թիւն օր ըստ օրէ աւելանում էր, յաճախորդները շատանում էին:

Այս այն պատճառաւ էր, որ այժմ նա ոչ միայն իբրեւ լոկ բժիշկ այցելում է հիւանդներին, այլ և բերում է իւր հետ իւր Ֆելյդներին, որը պարտական է օրը մի քանի անգամ գալ և տկարին պէտք եղած կարիքը հոգայ ու ամէն փոփոխութիւն բժշկին իմաց տալ:

Խիստ ջերմեւանդ և գործունեայ է Ֆելյդները, նա չի ձանձրանում ամենազգուշիւ սպասարկութիւնն էլ կատարելու, նա ամէն մի հիւանդին իւր հօր, մօր, եղբօր, քրոջ և ամենամօտ արեւակցի նման է նայում և, որ գլխաւորն է, ոչ մի կոպեկ վարձատրութիւն չի ընդունում:

Կարծեմ հասկանալի եղաւ, որ այս եռանդօտ Ֆելյդները մեր ծառայ Շահէնն է: Այո, նա ինքն է, որ ոչ միայն Ֆելյդներ է, այլ և գիտութեան աշակերտ:

Տէր—Ղուկասեանցը զիջանելով Շահէնի թախանձանքներին, սկզբում իբրեւ կատակ, վերջրեց ծառային իւր հետ մի քանի հիւանդների մօտ, բայց շուտով նա համոզուեցաւ, որ Շահէնի հետ կատակ անելու չէ:

Ինքը Տէր Ղուկասեանցը չէր կարողանում առանց զգուանքի նայել շատ հիւանդների անդրելի աղտոտութիւններին, այն ինչ Շահէնը ամենեւին չէր խորշում:

Տէր Ղուկասեանցը մի քանի նոդկալն փորձերի ենթարկեց իւր ծառային և նա տարաւ ուրախութեամբ:

Եւ Շահէնը հանգիստ չէր տալիս իւր տիրոջը, նա տուն վերադառնալիս հազարաւոր հարցեր էր անում այցելած հիւանդների, դրած դեղադրերի, դեղօրէկից յատկութիւնների, տանելիք խնամքի և այլ և այլ հանդամանքների մասին:

Տէր—Ղուկասեանցը վստահ էր Շահէնի պիտանութեան վերայ և աներկմիտ ուղարկում էր իւր բոլոր հիւանդների մօտ:

Շահէնը հսկայական քայլեր էր անում բժշկական գիտութեան մէջ:

Ղ.

Վերջապէս ժամանակն է քեզ հետ լըջմտաբար պարապելու, ասաց յարգելի բժշկապետն և Շահէնի համար իւր ծախքով ուսուցիչներ հրաւիրեց:

Շահէնը թէ իւր դասերն էր պատրաստում և թէ Ֆելյըշերական պարտականութիւնն էր կատարում:

ՂԱ.

Տէր Ղուկասեանցի Մոսկուա վերաբնակելուց երեք տարի յետոյ լազարեանց ճեմարանումը քննութիւն էր բռնում մի չափահաս ուսանող: Նա եկել էր վերջական հարցաքննութեան ենթարկուելու: Նա ամէն առարկաներից գերազանց թուանշաններ ստացաւ, վկայագիրն առաւ և գնաց:

Այդ աշնանը նա մտաւ համալսարան բժշկական մասը:

Դա մեր Շահէնն էր:

ՂԲ.

Նոր կեանքը մեծ փոփոխութիւն չարաւ Շահէնի բնաւորութեան մէջ. նա ուսանողական շրջանի մէջ էլ նոյն Ասլանիկցին էր ինչ որ մենք տեսանք, նոյն հանդարտ և պարկեշտ նաւթաշը, նոյն հաւատարիմ և սակաւապէտ ծառայն: Նա Տէր-Ղուկասեանցի տանը առաջուան դիրքն էր պահում, թէպէտ աղնիւ բժիշկն իւր կողմից իբրեւ հաւասարի հետ էր վարուում և չէր թոյլ տալիս միայնակ ճաշել:

Համալսարանումը նա այժմ իրեն համարում է ամենաերջանիկ ուսանողը. թէև փող չունի, բայց ոչինչ պակաս չէ իրեն. մաքուր հագուստ ու կօշիկներ, գեղեցիկ տաք թանդագին մուշտակ, որ ընծայել է իւր տէրը համալսարան մտած օրը, դասական պիտոյք և ամէն ինչ, որ ուսանողին անհրաժեշտ է, նրա համար կար և պատրաստ էր: Նորա ընկերներիցը շատերն երանի էին տալիս նրան, և այդպէս էլ էր:

ՂԳ.

Առաջին կուրսը Շահէնը յաջողութեամբ անցկացաւ. ամէն ոք ճանաչում էր նրան ինչպէս մի աշխատասէր և ծանր ուսանող. և

արդարեւ նա չէր նմանում շատ իւր ընկերներին, որոնց սկզբումը տարելէ ետքնում է ուսանողական ընկերութեան հոսանքը:

Խօսքս ուսանողական առաջին քայլի համար է, երբ նա ոտք է ուղղում դէնել այդ շրջանը, որը մեծ նշանակութիւն ունի ուսանողի ամբողջ կեանքի մէջ և որից կախուած է նորա ապագան:

Գալիս է աղքատ ու անտէր զիմնազիտան աշխարհքի մի ծայրից: Իւր ճանապարհածախքից յետ պահած մի քանի կոպէկներով նա ընկնում է Ռուսաստանի մայրաքաղաքների լաբիրինթոսները:

Մինչև այդ օրը ոչ առօրեայ կենական պիտոյքների կարիքէ զգացել մեր նորաւարտ զիմնազիտը և ոչ առանց խնամակալի ապրել է:

Կովկասը լիքն է ամէն բարիքներով. նահապետական կեանքը դեռ շատ տարիներ սեպհականութիւն կրմայ Կովկասին. մեր աշխարհքի ամէն մի քաղաքումն ու գիւղումը մարդս միշտ կարող է գտնել իրեն մի կարեկից անձնաւորութիւն: Պատանի զիմնազիտը կամ հօր մօր ձեռքի տակ է մեծացել և կամ անտառածառ մի դերձգաստանի հսկողութեան ներքոյ է ապրել:

Ահա նա անտէր յարջառի նման դուրս է թողած աշխարհքիս փորձութիւնների մէջ. նա զգում է, որ լուծը վզին է, բայց ուր, կամ ի՞նչպէս պիտի գնայ, չգիտէ:

Գիմնազիական ատեստատը ձեռքին մեր նորաւարտն յանդիմանում է մի թեթեւ ճանապարհածախքով ուղևորուիլ դէպի Ռուսաստանի խորքերը, դէպի այն աւետեաց երկիրը, ուր բարձրագոյն կրթութեան մեղր ու կաթն է բղխում: նա գնում է գիտութիւն ստանալու:

Եթէ այդ մի և նոյն պարոնին ուսումն աւարտելուց և հայրենիք գալուց յետոյ առաջարկելու լինէիր հինգ նոյնքան գումարով կրկին վերադառնալ իւր կրթութիւն ստացած տեղը՝ երկու ամիս միայն կեանք վարելու պայմանաւ, նա՞ կը ծիծաղէր, կամ կը բարկանար այդպիսի անտեղի առաջարկութեան վերայ, բայց նա երբէք չէր ուզում մտածել, թէ հինգ անգամ աւելի սակաւ դրամազրկում ինքը մի Ժամանակ վստահացել է չափել հազարաւոր ասպարէզներ և բազդի դիպուածքին իւր գլուխը խաղաղք թողել:

Մեկը չենք վերցնում այդպիսի թեթեւօտիկ անձնապատան պատանու ճանապարհորդութիւնից որ և իցէ մի դէպք, վայ է իրեն, եթէ նա հանգիստէ մեր շահաւէր վաճառականներին, որոնք

իբրև աւելի փորձառու մարդիկ յանձն են առել տանել մեր անծանօթ զիննազկիտին տեղ հասցնել, ի հարկէ ճանապարհածախքը կիսով վճարելու պայմանաւ:

Այսպիսի պատանին անպատճառ խմած կըլինի դառնութեան վերջին բաժակը, այն մի քանի աւելացած կոպեկները, որ յոյս ունէր նա պահել նոր հայրենիքումը սկզբնական ապրուստի համար, սպորդեցան վաճառականի գրպանը և մեր ուսանողն առանց վերջին կոպեկի ընկաւ փութորկայեց կեանքի մէջ:

Թէ այնպէս, թէ այնպէս, աղքատ թէ հարուստ, պատառուտուն հանդերձով, թէ շքեղ զարդարուած և վերջին մօդայով պճնուած՝ պարտական է նոր ուսանողացու եղբայրս որոնել մի որ և է ուսանողի ծանօթութիւնը:

Շատ հեշտ է այս բանս Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում: Եթէ միջնորդ էլ չլինի, եկեղեցին կիւրակէ օրերը բաւականութիւն կը տայ այս պահանջին: Պատարագը վերջանալուց յետոյ բոլոր ուսանողները դումարուում են խումբ խումբ և միմեանց որպիսութիւնը տեղեկանում: Այս ժամանակն ամէն մի անծանօթ աչքի է ընկում և ուսանողների հարցասիրութեան առարկայ դառնում ու նորանց մէկի կամ միւսի հետ ծանօթանում:

Ահա այս ծանօթութիւնիցն է կախեալ, ասացինք, նոր ուսանողի ապագայն: Եթէ նա մտաւ ազգային զբաղմունքներով վառուած շքանի մէջ, այնուհետև նորա կեանքի օղակները կցուելու են ազգայնութեան շղթայի հետ. այդ տեղ նա կը ստանայ կարևոր խորհուրդներ, կը գտնի համանպատակ ընկերներ, կը մանի համակամական գործունէութեան ասպարէզը, կը լսի իւր գլուխը զանազան օղակին քամիներով, ազգի ապագայն իւր և իւր նմանների մէջ կը գուշակի, թէպէտ և գրպանումը այն օրուան ապրուստի փոխարէն միներ են պարում: Եւ այլ այսպիսի պղատոնական հերոսութիւններ, որոց ենթակայ կըլինի այնպիսին մինչև կեանքի վերջը: Ահա այսպիսիներն են, որոնք մեր ազգային հասարակական ծառայութեան մէջ փայլում են:

Իսկ եթէ մեր նորակեր հանդիպեց համամարդկային երևակայական զաղախարներով լի անհեռատես դասակարգի, նա էլ ոչ ազգ կը ճանաչի, ոչ հայրենեաց լուսաւորութեան վերայ կը մտածի և ոչ իւր մարքնի լեզուն վարդացնելու վերայ կը խորհի. նա բաւական կը լինի տռաջին պատասխողն ընդհանուր մարդկութեան պարտաճանաչութիւն քարոզել և իւր համար առանձին ապրել:

— Ժննք ցնոգս լմն մղմբանսն ու դոմ միս մղմբանդոս միմա լլաւի
— մա միջառա առ սկսար զգնմանայ ցարսն՝ զիս մոռնիւցարսն յայ
լարանսն զիցարսն առաջսն՝ մանա ընտելի մէկամիկն լլաւար
: Տէն միկն

— Եւ ալ դոմնա՞ զգնմանս ինչ մի ցնոգի մի զգնմանսն
մոռնիւցարսն իմանցի մի զգնմանսն մոռնիւցարսն իմանցի մոռնիւցարսն
: Եւ ալ մոռնիւցարսն զգնմանսն զգնմանսն զգնմանսն

ՄԱՐՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԻՐԱՒԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԸՎՃԱՆՈՒԹԵԱՆ
— Եւ ալ մոռնիւցարսն զգնմանսն զգնմանսն զգնմանսն
: Եւ ալ մոռնիւցարսն զգնմանսն զգնմանսն զգնմանսն

(Շարունակութիւն *) :

ՅԵՐԱՅԻՄ ԶԳՐՈՒ

Դ.

(Իմաստաստի զգնմանսն)

ՅՈՒՐԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ

Եթէ մարդս պէտք է պատասխանատու լինի իւր գործողութեան լաւ և վատ հետեւանքների համար, նա պիտի ունենայ առայդ ոչ միայն որոշեալ չափահասութիւն՝ կամ կատարեալ հասակ, այսինքն՝ առողջ և հասուն մտածողութիւն, այլ նաեւ կամքի ազատութիւն, կամ որ նոյն է՝ յօժարակամ հաճութիւն: Առանց ազատ կամքի կամ յօժարակամ հաճութեան կատարած գործի համար բնաւ չէ կարելի պատասխանատուութիւն դնել գործողի վերայ: Այս ընդհանուր սկզբունքը այնչափ հզօր է թէ՛ բնական և թէ՛ իրաւաբանական յատկութեամբ որ՝ մինչեւ անգամ մարդասպանը երբեք ենթակայ չէ պատժին և պատասխանատուութեան, եթէ նա կատարել է իւր չարագործութիւնը առանց յօժարակամ հաճութեան— խելագարութեան մէջ, ուրիշ ստիպմամբ, սխալմամբ, և այլն: Այսպէս ուրեմն եթէ յօժարակամ հաճութիւնը ամենազլխաւոր պայմաններից մէկն է մարդու ամեն մի գործողութեան համար, որչափ առաւել ևս հարկաւոր է դա ամուսնութեան ամենածանր ձեռնարկութեան մէջ, ուր զլխաւոր հիմունքն է երկու ամուս

*) Տես «Փորձի» նախընթաց համարներ:

սինների փոխադարձ սերը: Այս է պատճառը որ՝ ամենահին ժամանակներից ի վեր ամուսնութեան օրինաւորութեան գլխաւոր պայմաններից մին էր համարվում ամուսնացողի ազատ կամքը կամ յօժարակամ հաճութիւնը—Consensus.

Հռովմէական օրէնքով յօժարակամ հաճութիւնը—Consensus գլխաւոր պայման էր համարվում առհասարակ ամեն տեսակ ընկերական դաշնակցութեանց համար, առանց որոյ վաւերական և օրինաւոր չէր համարվում այդ դաշնակցութիւնը և որեւիցէ պատճառով յօժարակամ հաճութիւն չունեցողը իրաւունք ունէր հրաժարուիլ դաշնակցութեան պայմանները և պարտաւորութիւնները կատարելուց: Եւ որովհետեւ ամուսնութիւնը նոյնպէս համարվում էր բարոյական—քաղաքացիական դաշնակցութիւն, ուստի նորա օրինաւորութեան համար գլխաւոր պայմաններից մին էր համարվում և պահանջվում էր ամուսնացողների ամուսնական յօժարակամ հաճութիւնը—consensus nuptialis ¹⁾: Այդ պայմանը հռովմէական օրէնքով այն աստիճան անհրաժեշտ էր համարվում որ՝ եթէ միւս պահանջուած բոլոր պայմանները պահպանուած էին և միայն դա էր պակաս—ամուսնութիւնը անվաւեր էր և ապօրինի և միւս կողմից ընդհակառակն՝ բաւական էր միայն այդ յօժարակամ հաճութիւնը երկու ամուսնացողների կողմից, բաւական էր այդ ամուսնական հաճութիւնը—consensus nuptialis որ՝ ամուսնութիւնը համարուէր բոլորովին օրինաւոր և վաւերական ²⁾, որովհետեւ հռովմայեցիները ասում էին—consensus facit nuptias—հաճութիւնը (կամ համաձայնութիւնը) կազմում է ամուսնութիւն ³⁾.

Բացի հռովմայեցիներից և միւս բոլոր հին ազգերը նոյնպէս անհրաժեշտ էին համարում ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը ամուսնութեան օրինաւորութեան համար ⁴⁾:

1) Տե՛ս Յուստինիանոսի Instit. և Inst. de Just. traduites... և այլն, lib. I., t. t. IX և X. էր. 79, 80, 86, և այլն.—Учебникъ Римск. Гражд. Права, Марцеполля, և այլն, էր. 314.—О действительности брака... և այլն. էր. 8.—և այլք:

2) Տե՛ս նոյն Учеб. Р. Гражд. Права... և այլն, էր. 318.

3) Ulpian infrag. 30 D. L. 17. de reg. iur. (Марцеполь, էր. 319).

4) Տե՛ս Le Mariage, la separation... և այլն, էր. 33.

Մինչև անգամ և վայրենաբարոյ ցեղերի մէջ, ուր ազգակցութեան հաստութիւնը և ուրիշ շատ տեսակ պայմանները յայտնի չէին, յայտնի էր և յարգվում էր ամուսնութեան համար ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը ¹⁾:

Քրիստոնէական եկեղեցին, որը մի կողմից՝ իրաւոր սկզբունք է համարում մարդու ազատ գործողութիւնը, միւս կողմից՝ ամուսնութեան հիմունքը հաստատում է ամուսինների փոխադարձ սիրոյ վերայ, աւելի մեծ ոյժ և նշանակութիւն տուեց ամուսնացողների յօժարակամ հաճութեան: Թէ՛ Արեւելեան կամ յոյն և յունահաւան ազգերի եկեղեցին և թէ՛ Արեւմտեան կամ կաթոլիկ եկեղեցին անհրաժեշտ պայման են համարել միշտ ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը ²⁾: Կաթոլիկ եկեղեցին, նման հռովմէական օրէնքին և թերևս նորան հեռեւելով, ասում է — առանց ամուսնացողների փոխադարձ յօժարակամ հաճութեան — consensus — չկայ ամուսնութիւն ³⁾:

Վերջապէս՝ այժմեան բոլոր լուսաւորեալ ազգերի պետական

1) Նոյն եր. 34.

2) Institutes du droit can... և այլն, t. IV, եր. 283 և հետև., 367, 373--81.—Manuel du droit ecclés... և այլն, եր. 386, 397.—Les lois ecclés. de France, Louis de Hericourt, Paris, 1771, մասն III, եր. 59, 64, 75.—Contrat de mariage... և այլն, t. I, եր. 37.—Le mariage, la séparation... և այլն, եր. 3, 19, 127, 128, և այլն.—Du divorce, Arsène Drouet, Paris, 1876, եր. 14.—Краткое изложение Канонического Права, Андр. Шагуна (Митроп. румынъ въ Венгрии и Седмиградии), русск. переводъ, С. П. Б., 1872 г., եր. 105, 109, և այլն.—Бесѣды о седми таинствахъ, Евсевія, епископа Самарскаго С. П. Б. 1853, եր. 466.—Христианско — догматическое богословіе, Макарія, архіепископа Литовскаго, С. П. Б. 1874. եր. 322, 325.—Записки по церков. законовѣдѣнію... և այլն, եր. 158.— և այլք:

3) Institutes du droit canonique... և այլն, եր. 367—69, 373, 376, 377,—Les lois ecclés... և այլն, մասն III, եր. 75. յօդ. III.—Manuel du Droit ecclés... եր. 386 և հանդիս. (°):

օրէնքները. — Ֆրանսիայում ¹⁾, Անգլիայում ²⁾, Պրուսիայում ³⁾, Աւստրիայում ⁴⁾, Ռուսաստանում ⁵⁾ Ամերիկայում ⁶⁾, և այլն, նոյնպէս պահանջում են ամուսնացողների յօժարական հաճութիւնը իբրեւ անհրաժեշտ պայման ամուսնութեան օրինաւորութեան համար:

Եւ յիշելի՛ եթէ այդ յօժարական հաճութիւնը բռնադատուած է որեւիցէ կերպով, ամուսնութիւնը չէ կարող վայելել փոխադարձ սէր և յարատեւութիւն, ուրեմն չէ կարող օրինաւոր համարուիլ: Այդ բռնադատութիւնը կարող է լինել զանազան տեսակ — եթէ մի տղամարդ փախցնելով կամ այլ տեսակ բռնութեամբ պատկիւում է մի աղջկայ կամ կնոջ հետ առանց նորա յօժարական հաճութեան, եթէ ծնողները, ազգականները, հոգաբարձուները պատկում են ստիպմամբ իւրեանց արու կամ էգ զաւակը, իւրեանց հոգաբարձութեան յանձնուած որբը. եթէ մահու փառնուով կամ այլ տեսակ ահարկու և փառնուոր սպառնալիքով մէկը ստիպուած է ամուսնանալ միւսի հետ առանց իւր յօժարական հաճութեան, եթէ մէկը, մանաւանդ կոյրը, խաբէութեամբ պատկած է ոչ այն անձին հետ, որոյ համար տուել է յօժարական հաճութիւնը, այլ մի ուրիշ հետ. եթէ երկու ամուսիններից մէկը խելագար էր, ցնորուած էր, պահասամիտ էր, և այլն, պատկի ժամանակ, որովհետեւ այդպիսիները չունենալով հասուն և առողջ դատողութիւն, չեն կարող և տալ գիտակցաբար յօժարական հաճութիւն: Կան և այլ շատ տեսակ դէպքեր, երբ բռնադատուած է լինում ամուսնացողի յօժարական հաճութիւնը: Վասն որոյ բոլոր ազգերի [Ե]

1) Code Napoléon, art. 146.

2) Du mariage et du contrat de mariage en Angleterre et aux États-Unis... էր. 35:

3) Allgemeines Landrecht... § 38. — և О недействительности брака... էր. 73.

4) Allgemeines bürgerliches Gesetz — buch... §§ 72 — 75. — և О недейств. брака, էր. 79.

5) Сводъ законовъ. 1857, т. I. ст. 37.

6) Du mariage et du contrat de mariage en Angleterre et aux États-Unis, էր. 39.

եկեղեցական կանոնները և թէ պետական օրէնքները անվաւեր են համարում նշանադրութիւնը կամ պսակը երբ բռնադատուած է լինում երկու կամ գէթ մի ամուսնացողի յօժարակամ հաճութիւնը ¹⁾:

Ուստի բաւական չէ որ՝ ամուսնացողներից միայն մէկ կողմը յայտնէ իւր յօժարակամ հաճութիւնը, այլ անպատճառ հարկաւոր է որ՝ այդ հաճութիւնը լինի երկու կողմից:

Յօժարակամ հաճութիւնը պէտք է յայտնել անպատճառ օրէիցէ արտաքին նշանով — խօսքով, գրով, շարժմանըով, հաւատարմատարի ձեռքով և այլն: Այսպէս պրորօքինակ խուլները, համրները և խուլ — համրները կարող են յայտնել իւրեանց հաճութիւնը զանազան նշաններով:

Առաջ բաւական էր համարվում եթէ երկու ամուսնացողները տալիս էին միմեանց իւրեանց հաճութիւնը առանց վկաների. բայց երբ ընդհանուր պարտաւորական օրէնք դարձաւ կատարել պսակը եկեղեցական օրհնութեամբ, այնուհետեւ կանոն հաստատուեցաւ որ՝ ամուսնացողները յայտնեն իւրեանց յօժարակամ հաճութիւնը երկու կամ երեք վկայի և մանաւանդ պսակող քահանայի առաջև, իսկ ուր կայ քաղաքացիական ամուսնութիւն — նաև ամուսնական դաշնակցութիւնը վաւերացնող պաշտօնեայի առաջև: Վստն օրոյ որպէս նշան օրհնող և պսակ դնող քահանան, նոյնպէս և քաղաքացիական ամուսնութիւնը վաւերացնող պաշտօնեան պարտաւոր են առանձին ուշադրութիւն դարձնել և հարցնել ամուսնացողներից թէ՛ արդեօք յօժարակամ հաճութեամբ են ամուսնանում նոքա, թէ՛ ակամայ — ստիպմամբ, սպառնալիքով, և այլն:

Բայց ընդհանուր կանոնով բռնադատութեամբ տուած հաճութիւնը միայն այն ժամանակ ապօրինի և անվաւեր է կացուցանում ամուսնութիւնը, երբ բռնադատուած ամուսինը բողոքում է դորա դէմ: Իսկ եթէ նա շարունակում է ամուսնական կենակցութիւնը և վեց ամիս ժամանակամիջոցի ընթացքում չէ բողոքում, այնուհետեւ բռնադատութեամբ տուած հաճութիւնը համարվում է իբրև յօժարակամ հաճութիւն, ամուսնութիւնը ընդունվում է իբրև օրինաւոր և վաւերական, և բռնադատութեամբ հաճութիւն տուող ամուսինը այլևս իրաւունք չունի բողոքելու:

1) Տես մինչև այժմ յիշած հեղինակները և օրէնքները:

Դառնանք այժմ զէսի մեր եկեղեցական իրաւարանութիւնը:

Ամուսնական չափահասութեան զլի մէջ քննած կանոններից մենք արդէն տեսանք կիսով չափ որ՝ և՛ մեր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը անհրաժեշտ արդման է համարում ամուսնութեան օրինաւորութեան համար ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը: Այդ յօժարակամ հաճութիւնը կամ ազատ հաւանութիւնը համարում է իբրեւ ամուսնութեան խորհրդի էական մասներից մին և մեր Բրիտանիան էական էր մէջ սովորաբար ամուսնութեան բաժանը կամ բացառութիւնը դրած է լինում այսպէս. «(Խորհուրդն ամուսնութեան կատարի) աղօթիւք և օրհնութեամբ քահանային, որ զայր և զկին հաւատացեալ ըստ ազատ հաւանութեան նոցա զուգակցէ յօրինակ հոգեւոր միաւորութեան Բրիտանի ընդ եկեղեցւոյ 1):

Մեր եկեղեցին այդ յօժարակամ հաճութիւնը պահանջում է ամուսնացողներից թէ՛ նշանադրութեան և թէ՛ պսակի ժամանակ:

Նշանադրութեան վերաբերմամբ մենք զանում ենք մեր եկեղեցական կանոնադրութեան մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնները:

Հին Մաշտոցի Նշան օրհնելոյ կանոնի մէջ կարդում ենք. «Պարտ է քահանային նախ ընտրել կանոնօք զփեսայն և զհարսն, և նստուցանելն (գնոսա) ի վերայ աթոռոյ ընդ էմմիւմեանց և ոչ ի ծածոկ հեթանոսաբար... և այլն 2):

Այս խօսքերից երևում է որ նշանադրութեան ժամանակ հարմար չուն և փեսայուն պէտք է տեսնելին միմեանց, որպէս զանշուշտ նախ յայտնելին իւրեանց յօժարակամ հաճութիւնը ամուսնանալ միմեանց հետ, և երկրորդ՝ չլինէր խաբէութիւն այսինչ կամ այնինչ տնձի մասին:

Յովհաննէս Խնատասէր կաթողիկոսի կարգադրութեամբ 719 թուին զումարած Գլինի եօթներորդ ժողովն կանոնադրութեան 16-րդ կանոնը ասում է. «Իսկ զերկեական (երկրորդ անգամ ամուսնացող) նոյնպէս պարտ է ըստ առաջին կարգին (այսինքն ինչպէս առաջին ամուսնութեան ժամանակ) միջնորդք և խօսնականօք հաւանեցողացն յիրերաց յօժարութեամբ և յեկեղեցւոյն և

պատճառով 1)» Հրահանգ (ընդարձակ) քրիստոնէական հաւատոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց Մեծի Մագիստրոս, 1850, Մոսկուա, էր. 51-52. «Եւստորոնդ» դոպամ 2) Մաշտոց Գևորգի Բեմ և հարուստ, Եջմիածին՝ մատենադարան, № 597, մզբանդամբ 3) քողար զօսին նապաստանայ 4) քողար ամբարշտ 5)

ի քահանայիցն օրհնութեան ընդունել զնշան զուգաւորութեանց
իւրեանց...»¹⁾։

Յովհաննէս Երզնկացու (14-րդ դարում) գրուածքների մէջ կար-
դում ենք, «Զի էութիւն պսակին երեք է. ա. այն որ հարսն և փե-
սայն տեսնուն (տեսանեն) զիրար և հաւանեն միմեանց,
բ. այն որ նշան դնեն հարսին, և գ. այն որ ի դուռն եկեղեցւոյն
առաջի բազմաց հարցանէ քահանայն և յանձնէ զհարսն ի փեսայն
և հաւանեալ միմեանց՝ տէր կենան միմեանց և անպա-
մտանեն յեկեղեցին և օրհնութեան պսակին արժանաւորին»²⁾:

Այսպէս ուրեմն թէ՛ եկեղեցական կանոնները և թէ՛ կանոնա-
կան բովանդակութիւն ունեցող գրուածքները ցոյց են տալիս որ՝
ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը նշանադրութիւնից ա-
ռաջ վայելում էր դարերու ընթացքում առանձին հսկողութիւն
եկեղեցու կողմից, որն շարունակվում էր անշուշտ և հետեւեալ ժա-
մանակներում: Այս ընդհանուր կանոնը մի անգամ ևս վերահաստա-
տութիւն ստացաւ մեր ժամանակ ներկայ Տ. Գէորգ Գ. հայրապետի
կանոնական կոնդակով նշանադրութեան մասին, որ հրատարակուեցաւ
1869 թուին: Այդ կոնդակի մէջ ի միջի այլոց կարգում ենք. «Գոր-
ծակալ քահանայի պաշտօնն է յեկեղեց ի նշանադրութիւն տեղե-
կանալ ընդ զանձապետի թէ՛ երկոքին, այսինքն՝ տղայն և
աղջիկն, հաւան իցեն միմեանց... Նախ քան զնշանադրու-
թիւնն հարկ է ծնողաց կամ ազգականաց նշանեւեաց յայտնել ծխա-
կան քահանայիցն զդիտաւորութիւնս իւրեանց: Յորոց (ի քահա-
նայից) իւրաքանչեւրն պարտի երթալ առ խոստովանաորդիս իւրեանց,
այսինքն՝ քահանայ աղջկան առ աղջիկն և քահանայ տղային առ
փեսայացուն, և առանձինն լսել ի բերանոյ նոցին զկատարեալ
հաւանութիւն իւրեանց ի մասնէյ յամուսնութիւն, »³⁾:

1) Ձեռագիր կանոնագիրք էջմիածնի մատենադարանի, № 761, կանոն

2) Զեռագիր կանոնագիրք. Էջմ. Սինոդի օրինակ, կանոն ՌՇԼԵ.

3) Սոյն կոնգակի հրատարակութիւնից յետոյ շուտով այն է՝ 1870 թուին, տպուեցաւ Էջմիածնի տպարանում փոքր Մաշտոց, որոյ մէջ բաղորդւին համառօտած է Նշան օրհնելոյ կանոնը, երևի այն զիտաւորութեամբ որ՝ հայրապետական կոնգակը ի մաշտոցը հակառակ չլինին միմեանց։ Բայց, մեր կարծիքով, հարկաւորութիւն չկար այդպէս վարուելու, վասն զի նախ մի հայրապետ այսպէս է կանոնադրում, միւսը կարող է կանոնադրել անյա-

Նոյնպիսի հսկողութիւն տեսնում ենք եկեղեցական օրէնսդրութեան մէջ ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը և՛ պատկի ժամանակ յայտնելու վերայ:

Աղարշապատի 4-րդ ժողովի (426 թ.), կամ որ նոյն է՝ Ս. Սահակ Պարթևի կանոնադրութեան 27-րդ կանոնը, որ մասամբ քննեցինք արդէն նախընթաց՝ Գ. գլխում ամուսնական չափահասութեան հարցի մէջ, պահանջում է այդ յօժարակամ հաճութիւնը պատկի ժամանակ: Կանոնը ասում է «Պատուէր արարէք նոյա (ժողովրդականաց) զի տղայոց կանայս մի՛ խօսեսցին և մի՛ կատարելոյն առանց զիրեարս տեսանելոյ միմեանց հաճութեամբ: Եւ դուք քահանայք..... որոց զմիմեանս ոչ իցէ տեսեալ ՚ի հաճոյս ինքեան, պատկ մի՛ իշխէք դնել առանց քննութեան և ցնոսին ինքեանս հարցանելոյ, զուցէ բռնադատութեամբ ծնողացն աւամայ հաւանեալ իցեն, և զայնպիսի հարսանիս մի՛ իշխէք յանձն առնուլ...»¹⁾:

Հետեւեալ 28-րդ կանոնը պատիժ է սահմանում պատկոյ քահանայի և բռնադատող ծնողների համար:

Դվնի երկրորդ ժողովը, որ գումարուեցաւ Ներսէս Բ. Աշտարակեցի կաթողիկոսի ժամանակ, 527 թուին, իւր կանոնադրութեան 24-րդ կանոնի մէջ պահանջում է որ՝ ամուսնացողները տեսնեն միմեանց, այսինքն՝ յայտնեն իւրեանց յօժարակամ հաճութիւնը միմեանց հետ ամուսնանալու համար, զրեթէ նոյնութեամբ կրկնելով Ս. Սահակի վերոյբերեալ 27-րդ կանոնի խօսքերը. «Տղայոց պատկ մի՛ իշխեսցեն օրհնել և մի՛ կատարելոցն երկուցունց առանց զմիմեանս տեսնելոյ... և ժողովրդականք զայսպիսի հարսանիս մի՛ իշխեսցեն առնել, զի նոյնաց իսկ է կորուստ»²⁾:

Աւելի պարզ և բացայայտ կերպով պահանջում է ամուսնացողներից յօժարակամ հաճութիւնը Ներսէս Շնորհալին, որ իւր Ընդհանրականի մէջ ասում է. «Այլ ժամանակ պատկի է ՚ի զարգանալ

պէս, մնալով այնու ամենայնիւ նոյն սահմանի մէջ. և երկրորդ՝ ասպաղայ սերունդ ինչի զրկել կարեւոր և հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններից թէ՛ ի՞նչպէս էին կատարում նախնիքը այս կամ այն եկեղեցական ծէսը. — Նշան օրհնելոյ լիակատար կանոնը կարելի է տեսնել հին տիպ մաշտոցների մէջ:

1) Կանոնագիրք № 761, կան. ՌՃԺ.

2) Նոյն, կան. ՌԱ.

արութեան հասակին ՚ի հնդեռասանին ամաց լրումն առնն և յերկրասանին կամ ևս առաւել կնոջն, որպէս զի կարող լինիցին ըստ բանաւորաց՝ հաճութեամբ զուգիւ ընդմիմեանս առ ՚ի հաստատուն լինելոյ զուգութեանն և մի՛ ըստ անբանից առնանց կամաց և յօժարութեան անհաստատ զոլով և առ ժամայն պատահումն ¹⁾:

Յետոյ Շնորհալի հայրապետը շարունակում է. «Մի՛ ոք ՚ի քահանայից... առաջնց՝ կամաց առնն և կնոջն պահի գիցէ... զի պատկն այն անհաստատ է և լուծանելի, և պսակադիրքն ոչ առնանց պատժոց...» ²⁾

Այսպէս ուրեմն ըստ Ներսէս Շնորհալուն անհաստատ է, անվաւեր է զուգութիւնը, այսինքն՝ ամուսնութիւնը, եթէ եղիւ է դառնանց ամուսնացողների կամքի և յօժարութեան, կամ որ նոյն է՝ առնանց յօժարակամ հաճութեան:

Վերջապէս՝ Մխիթար Գօշը նոյնպէս անհրաժեշտ պայման է համարում ամուսնութեան օրինաւորութեան համար ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը: Նորա Դատաստանագրքի մէջ տեսնում ենք հետևեալ կանոնները.

ԼԴ. «Զառեանկան (աղջիկ փախցնել), թէ և որդիս ծնցի, և հայր և մայր և աղջիկն չկամիցին, մի՛ լինջ փնտս կրեսցէ ՚ի չարագաղան հոգեոյն — անդրէն դարձուցանել (տարտ է կամ կարելի է): Յայտ է՝ թէ պսակեալ և թէ առանց պսակի ընդբռնապսակն է՝ արտաքոյ կամաց: Եթէ ձեռնհաս իցեն՝ անխելձ է անդրէն դարձուցանել և կամօք պսակել...»:

ՂԱ. Տղայոց պսակ մի՛ ոք իշխեսցէ գնել, մինչև ՚ի չափ հասեալ զհաճոյս իւրեանց իմացին... Զոր և յայլում կանոնի առն ոչ պսակել առանց զմիմեանս տեսանելոյ ³⁾, զի անյայտ է թէ բնական իսկ ոչ կամին ամուսնանալ և կամ ոչ հաւանիւ միմեանց...» ⁴⁾:

Այսպէս ուրեմն բոլոր վերոյբերեալ քաղաածքներից պարզ

1) Ընդհանրական, եր. 83—84.

2) Ընդհանրական, եր. 84.

3) Մխիթար Գօշը ակնարկում է Ս. Սահակի 27-րդ և Դվինի երկրորդ ժողովի 24-րդ վերոյբերեալ կանոնները.

4) Դատաստանագրք, Ա. մասն, կան. ԼԴ. և ՂԱ.

երևում է որ՝ մեր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը և իրաւարանութիւնը ամուսնական գլխաւոր պայմաններից մին է համարում ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը ամուսնութեան օրինաւորութեան համար:

Ներկայ գլխի սկզբում մենք յիշեցինք թէ՛ երբ այդ յօժարակամ հաճութիւնը բռնադատուած է որեւիցէ կերպով, ընդհանուր կանոնով վաւերական չէ համարվում ոչ նշանադրութիւնը և ոչ պսակը:

Նոյն ընդհանուր սկզբունքը ընդունում է և մեր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը: Այդ մենք տեսանք մասամբ արդէն վերոյքննեալ կանոնների մէջ: Բայց մեր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը աւելի բազմակողմանի չէ մշակել այդ սկզբունքը իւր զանազան երեւոյթների մէջ և միայն առանձին ուշադրութիւն է դարձրել յօժարակամ հաճութեան երկու տեսակ բռնադատութեան վերայ—երբ ամուսնացողը յափշտակուած է և երբ ծնողները ստիպելով ամուսնացնում են իւրեանց զաւակները:

Առաջին տեսակ բռնադատութեան վերաբերմամբ պէտք է նկատել որ՝ աղջկի փախցնելը կամ յափշտակելը, որոյ համար հայերէն յատուկ բառ ունինք առեւանկութիւն, բաժանում են երկու տեսակի՝ մին—երբ ինքն փախցրած աղջկը չունի յօժարակամ հաճութիւն առ այդ, և երկրորդ՝ երբ նա ունի, ցանկալով ամուսնանալ փախցնողի հետ հակառակ իւր ծնողների համաձայնութեան: Խսկապէս ասելով՝ առեւանկութեան մէջ միայն այն ժամանակ կայ ազատ կամքի կամ յօժարակամ հաճութեան բռնադատութիւն, երբ ինքն աղջկը չէ ցանկանում ամուսնանալ նորա հետ, որը փախցրել է կամ որի համար փախցրել են նորան ուրիշները:

Հեթանոսութեան մէջ թէ՛ ասիացի և թէ՛ եւրոպացի ազգերից շատերը սովորութիւն ունէին աղջկի յափշտակել ամուսնութեան համար. միայն այն ամուսնութիւնն էր համարվում օրինաւոր, որը լինում էր յափշտակութեամբ կամ առեւանկութեամբ: Ն[թ]է մինչև անգամ փեսացուն և նորա ծնողները համաձայնութիւն էին ստանում նախնիքացաբար աղջկանից և նորա ծնողներից ամուսնութեան մասին, այնու ամենայնիւ պէտք էր փախցնել աղջկը, այսինքն՝ պէտք էր պահպանել ձեռք, որպէս զի պահպանուած լինէր աղջկայ և նորա ընտանիքի պատիւը: Նւ որովհետև ազգերի այդպիսի դրութեան ժամանակ իզական սեռը սովորաբար փախուած

կեանքի մէջ էր գտանվում և մատչելի չէր օտար սղամարդի տեսութեան, ուստի աղջիկ փախցնելը կատարվում էր սովորաբար ժողովրդական տօների ժամանակ, աղբրից կամ գետից կժերով ջուր տանելու միջոցին, և այն: Դի հարկէ, այդպիսի պայմանների մէջ հազարից մին դէպքում հազիւ լինում էր աղջկայ յօժարակամ հաճութիւնը փախչել այսինչ երիտասարդի հետ և ամուսնանալ՝ այլ սովորաբար առանց նորա այդ հաճութեան, շատ անգամ գուցէ սիրահարուած լինելով ուրիշի վրայ:

Քրիստոնէութիւնը մի կողմից՝ դասապարսկով հեթանոսութեան բարքի այդ և այդպիսի վայրենի սովորութիւնները և ջանալով վերացնել դոյզա, միւս կողմից՝ ամուսնութեան գլխաւոր հիմք համարելով ամուսինների փոխադարձ սէրը, առանձին ուշադրութիւն դարձրեց այդ տեսակ բռնադատութեան վերայ—մի կողմից պահանջեց ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը իբրեւ անհրաժեշտ պայման ամուսնութեան օրինաւորութեան համար, և միւս կողմից խստիւ արգելեց աղջիկ փախցնելու սովորութիւնը կամ առեւանկութիւնը:

Ա. ա ք ե լ ա կ ա ն Կ Ղ Ե մ ա յ կ ոչ ու ծ կ անոնադրութեան ԿԲ. ¹⁾ կանոնը բանադրանք է սահմանում աղջիկ փախցնողի համար ²⁾:

Ա. ն կ իւր լ ա յ ի ժ ող մ ի (314 թ.) 12-րդ կանոնը ³⁾ նոյնպէս արգելում է առեւանկութիւնը:

Ս. Բարսեղ Անսարացու կանոնադրութեան մէջ տեսնում ենք մի քանի կանոններ, որք նմանապէս արգելում են առեւանկութիւնը և եկեղեցական պատիժ են որոշում յանցաւորների համար ⁴⁾.

1) Յունարէնի և լատիններէնի մէջ սոյն կանոնը դրած է ըստ ոմանց 66 և ըստ այլոց 67 համարով (տե՛ս Histoire des Conciles, Hefélés, Paris, 1869, t. I., եր., 638). Իսկ սլավոներէնի մէջ 67 համարով (տե՛ս Сл. В. Кормчая и Книга правилъ, С. П. Б., 1843, прав. Св. Апост.):

2) Կանոնագիրք № 761, կան. ՂԶ.:

3) Կանոն. № 761, կան. ՅԲ.:—Յունարէնի, լատիններէնի և սլաւոներէնի մէջ այս կանոնը դրած է 11 համարով:

4) Մեր կանոնադրքերի մէջ Ս. Բարսեղին վերադրած կանոններում տեսնում ենք սոյն հարցի մասին չորս կանոն—ԺԲ., ԺԵ., ԾԲ. և ՄԺԵ. (Կանոնագիրք № 761, կան. ՈԼԶ., ՈԼԹ., ԶԼԷ. և ՊՂԱ.), իսկ յունարէնի, լատիններէնի և սլաւոներէնի մէջ միայն երկու կանոն—22-րդ և 30-րդ, որ համապատասխանում են հայերէնի ԺԲ. և ԺԵ. կանոններին:

Յետոյ սոյն արգելքը կրկնեցին և հետեւեալ դարերու ժողովներից և հայրապետներից շատերը զանազան երկրներում, մինչև որ դա դարձաւ ընդհանուր եկեղեցական կանոն:

Աշխարհական օրէնսդրութիւնները ոչինչ նուազ խստութեամբ արգելում էին առեւանկութիւնը կամ աղջիկ փախցնելը, մանաւանդ այն երկրներում, ուր հնուց կար սյոյ սովորութիւնը: Հռովմէական օրէնքով պատիժ էր նշանակած առեւանկութեան համար, որ և յետոյ վերահաստատեցին Յուստինիանոսը ¹⁾ և բիւզանդական կայսրները ²⁾:

Եւրոպայի այլեայլ ազգերի տեղական հին օրէնքները նմանապէս խստիւ արգելում էին առեւանկութիւնը և որոշում էին յանցաւորի համար ոմանք դրամաւոր տուգանք և ոմանք մինչև անգամ մահու վճիռ ³⁾: Նոյն արգելմունքը կրկնում են և այժմ եւրոպական գրեթէ բոլոր նոր օրէնսդրութիւնները, որպէս և Ռուսաստանի օրէնքը ⁴⁾:

Եկեղեցական օրէնքով հին ժամանակներում աղջիկ փախցնողը իրաւունք չունէր ամուսնանալ փախցրած աղջկայ հետ, միայն վերոյիշեալ Կղեմայ ԿԲ. կանոնը պատուիրում է յախշտակողին պատկուիլ փախցրած աղջկայ հետ, եթէ նա լինէր մինչև անգամ աղքատ և ստոր դասակարգից: Ս. Բարսեղ Կեսարացին [Թոյլ է տալի այդ, եթէ աղջիկը և նորա ծնողները կը համաձայնուին, բայց փախցնողը այնու ամենայնիւ եկեղեցական պատիժ պիտի կրէ: Բայց երբ առհասարակ ամեն տեղ վերացաւ այդ փաստակար սովորութիւնը և առեւանկութեան դէպքերը սկսեցին ուշ ուշ պատահել, եկեղեցական և աշխարհական օրէնքները [Թոյլ տուին, որպէս և այժմ [Թոյլ են տալի փախցնողին պատկուիլ փախցրածի հետ, բայց որոշում են երկու պայման—առաջին՝ աղջիկը նախընթացաբար պիտի

1) *§ 1. c de rapt. virg. և Novel. 143 և 150.*

2) *§ 1. Basilic., lib. 60, tit. 58, cap. 1, 3.*

3) Գերմանական և սլաւոնական ցեղերի առեւանկութեան սովորութեան և արգելող օրէնքների մասին տես Семейныя власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ... *Կր. 21—30.*—Ֆրանսիական սովորութեան և օրէնքների մասին տես Les Loix ecclésiast. de France... և այլն, մասն I, *Կր. 152 և մասն III, Կր. 89.*

4) Сводъ Законовъ, 1857, Т. X. Ч. I, ст. 8.

ստանայ իւր լիակատար ազատութիւնը՝ վերադարձրած լինելով ծնողներին կամ ազգականներին, և այն, և երկրորդ՝ ինքն աղջկը պիտի ունենայ առ այդ ամուսնութիւնը իւր յօժարակամ հաճութիւնը¹⁾։ Բայց սորանից՝ վախճնողը սովորաբար ենթարկվում է եկեղեցական ապաշխարութեան։

Գալով այժմ մեր եկեղեցական օրէնսդրութեան՝ տեսնում ենք որ և՛ սա ոչ նուազ խստութեամբ արգելւում է առեւանկութիւնը։

Առաջին անգամ այդ արգելքը դնում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը։ Նորա կանոնադրութեան մէջ տեսնում ենք հետեւեալ կարճ և պարզ Թ-րդ կանոնը. «Թէ ոք առեւանկ արասցէ, պսակն անվաւեր լիցի և պսակեալն ում և կամիցի լիցի»²⁾։

Այս կանոնից երևում է որ նախ՝ Ս. Լուսաւորչու ժամանակ, այսինքն՝ 4-րդ դարում, հայերի մէջ պատահում են եղել առեւանկութեան դէպքեր, որպիսի սովորութիւնը մնացած պիտի լինէր հեթանոսութեան ժամանակներից։ Եւ թէպէտ նախընթաց գլուխներից մէկի մէջ մենք ասացինք թէ՛ հայերը չունէին աղջկի վախճնելու սովորութիւնը, բայց դորանով մենք չենք ընկնում հակասութեան մէջ։ Մենք դարձեալ կրկնում ենք որ՝ ինչպէս երևում է շատ նշաններից, հին հայերը չեն ունեցել այդ սովորութիւնը իբրեւ ընդհանուր կանոն կամ ձեւ օրինաւոր ամուսնութեան համար, ինչպէս ունէին ուրիշ շատ ազգերը, զորօրինակ գերմանական և սլաւոնական ցեղերը. այլ անշուշտ պատահում էին երբեմն երբեմն առեւանկութիւններ իբրեւ առանձին դէպքեր, որպէս և մինչև այսօր պատահում է հայ զիւղերի մէջ։ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչուն տեղի են տուել դուցէ այդպիսի իսկ դէպքերը, որք կարող էին նորա ժամանակներում աւելի շատ լինել հեթանոս հայերի մէջ։

Ներկայ կանոնի երկրորդ հետեւանքը այն է որ՝ առեւանկութիւնից յետոյ կատարած պսակը անվաւեր է և պսակուածը, այսինքն՝ անշուշտ յափշտակուած աղջկը և միայն նա ազատ է և իրաւունք ունի ամուսնանալ ուրիշն հետ։

Առեւանկութեան դէպքերը, ինչպէս երևում է, պատահում են եղել և յետոյ, վաւերացնելով եկեղեցական օրէնսդրութիւնը կրկնում է

1) Manuel du Droit ecclés., Walter,... եր. 399.— Contrat de mariage... t. I., եր. 271—73.— և այլք։

2) Կանոնադիրք № 761, կան. ՇԺԶ.

նոյն արգելքը: Շահաւիւմի ժողովն (447 թ.) 7-րդ կանոնը տահմանադրում է. «Որք բռնութեամբ և անիրաւութեամբ առւանակ առնիցեն, կալցին զկինն և անդրէն տացեն ցհայր և ցմայր իւր, և տուգան տացեն փոխանակ անարգանացն, եթէ ազատ է՝ ՌՄ. (1200) դրամ, եթէ շինական է՝ Ռ. (600): Եւ որք հրոսն երթեալ էին օգնականք սուտ փեսային՝ առ այրն ձ. (100) դրամ տուգանեացին, և զհրոսին դրամն զկէսն յեկեղեցին տայցեն և զկէսն կարօտելոյ: Ապա եթէ սուտ փեսայն ընդ աղջկանն պոռնկեցաւ առանց պսակ գնելոյ՝ յեկեղեցի տուգան կալցին ձ. (100) դրամ, զի զպսակն օրհնութեան անարգեաց. Գ. (3) ամս յապաշխարութեան կացցէ: Ապա եթէ երկու ուրուք զաղտ պսակ եղեալ իցէ առանց հօր և մօր աղջկանն, երէցն զքահանայութիւն չիշխէ պաշտել, և ձ. (100) դրամ տուգանս կալցին և կարօտելոյ տացեն, և պսակն զոր եղ՝ անվաւեր լիցի: Ապա եթէ յեա այսր խռովութեան և տուգանաց դարձեալ ՚ի հաւանութիւն դան կամօք աղջկանն և ծնողացն, և յառաջ պոռնկեալեն, պսակ մի՛ օրհնեսցի, այլ իբրեւ զերկակին (երկրորդ պսակ) ուռ տեառնադրեալ զիցի ՚ի գլուխ ապա եթէ կուտան կացեալեն՝ ըստ օրինին պսակ օրհնեսցի: Եթէ ազատ և եթէ շինական—կանոն այդ կացցէ» ¹⁾:

Սոյն ընդարձակ և հետաքրքրողական կանոնից առաջ են գալի հետեւեալ կէտերը.

Ա. Արգելում է առւանկութիւնը:

Բ. Փախըրած աղջիկը պիտի վերադարձնուի իւր ծնողներին:

Գ. Փախցնողը պիտի տուգանք տայ, անշուշտ աղջկայ ծնողներին, եթէ ազատ է, այսինքն՝ աղնուական է՝ 1200 դրամ, և եթէ զիւղացի է—600 դրամ:

Դ. Փախցնողի օգնականները նոյնպէս պէտք է տուգանք տան մարդագլուխ 100 դրամ, և այդ տուգանքը պիտի բաժանուի կէսը եկեղեցուն և կէսը աղքատներին:

Ե. Եթէ փախցնողը անարգել է փախըրած աղջկայ կուտութիւնը, պէտք է վճարէ բացի վերոյիշեալ 1200 կամ 600 դրամից ևս 100 դրամ յօգուտ եկեղեցու, և բացի դորանից՝ ապաշխարութիւն պիտի քաշէ 3 տարի:

Զ. Եթէ աղջիկը փախցնելուց յետոյ քահանան պսակ կրկա-

1) Կանոնագիրք № 761, կան. ՌՃԽԵ.

տարէ առանց աղջկայ ծնողների համաձայնութեան (ուրեմն եթէ մինչև անգամ կայ նոյն իսկ աղջկայ յօժարակամ հաճութիւնը), նա պիտի դադարի քահանայութիւնից և 100 դրամ տուգանք տայ աղքատներին:

Ե. Այդպիսի պսակը անվաւեր է:

Ը. Եթէ տուգանքներից յետոյ աղջկը յօժարակամ հաճութեամբ կամենայ ամուսնանալ վախճնողին հետ և նորա ծնողները համաձայն են առ այն, կարելի է պսակ դնել, եթէ անարգուած չէ աղջկայ կուսութիւնը. իսկ եթէ անարգուած է, պսակը պէտք է կատարել ոչ թէ կոյսի (աղապի) պսակի կանոնով, որը միայն իսկապէս համարվում է օրինաւոր ամուսնութիւն, այլ երկրորդ ամուսնութեան կանոնով:

Ա. Հա՛ այս ութը յօդուածի մէջ ամփոփուած են առևանկութեան վերաբերեալ այն բոլոր կարեւոր կէտերը, որք արտաքին եկեղեցական կամ հայրապետական կանոնադրութեան մէջ կազմում են սուսնձին զանազան կանոններ:

Ինչպէս երևում է, Շահապիւանի ժողովի այս ազդու և խիստ կանոնը ունեցել է իւր ներգործութիւնը ժողովրդի կեանքի վերայ և զրեթէ բոլորովին խափանել է կամ շատ նուազեցրել է առևանկութեան վատ սովորութիւնը, որովհետև հետեւեալ դարերու աղջային եկեղեցական ժողովների և հայրապետների կանոնների մէջ այլ ևս չենք գտնում յիշատակութիւն սորա մասին: Այլ թէպէտ Ներսէս Շնորհալին իւր Ընդհանրականի մէջ ¹⁾ նոյնպէս արգելում է առևանկութիւնը և պատուիրում է քահանաներին պսակ չկատարել, բայց այդ վերաբերվում է անշուշտ ոչ թէ մի տարածուած սովորութեան, այլ աւելի պատահական դէպքերին:

Վերջապէս՝ թէպէտ և՛ Մխիթար Դօշի Դատաստանադրքի Ա. մասնում մենք տեսնում ենք առևանկութեան մասին երեք կանոն — Վ.Գ., ԾԱ. և Գ.Գ., բայց դոցանից առաջինը հանած է հարցն հետ և ողաց կոչուած կանոններից ²⁾, երկրորդը — Անկիւրիայի ժողովի (314 թ.) վերոյիշեալ ԺԲ. կանոնից ³⁾ և երրորդը — Շահապիւանի ժողովի վերոյբնեալ կանոնից ⁴⁾: Քաղելով կանոնադր-

1) Երես 83.

2) Կանոնադրք № 761, կան. ձև. Գ.

3) Նոյն, կան. ԹԲ.

4) Նոյն, կան. ՌձԽԵ.

քերից այս երեք կանոնը, Մխիթարը իւր կողմից ոչինչ չէ աւելացնում՝ յստկապէս առեւանակութեան հարցի մասին, որից երևում է որ՝ նա ՚ի նկատի է ունեցել նոյնպէս մասնաւոր դէպքեր, այդ պարզ երևում է նաև հասցապիվանի ժողովի կանոնին կցած երկրորդական բացատրութիւնից, ուր նա՝ ՚ի միջի այլոց ասում է. «Սյրոցիկ (առեւանակութեան) պատահումն և զտուգանան ըստ ժամանակի և ըստ կարի համեմատելով արասցեն»:

Երկրորդ գլխաւոր դէպքը, երբ մեր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը վաւերական չէ համարում պսակը և ամուսնութիւնը եթէ բռնադատուած է ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը, վերաբերվում է, ինչպէս վերը ասացինք, ծնողների ստիպողութեան, որով նոքա շատ անգամ բռնադատութեամբ պսակում են իւրեանց զաւակները: Բայց որովհետև ողջ հարցը սերտ կապուած է ծնողների համաձայնութեան հարցի հետ իւրեանց զաւակների ամուսնութեան մասին, ուստի նոյն հարցի հետ կը քննենք իսկոյն հետևեալ գլխում:

Այսպէս ուրեմն՝ որպէս ընդհանուր եկեղեցական կանոնով և աշխարհական օրէնքով, նոյնպէս և մեր ազգային եկեղեցական կանոնով ամուսնութեան օրինաւորութեան համար անհրաժեշտ պայման է համարվում ամուսնացողների երկուստեք յօժարակամ հաճութիւնը, և եթէ դա բռնադատուած է որեւիցէ կերպով—պսակը չէ օրինաւոր և վաւերական:

Այդ յօժարակամ հաճութիւնը, ինչպէս վերը յիշեցինք, ամուսնացողները պէտք է յայտնեն թէ իւրեանց հարսնախօսութեան կամ նշանադրութեան և թէ իւրեանց պսակի ժամանակ: Այդ պարզ երևում է բոլոր վերոյ քննեալ կանոններից: Եւ յիրաւի՝ չէ պէտք բաւականանալ նշանադրութեան ժամանակ տուած յօժարակամ հաճութեամբ, այլ պէտք է նոյն հաճութիւնը ստանալ ամուսնացողներից և նոյա պսակից առաջ, որովհետև եթէ անցել է մինչև անգամ շատ կարճ ժամանակ, այդ միջոցին հարսը կամ փեսան կարող էին փոխել իւրեանց ղիտաւորութիւնը և հաճութիւնը որեւիցէ յարգելի պատճառով, օրինակ—յանկարծ իմանալով որ՝ մերձաւոր արիւնակցութիւն կայ նոյա մէջ, կամ անարգուած է հարսնացուի կուսութիւնը ուրիշից, կամ անցել է բռնադատութիւնը՝ որով օտիպմամբ և ակամայ տուած է հաճութիւնը, և այլն: Այս է պատճառը որ՝ մեր եկեղեցին, չնայելով ցանազան ժամանակ սահմանած

իւր կանոնների վերայ, վերադառնալով ստուգում է իւրաքանչիւր պատկի ժամանակ ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը: Գորա համար՝ Մաշտոցի մէջ պսակի կանոնում որոշած է երկու միջոց: Առաջինը — պատկի կարգը սխեմայի առաջ քահանան խոստովանացնում է հարսին և փեսային. թէպէտ ըստ ոմանց կարծիքի այդ խոստովանութիւնը պահանջվում է այն պատճառով որ հարսը պատկները պատկից յետոյ իսկոյն պիտի ընդունին ս. հաղորդութիւնը, որպէս յիշած է և մի քանի կանոնների մէջ, բայց անշուշտ դորա մէջ կայ և այն նպատակը որ քահանան ստուգէ թէ ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը չէ՞ արդեօք բռնադատուած որեւիցէ կերպով: Բազմաթիւ քահանաներից հարց ու փորձ անելով մենք հաստատուեալ տեղեկացել ենք որ քահանաները բարեբախտաբար ճշտութեամբ պահպանում են աւանդաբար այդ կանոնը: Դա մի շատ բարեպաշտ միջոց է, որով հարսը կամ փեսան կարող են յայտնել քահանային իւրեանց սրտի վիշտը, այդպիսի բռնադատութեան պատճառը, և այնուհետև քահանան պարտաւոր է կամ հեռացնել բռնադատութիւնը և ստանալ ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը և կամ խափանել պատկը:

Մաշտոցի մէջ սահմանած միւս միջոցը, որով ստուգվում է ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը, այն է որ քահանան եկեղեցու մէջ ղենելով հարսի ձեռքը փեսայի ձեռքում բարձր ձայնով հարցնում է վկաների ներկայութեամբ նախ փեսայից և ապա հարսից երեք անգամ այսպէս — « ր զե ա կ ի մ, մ ի ն չե ի մ ա հ տ է՞ ր ե ս: Առ որ փեսան և հարսը նոյնպէս բարձր ձայնով պիտի պատասխանեն առանձին առանձին — Այո, հայր սուրբ, տէր եմ հրամանաւն Աստուծոյ: Թէպէտ սոյն հարցմունքը և պատասխանը, ըստ երևութին, աւելի վերաբերվում են ամուսնութեան անխրդութեան, բայց ոչ սակաւ նպաստում են նաև պատկուհիների յօժարակամ հաճութիւնը ստուգելուն. որովհետև բաւական է որ փեսան կամ հարսը պատասխանեն թէ «չ», և իսկոյն կը խափանուի և անպատճառ պէտք է խափանուի պատկը, եթէ ասորը կը յայտնէ առ այդ որեւիցէ յարգելի պատճառ: Կայ աւանդութիւն թէ՛ երբեմն պատահել է որ հարսը կամ փեսան պատասխանել են «չ», և այն ժամանակ խափանուել է պատկը և հարսին հանել են այն դռնով որով մտել էր փեսան, և փեսային այն դռնով, որով մտել էր հարսը: Թէպէտ ի նկատի տունելով մեր խղական սեռի ճշուած դրութիւնը

և հարս ու թիւսայի անսահման ամօթխածութիւնը պսակի ժամանակ, այդ միջոցը գուցէ աւելի շատ չէ հասնում իւր նպատակին, բայց և այնպէս դա բաւականին զոհացուցիչ միջոց է պսակողներին յօժարակամ հաճութիւնը ստուգելու համար և բռնադատուածը միշտ կարող է օգուտ քաղել դորանից: Ուշագրութեան արժանին այն է որ միեւնոյն միջոցը գործ են դնում նաև ուրիշ եկեղեցիները: Այսպէս զորօրինակ սլաւոնական ծիսարանի մէջ — Трѣбникѣ, որ կազմած է յունական ծիսարանին համաձայն, աւելի պարզ որոշած է այս կէտը. քահանան պսակի սկզբում առանձին հարց է առաջարկում նոսի փեսային և ապա հարսին նորա յօժարակամ հաճութեան մասին — Имаша ли произволеніе благое и не-принужденное, и рѣшную мысль, пояти себѣ въ жену сію (կամ въ мужа сего), юже (կամ егоче) здѣ предѣ тобою видими? — որ է. «Ունի՞ս հաճութիւն բարի (յօժարակամ) և անբռնադատ (ազատ) և հաս-տատ միտք անենէլ քեզ կին (կամ այր) նորան, որ այսպեղ քո առաջը տեսնում ես:»

Ե.

ՀԱՄԱՋԱՅՆՈՒԹԻՒՆ, ԾՆՈՂՆԵՐԻ, ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒՆԵՐԻ, ՍՏՐԿԱՏԷՐԵՐԻ

Հեթանոսութեան դարում թէ՛ քաղաքակիրթ և թէ՛ ոչ քաղաքա-կիրթ ազգերի մէջ ընտանիքը ներկայացնում էր աւելի կամ պակաս չափով մի առանձին փոքրիկ պետութիւն, ուր բոլոր ընտանիքի գործերը կառա-վարում էր ընտանիքի անդամներից աւագագոյնը — պապը կամ հայրը, իբրեւ պետ կամ գլուխ, եղակի կամքով և իշխանութեամբ: Ընտանիքի պետի այդպիսի անկախ իրաւասութիւնը և իշխանութիւնը տարած-վում էր իւր ընտանիքի ոչ միայն նիւթական գործերի վերայ, այլ ամեն տեսակ գործերի վերայ առանց բացառութեան. նա իրաւունք ունէր ամուսնացնել զաւակները, զընկել նոցա ժառանգութիւնից, պատժել նոցա, մի քանի ազգերի մէջ մինչև անգամ ծախել նոցա, մինչև անգամ սպանել նոցա: Ընտանիքի այդպիսի միապետական կազ-մակերպութիւնը մանաւանդ զարգացաւ և հզօրացաւ հուրմէկացիների մէջ մասամբ նոցա վարքի և բարքի ազդեցութեամբ և մա-սամբ իրաւաբանական գաղափարների և պետական օրէնսդրութեան ներգործութեամբ: Ընտանիքի աւագ անդամը կամ գլուխը — պապը

կամ հայրը կոչվում էր նուորաբար *Parens*, կամ *Paterfamilias*, իսկ նորա իշխանութիւնը *Patria potestas*: Այդ իշխանութիւնը այդ *patria potestas*, տիրութեամբ այնպէս հզոր էր և խիստ արդիւնավոր իշխանութեան նմանում էր ստրկատերի իշխանութեան նման, վերայ — *dominica potestas*: Արդէն երկուստեան աղիւսակ — *XII* (*Duodecim*) *Tabulae* — կոչուած օրէնքը ճանաչում էր հօր իրաւունքը զաւակների մահու և կեանքի վերայ, թողտարում էր նորան ազատել նոցա, նա էր ընտանիքին պատկանած բոլոր սեփականութեան միակ տէրը, և այլն: Այդ իրաւունքները հետզհետէ նորանոր օրէնքներով փոխուեցան, մեղմացան, արգելուեցան, համառօտուեցան, բայց և այնպէս հռոմէական պետութեան մինչև վերջին ժամանակը *patria potestas* ը պահպանեց իւր նշանակութիւնը բաւական ընդարձակ սահմանով: Ահա այդ հզոր *patria potestas* ի զօրութեամբ հայրը, ինչպէս յիշեցինք, տնօրինում էր իւր ընտանիքի անդամների ամուսնութեան դործը առանց նոցա մասնակցութեան. վաճառելու նոցա ամուսնութեան օրինաւորութեան և վաւերականութեան համար անհրաժեշտ հարկաւոր էր հօր համաձայնութիւնը — *jussus*: Առանց այդ համաձայնութեան օրինաւոր չէր նոցա ամուսնութիւնը, հայրը կարող էր զրկել նոցա դորա համար ժառանգութիւնից, ծնած զաւակները նոյնպէս օրինաւոր չէին համարվում և ոչինչ արտօնութիւններ չէին ստանում հօր կողմից, այլ մօրն էին պատկանում: Պատկից յետոյ տուած հօր համաձայնութիւնը օրինաւոր էր կացուցանում որդու ամուսնութիւնը միայն տուած օրից և դորանից առաջ ծնուած զաւակները այնու ամենայնիւ ապօրինի էին: Միայն այն ժամանակ զաւակները կարող էին ամուսնանալ առանց հօր համաձայնութեան, երբ նա չէր վայելում իւր *patria potestas* ը որեւիցէ պատճառով, օրինակ՝ երբ դերի էր տարուած, երբ անհետացել էր անկուր, երբ խեղաքար էր, և այլն: Հետեւեալ դարերում թէպէտ անհրաժեշտ պայման ճանաչուեցաւ ամուսնութեան օրինաւորութեան համար նոյն իսկ ամուսնացողի յօժարակամ համաձայնութիւնը — *consensus*, բայց այնու ամենայնիւ պահանջվում էր և հօր համաձայնութիւնը կամ թողտարութիւնը: Հօր համաձայնութիւնը արվում էր զանազան կերպով: Որդին պարտաւոր էր անսրտօնաւ ներկայացնել որեւիցէ հաստատ ապացոյց

իւր հօր համաձայնութեան մասին, մինչդեռ աղջկայ համար բաւական էր համարվում հօր լուծիւնը: Այդպիսի տարբերութեան պատճառը այն էր որ՝ որդու զաւակները ենթարկվում էին նորա հօր, այսինքն՝ իւրեանց պապի patria potestas'ին, իսկ աղջկայ զաւակները—նշ, որովհետեւ նոքա նոյնպէս ենթարկվում էին իւրեանց հայրական պապի իշխանութեան: Միւս կողմից՝ որդու ամուսնութեան համար նոյնպէս հարկաւոր էր ներկայացնել որեւիցէ հաստատապատգոյց նորա յօժարակամ հաճութեան մասին, մինչդեռ աղջկայ ամուսնութեան համար բաւական էր նորա լուծ համաձայնութիւնը կամ լուծիւնը: Նթէ հայրը մեռելու էր, ապա իւր համաձայնութիւնը իւր արու կամ էջ՝ զաւակի ամուսնութեան համար, կարելի էր ձեռք բերել այդ համաձայնութիւնը դատաստանական ճանապարհով ¹⁾:

Նմանորինակ հայրական իրաւասութիւն և իշխանութիւն—patria potestas վայելում էր աւելի կամ պակաս չափով ընտանիքի պետը՝ զերմանական և սլաւոնական ցեղերի մէջ ²⁾: Վասն որոյ այդտեղ նոյնպէս անհրաժեշտ էր համարվում ընտանիքի պետի, առաւելապէս հօր համաձայնութիւնը զաւակների ամուսնութեան օրինաւորութեան համար: Նթէ աղջիկը ամուսնանում էր մէկի հետ աւանց իւր հօր համաձայնութեան, հայրը իրաւունք ունէր զրկել նորան ժառանգութիւնից, մինչև անգամ կարելի նորա գլուխը, և այլն նոյնպէս էր և որդու վերաբերմամբ, առաւելապէս զրկելով ժառանգութիւնից:

Միջին դարերուց սկսած թէպէտ մեղմացան եւրոպական աղջկերի բարքը, վարքը, սովորութիւնները, թէպէտ կարճացաւ հօր patria potestas'ը, թէպէտ զաւակները և մանաւանդ որդիքը ստացան աւելի ազատութիւն, բայց և այնպէս ընտանիքի պետի կամ հօր համաձայնութիւնը զաւակների ամուսնութեան մասին պահպանեց զրեթէ իւր նախնին նշանակութիւնը: Աւանց այդ համաձայնութեան օրինաւոր և վաւերական չէր համարվում զաւակների ամուսնութիւնը:

1) Sicut in Romanis institutis. Instit. lib I. tit. 9—12. de patria potestatae. Լատին:

2) Sicut Семейная власть у древнихъ Славянъ и Германцевъ... Եր. 157—192:

Եւ մինչև այժմ այդ համաձայնութիւնը հարկաւոր են համարում Եւրոպական պետութիւնների օրէնսդրութիւնները — Ֆրանսիայում ¹⁾, Անգլիայում ²⁾, Պրուսիայում ³⁾, Ռուսաստանում ⁴⁾, և այլն: Միայն այդ պետական օրէնսդրութիւնները բոլորովին այլ նշանակութիւն են տալի ծնողների համաձայնութեան: Ֆրանսիական օրէնքը բաժանում է դոյն համաձայնութիւնը երեք դասակարգի. 1. անհրաժեշտ — ամուսնական չափահասութիւն չունեցողի համար, 2. հարկաւոր — քաղաքացիական չափահասութիւն չունեցողի համար մինչև 25 (տղայ) և 21 (աղջիկ) տարին, և 3. իբրև խորհուրդ և նշան յարգանաց այդ չափահասութիւնից յետոյ: Այս կողմից Ֆրանսիական օրէնքը բաւական նմանում է բիւզանդական կայսրութեան օրէնքին, որով ծնողները իրաւունք ունէին անպսակ թողնել իւրեանց զաւակները մինչև 25 տարեկան հասակը: (Թէպէտ նաև այդ հասակից յետոյ զաւակները չէին կարող ամուսնանալ առանց ծնողների համաձայնութեան, բայց այնուհետև ծնողներն էին պատասխանատու, եթէ զաւակները ընկնում էին անստակութեան և վատ բարք ու վարքի մէջ, և այդպիսի թերութիւնների համար ծնողները կարող էին միայն այն ժամանակ զրկել իւրեանց զաւակները ժառանգութիւնից, երբ զաւակները ինքեանք մեթում էին ամուսնանալ մինչև 25 տարեկան հասակը ըստ առաջարկութեան ծնողների ⁵⁾:

Անգլիական օրէնքը ընդունում է միայն մի չափահասութիւն — 21 տարին և մինչև այդ հասակը զաւակների ամուսնութիւնը բոլորովին անվաւեր էր համարւում հին օրէնքով առանց ծնողների համաձայնութեան, իսկ նոր օրէնքով զաւակից խլվում է սեփական

1) Տես Code Napoléon, art 148—152.

2) Տես Du Mariage et du contrat de mariage en Angleterre et aux Etats—Unis... եր. 35—37:

3) Օրէնսդիրը Allgemeines Landrecht §§ 38—72.

4) Сводъ Законовъ Т, X ч. 1., ст 6.

5) Basilic. lib. 35, tit. 2. cap. 38.—Photii Nomocan., tit 13, cap. 9.—Leonis et Constant. Eclog., tit. 12.—տես Լեոնիս և Կոնստանտինի Institut. lib. I, tit. X. և Inst de Justin traduites et expliquées... և այլն, եր. 87—90.

նութիւնը. բայց և այդ միջոցը այժմ լոկ ապառնայիք է դարձել, որովհետեւ դրեթէ երբէք չէ գործադրուում: Պրուսական օրէնքով թէպէտ հօր համաձայնութիւնը նոյնպէս տնհրածեշտ է, բայց նա կարող է չտալ իւր համաձայնութիւնը միայն օրէնքով որոշած մի քանի դէպքերում, օրինակ՝ երբ իւր զաւակը կամ միւս ամուսնացողը ունի մայրութիւն վստնողութեան, արբեցողութեան, անառակութեան, երբ ունի լուսնոտութիւն կամ ուրիշ փոխադրական ցաւ, երբ զատուտանով դատաւարանում է ծանր պատժին քրէական յանցանքի համար, և այլն: Այդպիսի դէպքերից դուրս ծնողները չեն կարող մերժել զաւակներին իւրեանց համաձայնութիւնը նոյա ամուսնութեան մասին, որովհետեւ այն ժամանակ զաւակները կարող են ձեռք բերել այդ համաձայնութիւնը դատաստանական ճանապարհով:

Արեւելեան ազգերի մէջ նուազ չէր պետի կամ հօր իշխանութիւնը ընտանիքի վերայ: Այդ իշխանութիւնը թէպէտ չունէր այն աեղ նոյնպէս իրաւարանական կանոնաւոր կազմակերպութիւն, որպիսի ունէր հռովմէական patria potestas-ը, բայց այդ աեղի վատ էր ընտանիքի անդամների ազատութեան համար: Միւս կողմից՝ այն նահապետական պատկառանքը, որը արեւելքում մինչև այսօր ունին զաւակները դէպի իւրեանց ծնողները և մանաւանդ դէպի հայրը, դրեթէ բոլորովին սահմանափակում էր նոյա ազատ կամքը թէ՛ առ հասարակ և թէ՛ ամուսնութեան հարցի մէջ մասնաւորապէս: Մինչև այժմ հասակ առած երիտասարդը չէ վստահանում աւել իւր հօրը թէ ցանկանում է ամուսնանալ: Ղաան որոյ մինչև այսօր արեւելեան ազգերի մէջ զաւակների ամուսնութեան գործը անօրինում են ծնողները, շատ անգամ բոլորովին առանց նոյա գիտութեան:

Քրիստոնէութիւնը, որոյ գլխաւոր նպատակներից մին էր հանել մարդկային անձնաւորութիւնը հեթանոսութեան յատուկ սուրբկական գրութիւնից, հաւասարել երկու սեռը մարդկային իրաւունքների մէջ, և այլն, բոլորովին այլ հայեացք ձգեց ընտանիքի նշանակութեան և կազմակերպութեան վերայ: Միանգամայն մերժելով ծնողների բարբարոս իրաւունքը իւրեանց զաւակների մահու և կեանքի վերայ, արդելելով խտուութեամբ վարուիլ նոյա հետ, պատու իրելով խնամել, դատաւարակել, օգնել, պահպանել նոյա, քրիստոնէութիւնը մի ս կողմից պարաք դրեց և զաւակների վերայ փոխադարձաբար սիրել, յարգել, պատուել իւրեանց ծնողները,

հնազանդ լինել նոցա և այլն: Այնուհետև ինքն ըստ ինքեան պիտի վերանոր ծնողների միապետական իրաւունքը և իշխանութիւնը իւրեանց զաւակների վերայ առ հասարակ և նոցա ամուսնութեան գործի վերաբերմամբ մասնաւորապէս, այլ զորա փոխորէն պիտի տիրապետէր ընտանիքի բոլոր անդամների մէջ փոխադարձ սէր և բարոյական շաղկապ: Աւտի եթէ որդիքը իւրեանց ամուսնութեան գործի մէջ պարտաւոր էին յարդել ծնողների կարծիքը, խորհուրդը և համաձայնութիւնը, ծնողներն էլ պարտաւոր էին վարուիլ այդ գործի մէջ համաձայն նոցա ցանկութեան և ազատ կամքին: Վասն որոյ եկեղեցական օրէնսդրութիւնը փոխեց ծնողների և զաւակների համաձայնութեան դերերը ամուսնութեան հարցի մէջ. մինչդեռ հին դրութեամբ ծնողների համաձայնութիւնը վեր էր քան թէ զաւակների յօժարակամ հաճութիւնը, նոր դրութեամբ այդ հաճութիւնը նախադաս նշանակութիւն ստացաւ: Այնու ամենայնիւ և եկեղեցական օրէնսդրութիւնը պահանջում էր զաւակների ամուսնութեան օրինաւորութեան համար ծնողների համաձայնութիւնը իբրեւ նշան յարգանաց, իբրեւ առհաւատչեաց նոյն իսկ ամուսնութեան բարեխախտութեան և ընտանիքի խաղաղութեան համար: Սորան հակառակ չպէտք է հասկանալ աւետարանի այն խօսքը թէ՝ «վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր և զմայր և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ...»¹⁾, որովհետև այդտեղ խօսքը վերաբերվում է ոչ թէ որդու իրաւունքին ամուսնանալ առանց իւր ծնողների հաճութեան և համաձայնութեան, այլ այն միութեան, որով մարդը և կինը պիտի կազմեն մի մարմին, այն սէրին, որ աւելի հզօր և սերտ պէտք է լինի նոցա մէջ, քան թէ դէպի իւրեանց ծնողները:

Բայց որովհետև ծնողները այնուամենայնիւ շատ անգամ դէպի չարն էին զօրծ դնում իւրեանց ծնողական իրաւունքը իւրեանց զաւակների ամուսնութեան վերաբերմամբ, բռնադատում էին նոցա ազատ ընտրութիւնը և յօժարակամ հաճութիւնը, առանց նոցա զիտութեան և ծանօթութեան ընտրում էին հարս կամ փեսայ և շատ անգամ նորադակ ամուսինները միայն առաջատուի մէջ էին տեսնում առաջին անգամ միմեանց երեսօր, առուտուրի մէջ էին մտնում և ով շատ ըածինք էր տալիս նորա ազջկին էին ուզում կամ ով շատ ընծաներ (խալաթներ) էր առաջարկում նորան էին

1) Մատթ., ԺԹ 5.—Մարկ. Ժ. 7.—Եփես. Ե. 31.—Ծննդ. Բ. 24.

ապրիս աղջիկը, խաբում էին՝ խոստանալով և ցոյց տալով հարսնախօսին կամ միջնամարդուն աղջկերանցից գեղեցիկը, առողջը, մատուղահասը, իսկ քօղով ծածկած պատկում էին ագեղը, կաղը կամ կոյրը, ցաւագարը, արուաւը ¹⁾, մի խօսքով՝ ծնողները շատ անգամ իւրեանց կամակորուժեամբ, ազահուժեամբ, և այլն, անբախտացնում էին իւրեանց զաւակների ընտանեկան կեանքը, ուստի եկեղեցական օրէնսդրութիւնը, նման աշխարհական օրէնսդրութեան, բոլորովին արգելեց ծնողներին այդ տեսակ բռնադատութիւնները և անվաւեր յայանեց, ինչպէս տեսանք նախընթաց դլխի մէջ, բռնադատութեամբ կայացած ամուսնութիւնները:

Այնուամենայնիւ անցան շատ դարեր մինչև որ եկեղեցուն յաջողեցաւ գոնեա թեթեւ կերպով սահմանափակել ծնողների բռնադատութիւնը: Շատ երկրներում այդ բռնադատութիւնը շարունակվում է իբրև մի սովորական բան կամ յաճախական երևոյթ: Ռուստանում ծնողների այդպիսի բռնադատութիւնը այն աստիճանին էր հասել որ՝ Սեճն Պետրոսը ստիպուեցաւ կայսերական հրովարտակով 1724 թուին պատուիրել — պահանջել պատկից առաջ հարսի և փեսայի ծնողներից, հոգաբարձուներից և ստրկատէրերից երդմամբ վկայութիւն որ՝ նոքա չեն բռնադատում պատկի եկած զաւակի, որբի կամ ճորտի ազատ կամքը և հաճութիւնը, որոշելով ծանր սուգանք յանցաւորի համար ²⁾:

Կաթոլիկ եկեղեցին սկզբում նոյնպէս անվաւեր էր համարում զաւակների ամուսնութիւնը առանց ծնողների համաձայնութեան, բայց այժմ միայն ցանկանում է որ՝ զաւակները իբրև նշան յարգանաց ստանան ծնողներից այդ համաձայնութիւնը, թէպէտ դորա բացակայութիւնը չէ փաստում ամուսնութեան վաւերականութեան ³⁾: Տրիդենտեան ժողովը (1545—63 թ.) մինչևանգամ նշովում է նոյա,

1) Յիշենք Լաբանի խաբութիւնը և Յակոբի ամուսնութիւնը նախ Լիայի և ապա Հռաքելի հետ. — Ծննդ. ԻԹ. ամբողջ.

2) Продолж. Св. Зак., VII, № 4406. — *мѣи* և Семейн. власти у древ. Слав. и Герм., էր. 173. — *այլ* և Записки по церков. законов. էր. 158:

3) Instit. du Droit can., t. III., էր. 287—289, և այլն. — Les Loix ecclés. de France... մասն III, էր. 90—92. — Contrat de mariage... t. I., էր. 377—409. և այլք:

որք ուսուցանում են թէ՛ առանց ծնողների համաձայնութեան՝ անվաւեր է զաւակների ամուսնութիւնը ¹⁾։

Բողոքական և լուսերական եկեղեցիները զանազան ժամանակ առաջանաձ կանոններով թէպէտ նոյնպէս պահանջում են ծնողների համաձայնութիւնը և առանց դորա անվաւեր են համարում զաւակների ամուսնութիւնը, բայց դա չէ ընդհանուր կանոն ²⁾։

Յոյն և յունադաւան եկեղեցիները հետևելով Ս. Բարսեղ (Եւսարացու կանոնին ³⁾ և բիւզանդական կայսրութեան օրէնքներին ⁴⁾ նոյնպէս պահանջում են ծնողների համաձայնութիւնը, առանց որոյ անվաւեր է համարվում զաւակների ամուսնութիւնը մինչև կրհաշտուն ծնողների հետ, բայց նոքա պնդաւորեալներ երբ տարի պէտք է ապաշխարանք կրեն ⁵⁾։

Գալով այժմ հոգաբարձուների համաձայնութեան պէտք է ասել որ՝ որպէս արևելեան, նոյնպէս և արեւմտեան երկրներում հնուց սովորութիւն կար խնամակալ կամ հոգաբարձու տալ անչափ վահա մահուկներին, երբ որք էին մնում նոքա հօր և մանուկանդ երկու ծնողի մահից յետոյ։ Սովորաբար հօր մահից յետոյ բնական խնամակալ և հոգաբարձու էր համարվում մայրը, որպէս և մօր մահից յետոյ — հայրը։ Ծնողները իւրեանց մեռնելու ժամանակ կաշարող էին նշանակել իւրեանց անչափահաս զաւակների համար մի կամ քանի մի հոգաբարձու ազգականներից կամ օտարներից։ Այժմ նոքա

1) Les Conciles... t. III Concile de Trente, sess. 24. de matrim. — Կալէէնը և Լուտերի աշակերտներից ոմանք ուսուցանում էին թէ՛ աստուածային և բնական օրէնքով անվաւեր է զաւակների ամուսնութիւնը առանց ծնողների համաձայնութեան և թէ՛ ծնողները իրաւունք ունին վաւերացնել կամ չվաւերացնել այդպիսի ամուսնութիւնը։ Այդ իսկ վարդապետութեան դէմ զինուորուելով Յրիդենսեան ժողովը փոխեց կաթոլիկ եկեղեցու հնադարեան կանոնը, ինչպէս վերը յիշեցինք։

2) Manuel du Droit ecclés., Walter, ... էր. 387։

3) Ս. Բարսեղի Ի. և ԻԳ. կանոն — կանոնագիրք № 761, կան. ՈՒԳ. և ՈՒԼ.։ Յունարէնի, լատինարէնի և սլաւոնարէնի մէջ սոյն երկու կանոնը զրաժ են 38 և 42 համարով։

4) Photii Nomoc. tit. 13. cap. 9. — Basilic. lib. 35.. tit. 2. cap. 38. — Leonis et. Const. Eclog. tit. 12։

5) Տէս նաև Записки по церк. законов... էր. 160 և Кратк. излож. канонич. права Анд. Шагуны, էր. 105 — 108։

մեռնում էին առանց այդպիսի կարգադրութեան, այն ժամանակ ինքն պետութիւնը նշանակում էր անչափահաս որբերի համար խնամակալ և հոգաբարձու: Նոքա զրեթէ բոլորովին փոխարինում էին ծնողներին և ստանում էին նոցա իրաւունքները և պարտաւորութիւնները, մինչև որբերի հասնելը օրէնքով սահմանած չափահասութեան: Նոքա պարտաւոր էին լաւ պահել և պահպանել որբերը, կրթել նոցա բարոյականութեան և ուսման մէջ, հսկել նոցա առան տեսակ դործողութեան վերայ, պաշտպանել նոցա ամենտեսակ իրաւունքները զրկանքներից և վնասներից դատարաններում, և այլն: Միւս կողմից՝ և որբերը պարտաւոր էին յարգել իւրեանց խնամակալը կամ հոգաբարձուն, կատարել նորա պատուէրները, և այլն: Նոքա ոչինչ քաղաքացիական դործ չէին կարող կատարել — գաշնակցութիւն կուէլ, պարտամուրհակ ապլ կամ վերցնել, անշարժ կալուածք գնել կամ ծախել, և այլն, առանց իւրեանց հոգաբարձուի գիտութեան և համաձայնութեան: Հռովմէական իրաւաբանութիւնը զարմանալի կատարելագործութեամբ մշակեց խնամակալութեան և հոգաբարձութեան վերաբերեալ օրէնքները ¹⁾: Նորա ազդեցութիւնը մինչև այժմ նշմարելի է եւրոպական ազգերի օրէնքների մէջ, որք մի քանի կէտերի կողմից աւելի ևս լաւ են մշակուած:

Խնամակալների և հոգաբարձուների այդպիսի դրութեան պատճառով հռովմէական օրէնագրութիւնը պահանջում էր և՛ նոցա համաձայնութիւնը իբրեւ անհրաժեշտ պայման անչափահաս որբերի ամուսնութեան օրինաւորութեան համար: Բայց այնուամենայնիւ նոքա չունէին այն իրաւունքները որբերի ամուսնութեան դործի մէջ, որպիսի վայելում էր հարազատ հայրը patria potestas'ի զօրութեամբ: Նոքա չէին կարող ստիպել որբերին ամուսնանալ առանց իւրեանց յօժարակամ հաճութեան. նոքա ինքեանք իրաւունք չունէին ամուսնանալ կամ իւրեանց զաւակները ամուսնացնել որբերի հետ մինչև նոցա չափահասութիւնը: Նոքա չէին կարող չտալ իւրեանց համաձայնութիւնը առանց օրինաւոր պատճառի և այլն ²⁾:

Նոր ազգերի օրէնքները այն հարցի մէջ հետեւում են, աւելի կամ պակաս տարբերութեամբ, հռովմէական իրաւաբանութեան:

1) Տես Յուստինիանոսի Instit. lib. I. tit. XIII. և XXVI.

2) Instit. de Justin. traduites et expliquées... և այլն, lib. I. tit. X, եր. 100, յօդ. 152, այլ և tit. XXI, եր. 166—172:

Գրեթէ ընդհանուր կանոն է որ՝ որբերի ամուսնութեան օրինաւորութեան համար բացի հոգաբարձուի համաձայնութիւնից հարկաւոր է մերձաւոր ազգականներից կազմած խորհուրդի համաձայնութիւնը:

Թէպէտ եկեղեցական օրէնսդրութիւնը չունի մշակած մի ընդհանուր կանոն, որով անհրաժեշտ համարէր և պահանջէր հոգաբարձուների համաձայնութիւնը որբերի ամուսնութեան վաւերականութեան համար, բայց մասամբ յարգելով հոգաբարձութեան միջոցառումը և մասամբ օրամադրուած լինելով այսպիսի հարցերի մէջ կարելոյն չափ համաձայն ընթանալ պետական օրէնքների հետ, ինչ ինչ աեղական եկեղեցական կանոնները ցանկանում են որ՝ որբերի ամուսնութիւնը ունենայ հոգաբարձուների համաձայնութիւնը, թէպէտ և առանց այդ համաձայնութեան վաւերական է համարվում ամուսնութիւնը ¹⁾:

Վերջապէս՝ ինչ վերաբերվում է անորկաւորների համաձայնութեան, պէտք է ասել որ՝ հին ժամանակներում, որպէս յայտնի է, ամեն աղքերի մէջ կար մի առանձին դասակարգ. ժողովրդի, որք կոչվում էին ստրուկ կամ ձորա—servus: Աթէնքի մէջ, հին աշխարհի բարձր լուսաւորութեան այդ մայրաքաղաքի մէջ, կար միայն 25 հազար քաղաքացի և 250 հազարից աւելի ստրուկ: Հնովմում մօտ 3 միլիօն ժողովրդից միայն կէս միլիօնի չափ քաղաքացիք էին, իսկ 2½ միլիօնը—ստրուկ:

Ստրկութեան սկզբնական աղբիւրը պատերազմն էր: Գերի բռնած մարդիկ ստրուկ էին դառնում. կամ պետութեան և կամ յաղթողին, գերի բռնողին: Յետոյ գլխաւոր աղբիւր դարձաւ ծնունդը—ստրուկի զաւակները նոյնպէս ստրուկ էին: Ստրուկ կարելի էր դառնալ և յօժար կամքով—ծախելով իւր գլուխը: Ստրուկ էին դառնում և քրէական ծանր յանցանորները, որք դատաւարտուած էին մահու վճռին, բայց կեանք էր պարգեւած նոյա: Հորտը կամ ստրուկը թէ՛ արու և թէ՛ էգ մարդ չէր համարվում, այլ իր և գլխովին պատկանում էր իւր տիրոջ: Նա չունէր ոչինչ սեփականութիւն, այլ նորա բոլոր վաստակածը նոյնպէս պատկանում էր նորա տիրոջ: Նա չունէր ընտանիք, որովհետեւ նորա կինը և զաւակները պատկանում էին իրրեւ իր դարձեալ նոյն տիրոջ: Նա, վերջապէս, չունէր կեանք, ըստ որում նորա մահու և կեանքի իրաւունքը նմանապէս տիրոջ ձեռին էր: Յուստինիանոսը ասում է. «Նկատուած

1) Contrat de mariage t. I., հր. 399—403.—և այլք:

էք ուր ազգերի մէջ որ ստրկատէրերը ունին իւրեանց ստրուկների վերայ կեանքի և մահու իրաւունք — *jus vitae et necis* (*vitae necisque*), և որ՝ ամենայն իր (բան), որ վաստակել է ստրուկը, պատկանում է տիրոջ¹⁾: Տէրը կարող էր առանց պատասխանատուութեան սպանել իւր ձորտերը, տալ նոցա կերակուր զազաններին թատրոնի կրկեսում, վարժեցնել նոցա կեանքի վերայ իւր զաւակները նեսաձգութեան արուեստի մէջ, և այլն: Նա կարող էր ծախել նոցա, դրաւ դնել, բաշխել, կինը զատել մարդուց և ծախել, զաւակները ծնողներին, և այլն: Ստրուկը իրաւունք չունէր կատարել ոչինչ քաղաքացիական գործողութիւն — կալուածք զնել կամ վաճառել, դաշնակցութիւն կուել, պարտաւորութիւն յանձն առնել, և այլն, առանց իւր տիրոջ հրամանի և համաձայնութեան: Միւս կողմից՝ տէրը կարող էր և ազատութիւն պարգևել իւր ստրուկներին: Բայց սկզբում այնպէս խիստ էին պետական օրէնքները ստրուկների մասին որ՝ զանազան դժուարութիւններով էր պայմանաւորուած տիրոջ այդ իրաւունքը:

Յետոյ, ազգերի լուսաւորութեան զարգացման հետ միասին մեղմացան հեռոյհեռէ և ստրկութեան վերաբերեալ օրէնքները: Ստրկատէրերին արգելւում էր սպանել ձորտերը առանց օրինաւոր պատճառի, պահանջւում էր թողնել նոցա ձեռքին մոմսաւոր սեփականութիւն, և այլն: Միւս կողմից՝ աւելի հեշտացան պայմանները նոցա ազատութիւն պարգևելու համար: Բայց այնուամենայնիւ, ի նախատինս մարդկութեան և նորա լուսաւորութեան, մինչև ներկայ 19-րդ դարու 60 թուականները կային միլիոնաւոր ստրուկներ լուսաւորուած Եւրոպայում և Ամերիկայում: Վասնորոյ գրեթէ բոլոր հին և նորա ազգերի օրէնսդրութիւնների մէջ կային և մասամբ մինչև այժմ՝ պահպանուել են յատուկ օրէնքներ ստրուկների մասին, որպիսի օրէնքների վերայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ դարձեալ նոյն հռովմեական իրաւաբանութիւնը, որ և այս օրէնքի մէջ մշակուեցաւ ամփոփութեամբ²⁾:

Ահա ստրուկների այդպիսի դրութեան պատճառով բոլոր օրէնքները պահանջում էին նոցա ամուսնութեան օրինաւորութեան համար իւրեանց բաժեշտ պայման ստրկատէրերի համաձայնութիւնը:

1) Instit. lib. I, tit. VIII.

2) Տես զօրօրինակ Յուստինիանոսի Inst. lib. I, tit. VIII և այլք:

և որպէս վաւերական չէր ստրուկի որեւիցէ քաղաքացիական զործողութիւնը առանց իւր տիրոջ համաձայնութեան, նոյնպէս վաւերական չէր և նորա պատկը մինչև անգամ ազատի հետ առանց այդ համաձայնութեան:

Քրիստոնէութիւնը, որոյ վարդապետութեան սկզբունքներից մին է թէ՛ բոլոր մարդիկ, առանց ինչ խտրութեան, հաւատար են Աստուծոյ առաջև և նորա որդիք են ¹⁾, բոլորովին մերժեց բանական մարդու ստրկութիւնը և հռչակեց մարդու անձնաւորութեան ազնաւորութիւնը: Կամենալով բոլորովին կտրել ստրկութեան արմատը, Պօղոս առաքեալը քրիստոնեայ մկրտեց Ռնէսիմոսին, որ Կոդրոսացի Փիլիմոնի ստրուկն էր, և վերադարձրեց նորան իւր տիրոջ մօտ, խնդրելով Փիլիմոնից ներել նորան, պահել իւր մօտ և սիրել իբրեւեղբայր ²⁾: Բայց որովհետև քրիստոնէութիւնը կատարում էր իւր զործը ոչ թէ բռնութեամբ և աստատմբութեամբ, այլ խաղաղութեամբ և քաղցրութեամբ, և որովհետև նոյն միջոցին ամեն տեղ տարածուած էր ստրկութիւնը, ուստի առաքեալները բարեոք համարեցին մեղմութեամբ տարածել ստրուկների ազատութեան սկզբունքը, որ ահադին յեղափոխութիւն պիտի զործէր մարդկութեան կեանքի մէջ: Վասնորոյ նոքա անգագար խրատում են ծառաներին կամ ստրուկներին հնազանդ և հաւատարիմ լինել իւրեանց տէրերին ³⁾: Սակայն նոքա միւս կողմից պատուիրում են և տէրերին արդարութեամբ և մարդասիրութեամբ վարուիլ իւրեանց ծառաների հետ ⁴⁾: Եւ ծառայ անելով նոքա անշուշտ աչքի առաջև ունին որպէս հասարակ վարձկան սպասաւորներին, նոյնպէս և առաւել ևս խսկական ստրուկներին կամ ճորտերին:

Եւ յետոյ եկեղեցին շատ դարերու ընթացքում աշխատում էր ոչնչացնել մարդկութեան նախատինքը — ստրկութիւնը: Սորա ապա-

1) Քրիստոս ասում է. «Եւ հայր մի կոչեք ձեզ յերկրի, զի ձեր մի է հայր, որ յերկինս է (Մատթ. Իգ. 9): Իսկ Պօղոս առաքեալը զրոււմ է. «Քանզի ամենեքին սրդիք Աստուծոյ էք հաւատովք ի Յիսուս Քրիստոս: Որք միանգամ ի Քրիստոս մկրտեցայք՝ զՔրիստոս զգեցեալ էք. չէք խաիր ոչ հրէի և ոչ հեթանոսի, ոչ ծառայի և ոչ ազատի, ոչ արուի և ոչ իգի... (Գաղատ. Գ. 26—28. տե՛ս և Ա. Կորնթ. ԺԲ., 13 և Կոլոս. Գ. 11.

2) Թուղթ Պօղ. առ Փիլիմոն. և Կոլոս. Գ. 9.

3) Եփես. Զ. 5—8. Կոլոս. Գ. 22—25—Տիտ. Բ. 9—10.—Ա. Պետր. Բ. 18.

4) Եփես. Զ. 9.—Կոլոս. Գ. 1..

յոյց են այն բազմաթիւ կանոնները, որ տեղական ժողովները հաստատում էին այն երկրներում ուր կար և շարունակվում էր սարկու թիւնը—Յունաստանում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Վերմանիայում, Սպանիայում, և այլն¹⁾։ Այդ կանոնները մէկ կողմից սահմանափակում են սարկատէրերի եղակի իշխանութիւնը իւրեանց ստրուկներին վերայ՝ միւս կողմից՝ աշխատում են նպաստել ստրուկների ազատութեան։ Այս կողմից շատ նշանաւոր է այն իրաւունքը, որը եկեղեցին կարողացաւ ձեռք բերել — եթէ մի ստրուկ որեւիցէ ծանր պատճառով փախչում էր իւր տիրոջ մօտից և մնում էր եկեղեցու (վանք, եկեղեցի, մատուռ, և այլն) պաշտպանութեան տակ — asyllum, աէրը չէր կարող հանել նորան այնտեղից բռնութեամբ։ Նոյնպէս նշանաւոր էր եկեղեցու այն իրաւունքը, որը

1) Տես՝ Առաքելական կոչուած կանոնադրութեան 82-րդ կանոն. — Գանդրի ժողովի (364 թ.) 3 կան. — Կարթագենի ժողովի (401 թ.) 13 կան. — Օրանսի ժողովի (441 թ.) 6 և 7 կան. — Լանդեզոկի Ազգ քաղաքի (Սպանիայում) ժողովի (506 թ.) 7 կան. — Օրլէանի (Ֆրանս.) ժողովի (511 թ.) 8 կան. — Էպօնի (Աւստր.) ժողովի (517 թ.) 34 կան. — Օրլէանի (Ֆրանս.) երկու ժողովի (541 և 549 թ.) 30, 32 և 6. կան. — Տօլէդի (Սպան.) երկու ժողովի (489 և 655 թ.) 6, 21, և 10—16 կան. — Նոյն ժողովի (656 թ.) 7 կան. — Սեվիլի (Սպան.) ժողովի (590 թ.) 1 և 2 կան. — Հռովմի ժողովի (595 թ.) 6. կան. — Ռէյմսի (Գերման.) ժող. (625 թ.) 11 և 17 կան. — Շալօնի Սաօն դեաի վերայ (Ֆրանս.) ժողովի (650 թ.) 9 կան. — Մերիդայի (Պորտուգալ) ժող. (666 թ.) 18 և 21 կան. — Կ. Պօլսի ժող. (692 թ.) 85 կան. — Բերգամաշէղի (Անգղ.) ժող. (696 թ.) 15 և 16 կան. — Ֆրանկֆուրտի Մայն գետի վերայ (Գերման.) ժող. (794 թ.) 23 կան. — Մայնցի (Գերմ.) ժող. (847 թ.) 9 կան. — Վորմսի (Գերման.) ժող. (868 թ.) 38—40 կան. — Էնհանի (Անգղ.) ժողովի (1009 թ.) 6 կան. — Պավիայի (Իտալ.) ժող. (102 թ.) 3—6 կան. — և այլն (Les Conciles... M-gr Paul Guérin... t. I. Էր. 13, 152, 219, 295, 378, 383, 392, 414, 425, 490, 492, 494, 497, 506, 531, 535, 536, 544, t. II. Էր. 12, 17, 66, 124, 158, 241, 245). — Ս. Բարսեղ Կեսարացու 40, 42 և 53 կան. — Կարթագենի (Ափրիկ.) ժողովի (419—426 թ.) 75 (ըստ ոմանց 73), 93 (86), 144 կան. (Книга Правиль, Опытъ курса церков. законовѣд. выпускъ II և Слав. кормчял, ч. I. листъ 2 (երկր. եր.) 9, 10 (երկր. եր.) 23, 38, 79 (երկ. եր.) 93 և 94 (երկր. եր.) 115 ч. II. листъ 4 (երկր. եր.), 14, 20, 24, 28, 29 (երկր. եր.), 30, 42, (երկր. եր.), 43, 46, 56, 57, 61 (երկր. եր.), 62, 73 (երկր. եր.), 74, և այլն։

առաջին անգամ տուեց նորան մեծն Առաքանդիանոսը ¹⁾ և որով ստրուկներին պարգևած աղատութիւնը պէտք է յայտնուէր եկեղեցու մէջ և աղատութեան վկայականը պէտք է հաստատուէր եկեղեցական վարչութիւնը: Բաւական չէր այս՝ եկեղեցին թոյլ էր տալի ընդունել ստրուկներին եկեղեցական կոչումի մէջ, ընդունում էր նոցա մինչև անգամ իբրև սեփական ստրուկ աւելի նոցա վիճակը թեթևացնելու նպատակով, և այլն: Բայց այնուամենայնիւ չկամենալով երկսպառակութիւն ձգել ժողովրդի երկու գլխաւոր դասակարգի մէջ, եկեղեցին պահանջում էր որ՝ ստրուկը իւր ամեն մի գործողութեան համար ստանայ միշտ իւր տիրոջ համաձայնութիւնը և թոյլալովութիւնը: Վասն որոյ արգելուած էր մի ստրուկ ընդունել եկեղեցական կոչման մէջ առանց տիրոջ համաձայնութեան և ընդունող եպիսկոպոսը պատժի պիտի ենթարկուէր, եթէ գիտէր որ՝ ընդունուածը ստրուկ էր:

Եկեղեցին նոյնպէս պահանջում էր որ՝ ստրուկը իւր ամուսնութեան համար ստանայ իւր տիրոջ համաձայնութիւնը ²⁾: Բայց յետոյ կաթողիկ եկեղեցին թոյլ տուեց վաւերական համարել ստրուկների ամուսնութիւնը և առանց տէրերի համաձայնութեան, եթէ այդ համաձայնութիւնը չէ տուած չանհիմն պատճառներով ³⁾: Եկեղեցական օրէնսդրութիւնը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց և մի այլ կէտի վերայ ստրուկների ամուսնութեան վերաբերմամբ: Որովհետև պետական օրէնքով թէ արու և թէ էգ ստրուկի զաւակները անպատճառ պէտք է ստրուկ լինէին, եթէ մինչև անգամ միւս ամուսինը ազատ լինէր, ուստի եկեղեցական օրէնսդրութիւնը թոյլ տուեց անվաւեր համարել ամուսնութիւնը, երբ ազատ ամուսինը սխալուել է կարծելով թէ միւս ամուսինը նոյնպէս ազատ է, բայց յետոյ երևացել է որ՝ նա ստրուկ է, ի հարկէ եթէ սխալուած ա-

1) Code Theod. lib. de his qui in ecclesiis manu mittuntur. — Տես և Опытъ курса церков. законов, вып. II, стр. 193—195, այլև Les Conciles... t. I. стр. 295,

2) Տես զորօրինակ Ս. Բարսեղի 40, 42, 53, կանոնները. — Книга правилъ и Опытъ курса церков. законов, вып. II, стр. 61, 71.

3) Instit du droit canon., t. IV. стр. 385—87:

մուսինը չէ կամենում մնալ նոյն ամուսնութեան մէջ ¹⁾: Նոյնը թոյլ էին տալի և պետական օրէնքները

Դառնանք այժմ՝ դէպի մեր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը:

Թէպէտ մեզ չեն հասել ճիշտ տեղեկութիւններ հայկական ընտանիքի կազմակերպութեան և նորա պետի կամ հօր իրաւունքի մասին հին ժամանակներում, բայց ինկատի առնելով մի կողմից՝ հին ազգերի ընտանիքին յատուկ մի ընդհանուր և բարձր պատկառանքը դէպի իւր մեծը, պետը, հայրը, որ մինչև այժմ բաւական ընդարձակ սահմանով պահպանուել է մեր ժողովրդի մէջ, միւս կողմից՝ ինչ ինչ հատուկոր պատմական ակնարկութիւնները, պէտք է ընդունենք որ՝ և՛ մեր ազգի մէջ ընտանիքի գլուխը վայելում էր ընդարձակ իշխանութիւն իւր ընտանիքի բոլոր գործերի վերայ, հետևաբար և նորա անդամների ամուսնութեան հարցի մէջ: Մինչև այժմ մեր ընտանիքի մէջ որդին չէ կարող ամուսնանալ առանց իւր ծնողների և մանուանդ հօր համաձայնութեան, և եթէ տղաների կողմից պատահում են հազիւ յերեքսն բացառութիւններ, աղջկայ կողմից—ոչ երբէք, բացի յափշտակութեան կամ փախցնելու դէպքերից: Ասան որոյ և մեր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը հիմնուելով մի կողմից ըրիստոնէութեան ոգու վերայ, միւս կողմից ժողովրդի վարք ու բարքի վերայ, նոյնպէս պահանջում է զաւակների ամուսնութեան օրինաւորութեան համար ծնողների համաձայնութիւնը:

Շահապիվանի ժողովի (447 թուին) է՝ կանոնի մէջ կարգում ենք. «... Ապա եթէ երիցու ուրուք զաղտ պսակ եղեալ իցէ, առանց հօր և մօր աղջկանն, երէցն զքահանայութիւն չիշխէ պաշտել և ձ. (100) դրամ սուգան կալցին... և պսակն զոր եղանվաւեր լիցի...» ²⁾: Ուրեմն ոչ միայն ինքեանք զաւակները պարտաւոր էին ստանալ իւրեանց ծնողների համաձայնութիւնը իւրեանց ամուսնութեան վաւերականութեան համար, այլ և պատկող քահանան պարտաւոր էր ստուգել թէ՛ այդ համաձայնութիւնը յիրաւի տուած է թէ ոչ: Առանց այդ համաձայնութեան պսակը

1) Գուստինիանոսի Novell. 22. Cap. 10.—Instit. du Droit canon., t. IV. եր. 389.—Contrat de mariage t. I. եր. 367—372.—Manuel du Droit ecclés., եր. 397.—և այլք:

2) Կանոնագիրք № 761. Կան. ՌձԽԵ.

ասում է կանոնը, վաւեր չէ և պատկոյ քահանան իւր յանդանքի համար ոչ միայն պիտի 100 դրամ տուգանք տայ, այլ և պիտի դադարի քահանայագործութիւնից: Ինչպէս տեսնում ենք, կանոնս բաւական խիստ է և մեծ նշանակութիւն է տալի ծնողների համաձայնութեան:

Շատ դարեր անցնելուց յետոյ Ներսէս Շնորհալին միանգամ դարձեալ նորոգում է նոյն պահանջը. իւր Ընդհանրականի մէջ նա գրում է. «Մի՛ որ ի ձէնջ (ի քահանայից) զաղտ պապի ղիցէ ումբ. այլ եթէ ծնողս ունիցի և միաբան իցէ և ոչ բաժանեալ, գիտութեամբ և կամաւ նոցին եղիցի»³⁾: Այստեղ ուշադրութեան արժանին այն է որ՝ Շնորհալին երկու դասակարգի է բաժանում զաւակներին—անբաժան, որք ապրում են ծնողների հետ միասին, և բաժան, որք դուրս են գնացել հօր տանից և ուրեմն ծնողների իրաւունքի տակից և ապրում են առանձին, վարելով իւրեանց գործերը ազատ և անկախ: Հայրապետիս խօսքին նայելով՝ դոցանից միայն անբաժան զաւակները պարտաւոր էին ստանալ իւրեանց ամուսնութեան համար ծնողների համաձայնութիւնը, իսկ բաժան զաւակների ամուսնութիւնը ուրեմն օրինաւոր էր և առանց այդ համաձայնութեան: Մենք վերը տեսանք որ՝ այդ սկզբունքը ընդհանուր էր հռոմէական, բիւզանդական և եւրոպական օրէնսդրութիւնների մէջ: Ի հարկէ, Շնորհալու խօսքերը այն մտքով չէ պէտք հասկանալ թէ՛ իբր բաժանուած զաւակները իւրեանց ամուսնութեան գործի մէջ ամենեւին ուշադրութիւն չալիտի դարձնեն ծնողների համաձայնութեան վերայ. ոչ, նոքա պարտաւոր են միշտ ցուցանել իւրեանց ծնողների արժանաւայել յարգանք և սրտիւ, վարուիլ նոցա խորհրդով և խրատով, և այլն, ուրեմն և ստանալ նոցա համաձայնութիւնը ամուսնանալու ժամանակ: Բայց եթէ ծնողները որեւիցէ պատճառով չեն տալի իւրեանց համաձայնութիւնը, դորանով պատկը չէ կորցնում իւր վաւերականութիւնը, մինչդեռ. անբաժան զաւակների վերաբերմամբ պիտի ենթադրենք որ՝ անվաւեր էր նոցա ամուսնութիւնը:

Մեր ներկայ հարցի վերաբերմամբ մենք երկու կանոն ենք գտնում նաև Մխիթար Գօշի Դատաստանագրէլ՝ Առաջին մասնում:

3) Ընդհանրական, եր. 83.

Դ. «Իսկ եթէ խաբիցէ որ զիոյս խօսեցեալ և ննջեացէ ընդ նմա, վարձանօք վարձեացէ զնա իւր կնութեան: Եթէ ոչ առնուցու յանձն հայրն տալ զնա նմա, տուժեացի արծաթ հօր նորա որպէս իցեն վարձանք կուսից»:

Քաղեղով սոյն առգերը բառ առ բառ Մովսիսական օրէնքից ¹⁾, հեղինակը աւելացնում է իւր կողմից հետեւեալ բացատրութիւնը.

«Գիտե՛լի է և զայս դատաստան, զի խաբեալ և հաւանեալ ոչ մեռանին թէպէտև խօսեալ, որպէս զայն որ բռնաբարիցէ զխօսեալ ²⁾, այլ հրամայէ վարձանօք վարձել. զի և ոչ հաւանութեամբ և խօսիւք ծնողացն վարձելիք, այլ տուրք կամօք. և զոչ հաւանիլ հօր—վարձիլ որպէս օրէն է կուսից հօր հայցել. և այս է տուժիլն: Իսկ ըստ կանոնի ³⁾ զնոյն հրամայէ առնուլ կին ընդ որ հաճեցան. ապա թէ ոչ հայր և և կամ մայր աղջկանն, և կամ նոյն կամիցի, ըստ վարձանին զոր սովոր են առնուլ ծնողք կուսից, տուժիցի: Ապա թէ երիտասարդն և կամ իւրքն ոչ կամին առնուլ՝ կրկին լիցի տոյժն. »:

Սոյն բացատրութիւնից սրարդ երևում է որ՝ զաւակների ամուսնութեան օրինաւորութեան համար Մխիթարը հարկաւոր է համարում ծնողների համաձայնութիւնը:

Երկրորդ կանոնը, որը նոյնպէս վերաբերվում է մեր հարցին, Դատաստանադրքի նոյն Ա. մասնի Գ. Կանոնն է. բայց մենք աւելորդ ենք համարում մէջ բերել այստեղ դոյն կանոնը, որովհետև դորա կէսը հանած է բառ առ բառ Շահապիվանի Ժողովի վերոյքննեալ է. կանոնից, որը պահանջում է, ինչպէս տեսանք, ծնողների համաձայնութիւնը զաւակների ամուսնութեան օրինաւորութեան համար. իսկ միւս կէսը թէպէտև պատկանում է ինքեան Մխիթարին իբրև բացատրութիւն, սակայն դորա մէջ ոչինչ է յիշած յատկապէս ծնողների համաձայնութեան մասին զաւակների ամուսնութեան համար:

Միւս կողմից մեր եկեղեցական օրէնագրութիւնը խստիւ արգելում է ծնողներին բռնադատել իւրեանց զաւակների յօժարակամ

1) Եւեղ, ԻԲ., 16, 17.—Բ. Օրին. ԻԲ. 23, 28, 29.

2) Ակնարկում է մովսիսական օրէնքը.—Բ. Օրին. ԻԲ. 23 և 24.

3) Մխիթարը ակնարկում է Աղեմի կոչուած կանոնադրութեան ԿԲ. կանոնը (կանոնադիրք № 761, կան. Գ. Գ.).

Հաճութիւնը և ստիպմամբ ամուսնացնել նոցա: Ս. Սահակի Ի. կանոնը ասում է. «Եւ դուք քահանայք... պսակ մի՛ իշխէք զնել առանց քննութեան և ցնոսին ինքեան (Հարս և փեսայ) Հարցանելոյ, գուցէ բռնադատութեամբ ծնողացն ահամայ հաւանեալ իցեն...»¹⁾: Կանոնիս սոյն խօսքերից պարզ երևում է որ՝ եթէ ուրեմն ծնողները բռնադատելով պսակն իւրեանց զաւակները, այդպիսի պսակը վաւերական չպէտք է համարուի: Իսկ հետեւեալ ԻԲ. կանոնը պատիժ է սահմանում թէ՛ բռնադատող ծնողների համար և թէ՛ պսակող քահանայի համար: Հետեւեալ դատարան կանոնների մէջ, որպէս և կանոնաւոր բովանդակութիւն ունեցող զրուածքների մէջ, այլ ևս տեղեկութիւն չենք գտնում ծնողների բռնադատութեան մասին զաւակների ամուսնութեան գործի մէջ:

Պէտք է նկատենք առ հասարակ որ՝ թէ՛ մեր եկեղեցական օրէնսդրութեան մէջ և թէ՛ Մխիթարի դատաստանագրքի և այլ հեղինակների զրուածքների մէջ, շատ նուազ կերպով է մշակուած, որպէս տեսնում ենք, ներկայ կարեւոր հարցը ծնողների համաձայնութեան և բռնադատութեան մասին զաւակների ամուսնութեան վաւերութեան կամ անվաւերութեան վերաբերմամբ: Եւ գուցէ դորա պատճառը այն է որ՝ նոյն ինքն ժողովրդական կեանքը ընտանիքի նահապետական կազմակերպութեան շտրհիւ համարում էր ծնողների համաձայնութիւնը իբրեւ հարկաւոր պայման զաւակների ամուսնութեան օրինաւորութեան համար, միւս կողմից պախարակում էր և դատաւարտում էր ծնողների բռնադատութիւնը զաւակների ամուսնութեան գործի մէջ, վասն որոյ և եկեղեցական օրէնսդրութիւնը տեղիք չէ ունեցել աւելի ընդարձակ կանոններ սահմանել այդ առիթով:

Գալով խնամակալների և հոգաբարձուների համաձայնութեան նոցա յանձնուած որբերի ամուսնութեան օրինաւորութեան համար, պէտք է ասենք որ՝ ոչինչ չենք գտնում մեր եկեղեցական օրէնսդրութեան մէջ, որպէս և ոչ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի և այլ հեղինակների զրուածքների մէջ: Թէպէտ չէ կարելի կարծել որ՝ մեր ազգի ընտանեկան և քաղաքացիական կեանքի մէջ յայտնի չլինէր հոգաբարձական հաստատութիւնը, որովհետեւ թէ՛ լեզուի մէջ

1) Կանոնադիրք № 761, կան. ԲՃԺ.

կան դորա համար բառեր և թէ՛ պատմադրութիւնների մէջ ինչ ինչ ակնարկութիւնների, բայց թէ նրալիս իրաւաբանական կազմակերպութիւն ունէր մեր մէջ այդ հաստատութիւնը՝ դժուար է որոշել այժմ: Այսքանս զուցէ կարելի կը լինի ասել վստահօրէն որ՝ դա երևի չէ ունեցել նոյն կամ մօտաւորապէս նոյնանման կատարելագործութիւն, որալիս ունէր, օրինակ, հռովմէական օրէնսդրութեան մէջ: Բայց որչափ և թոյլ լինէր մշակուած հոգաբարձական հաստատութիւնը, այնու ամենայնիւ խնամակալի կամ հոգաբարձուի կարծիքը և համաձայնութիւնը անշուշտ պիտի որևիցէ նշանակութիւն ունենար որբերի ամուսնութեան վերաբերմամբ, մանաւանդ երբ այդ ամուսնութիւնը բարոյական կամ նիւթական կողմից միատարր էր որբի համար, վասն զի հոգաբարձուն պիտի պատասխանատու լինէր որբերին հասած բոլոր տեսակ միասնների համար: Վասն որոյ մեր եկեղեցական օրէնսդրութեան լուութիւնը սոյն հարցի մասին տեղիք է տալի կարծելու ոչ թէ այն որ՝ հայերի մէջ յայտնի չէ, եղիւ հոգաբարձական հաստատութիւնը, կամ հոգաբարձուն ոչինչ նշանակութիւն չէ ունեցել որբի ամուսնութեան դործի մէջ, այլ թէ զօրութեամբ պէտք է իմանալ որ՝ հոգաբարձուի համաձայնութիւնը նմանապէս հարկաւոր էր որբերի ամուսնութեան վաւերութեան համար:

Միւս կողմից՝ եթէ մեր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը խստիւ արգելում է ծնողներին բռնադատութեամբ պսակել իւրեանց զաւակները հակառակ նոցա յօժարակամ հաճութեան և պատժի է ենթարկում, որպէս վերը տեսանք, ոչ միայն յանցաւոր ծնողներին, այլ և պատկող քահանային, ուրեմն զօրութեամբ պէտք է իմանանք որ՝ նոյնը առաւել ևս արգելուած էր հոգաբարձուներին:

Վերջապէս՝ ինչ վերաբերւում է սարկատէրերի համաձայնութեան նոցա ճորտերի ամուսնութեան օրինաւորութեան համար, մենք պէտք է նկատենք որ՝ թէպէտ մեր մէջ ընդհանրապէս տարածուած է այն կարծիքը թէ իբր հայոց ազգի մէջ ամենեւին չեն եղած ստրուկներ կամ ճորտեր ոչ բնիկ ժողովուրդից և ոչ օտար ազգի գերիներէից, բայց մենք առ այժմս համաձայն չենք այդ կարծիքի հետ: Անտեղի համարելով յօդուածիս բովանդակութեան վերաբերմամբ մոռնի, այստեղ ընդարձակ բացատրութիւնների մէջ և սպառնացանիւ մեր հակառակ կարծիքը—թէ յիրաւի եղել է և՛ մեր ազգի մէջ ստրկութիւն, այսքանս միայն կ'ասենք որ՝ մեր այդպիսի

կարծիքը հիմնում ենք ոչ սակաւաթիւ պատմական ակնարկութիւնների վերայ և մանաւանդ հետեւեալ եկեղեցական կանոնի վերայ: Դվինի երկրորդ ժողովի (527 թուին) կանոնը ասում է. «Քահանայք մի՛ արբեցողք և մի՛ հանդանակողք և մի՛ արծաթագին յաղախնեայս ստանալ... և այլն ¹⁾»: Թէ յիրաւի արծաթագին աղախին խօսքերով կանոնս ակնարկում է ոչ թէ վարձով վարձած աղախինների կամ սպասաւորութիւնների մասին, այլ յատկապէս ստրուկ կանանց մասին, զա աներկբայեղի է՝ վասն զի նախ խօսքը վերաբերվում է ամուսնացած քահանաներին և ոչ վանականներին, որոց արդարեւ եկեղեցական կանոնով արգելուած էր միշտ պահել իւրեանց մօտ որեւիցէ կին, բացի հարազատ մօրից և քրոջից, այն ևս պառւած հասկում և երկրորդ՝ ոչ մի ժողովի, թէ՛ ազգային և թէ՛ արտաքին, կանոնների մէջ չենք գտնում կանոն, որը արգելէր քահանաներին, այսինքն՝ ընտանիք ունեցող մարդուն, վարձով աղախին պահել տան մէջ: Ուրեմն պարզ է որ՝ վեցերորդ դարում կային Հայաստանում արծաթագին աղախիներ, կամ լաւ ասել՝ երկու սեռի ստրուկներ: Դվինի ժողովը միայն քահանաներին արգելում է ունենալ ստրուկներ անշուշտ իբրեւ անվայել նոցա կոչման, ուրեմն աշխարհականները կարող էին ունենալ նոցա:

Բացի սորանից՝ Մխիթարի Դատաստանագրքի երկրորդ մասնում, ուր ամփոփուած են առաւելագէս աշխարհական օրէնքները և ժողովրդի իրաւաբանական սովորութիւնները, մենք տեսնում ենք հետեւեալ յօդուածները, որը նոյնպէս ապացուցանում են որ՝ 12-րդ դարում Հայաստանի մէջ եղել է ստրկութիւն:

Յօդ. 10. «Եթէ պատահի քրիստոնէի գնել ծառայ քրիստոնեայ, ըստ օրինացն վեց ամ ծառայել և երանել յեօթներորդ ամին. եղիցի մեզ — յորժամ ըստ դնոյ իւր ծառայեսցէ՝ ելցէ ազատս: Եթէ ինքն միայն մտեալ իցէ՝ միայն ելցէ, և եթէ կնաւ հանդերձ մտեալ իցէ՝ ելցէ և կինն ընդ նմա: Ապա թէ տէր իւր տացէ նմա կին և ծնանիցի նմա որդիս և դստերս, կինն և որդիքն տեառն նորա եղիցին, և նա միայն ելցէ. փրկանօք ելցեն և նոքա: Ապա թէ պատասխանի տուեալ ասիցէ ծասայն — սիրեցի դուք իմ և զկին իմ և զորդիս իմ, և ոչ գնացէ յազատութիւն, սուրցի զնա տէր իւր

1) Կանոնագիրք № 761, Կան. ՌԹ.:

յեկեղեցի Աստուծոյ և քահանայիւք և հաւատարիմ վկայիւք և դրով առցէ զնա ծառայ յաւիտեան: Եւ մի՛ յաղագս այնորիկ փոյթ կալցի թէ և կարիցէ ազատ լինել, զի ըստ առաքելոյն 'ի Տէր կոչեցեալ ծառայն ազատ ճեռոն է:»

Յօդ. ԻԱ. «Իսկ եթէ պատահի ումեք վաճառել զդուստր իւր ըստ որում և իցէ պատճառի յաղախութիւն տունն հաւատացելոյ, մի՛ իբրեւ զաղախին վճռաւ վաճառիցէ, զի թէ ոչ իցէ յաջ տեառն իւրոյ հաճոյ որում հաստատեցան, փրկեացէ զնա հայր: Բայց յազգ օտար չի՛ իշխան վաճառել տէր իւր, զի անարդեաց զնա. ապա թէ որդւոյ իւրում հաստիցէ զնա, ըստ օրինացն դատեաց արացէ նմա: Ապա թէ ոչ իւր և ոչ որդւոյն հաստիցի 'ի կնուծիւն, 'ի ընուլ ամի սպասաւորութեան նորա չափով զնոյ իւրոյ՝ ազատ լիցի ձրի. ապա թէ կանխաւ հայր իւր փրկել զնա կարիցէ, փրկիցէ:»

Յօդ. ԻԲ. «Եթէ զնիցէ որ ծառայ այլազգի կամ աղախին, եթէ յանձն առնուն մկրտիլ՝ ընդ փրկանօք լիցին—զնոյ չափ ծառայեալք՝ աղառք լիցին. ապա թէ ոչ կամիցին, վաճառել իշխան լիցին: Այլ մի՛ յաղագս ոչ ազատելոյ հեղձացին 'ի մկրտել: Իսկ մկրտելոցն աղափիլ կամ ոչ—նոյն լիցի, որպէս 'ի բնէ քրիստոնէից. նմանապէս և աղախնաց:»

Յօդ. Լ. «Իսկ եթէ որ հարցէ զակն ծառայի իւրոյ կամ զակն աղախնոյ իւրոյ և կուրացուացէ, արձակեացէ զնոսա ազատս փոխանակ ախան նոցա: Եւ եթէ զատամն ծառայի իւրոյ և կամ զատամն աղախնոյ իւրոյ թափեացէ, արձակեացէ զնոսա ազատս փոխանակ ատաման նոցա:—Թերեւս աստուածային օրէնքս զայլ ևս զգայութիւնս և զանդամն զուղահաւասար ամին հրամայիցէ նմանապէս ելանել ծառայից և աղախնաց: Եւ այս դատաստան անփոփոխ կացցէ մեզ յօրինացն առ հաւատացեալս: Իսկ եթէ յայլազգեաց իցէ ծառայն և աղախինն, վաճառիցէ որքան արժան է, պակաս և կամ ընդ կէս զնոյ, ըստ որում 'ի զէպ իցէ դատաստանի իրաւամբք. սակայն իշխան լիցի թէ և՛ ոչ կամի վաճառել:»

Թէպէտ Միխիթար Գօշը քաղել է սոյն յօդուածները բովանդակութիւնը մոփսիսական օրէնքից¹⁾, բայց 'ի նկատի առնելով զոցա

1) Եւրջ ԻԱ. 1—11, 26—27—Բ. Օրին. ԺԵ. 12—16.

մէջ մուծած փոփոխութիւնները և մանաւանդ քրիստոնեայ բառի գործածութիւնը, այլ և հեղինակի սեփական բացատրութիւնների իմաստը, աներկբայելի է դառնում, դանեա մեզ համար, որ՝ նորա ժամանակ Հայաստանի զանազան զաւառներում եղել են ստրուկներ, որոյ աէրերը իրաւունք են ունեցել գնել և վաճառել նոցա:

Արդ՝ եթէ ընդհանուր կանոնով ստրուկը չէր կարող կատարել որեւիցէ քաղաքացիական գործ առանց իւր տիրոջ համաձայնութեան, եթէ չէր կարելի մինչև անգամ ընդունել նորան եկեղեցական կոչման մէջ առանց այդ համաձայնութեան, որպէս պահանջում են արտաքին եկեղեցական և պետական օրէնքները և մեր Մխիթար Գօշլ (1), ապա ուրեմն նա չէր կարող և ամուսնանալ առանց իւր տիրոջ համաձայնութեան, որպէս վերը տեսանք: Այլ եթէ մեր եկեղեցական օրէնսդրութեան մէջ չենք գտնում ոչ մի կանոն սոյն հարցի վերաբերմամբ, գուցէ դորա պատճառը նոյնպէս այն է, որ՝ ժողովրդական կէանքի մէջ թերևս հարկաւոր պայման էր համարվում ստրկատէրերի համաձայնութիւնը նոցա ստրուկների ամուսնութեան օրինաւորութեան համար և անխափան պահպանվում էր այդ պայմանը, վասնորոյ և եկեղեցական օրէնսդրութիւնը առիթ չէ ունեցել խօսել դորա մասին: Բայց զարմանալին այն է, որ՝ Մխիթարը ընդարձակօրէն խօսելով ամուսնութեան բոլոր կողմերի վերայ, նոյնպէս ոչինչ չէ յիշում ստրուկների, կամ ինչպէս նա կոչում է՝ ծառաների ամուսնութեան վերաբերմամբ ներկայ հարցի մասին:

Միւս կողմից՝ եթէ ստրկատէրերը ոչ մի երկրում իրաւունք չունէին բռնադատութեամբ ամուսնացնել իւրեանց ստրուկները առանց նոցայ յօժարակամ հաճութեան, նոյնը պիտի նոցա արգելւած լինէր և Հայաստանում: Գուցէ այդ իսկ իմաստով պէտք է հասկանալ Ներսէս Շնորհալու հետեւեալ խօսքերը:

«Մի՛ որ ՚ի քահանայից ՚ի բռնութենէ բռնաւորաց առանց կամայ առնն և կնոջն պսակ դիցէ, որպէս լսեմք ՚ի կողմանս Հայաստանեայց լինել, որ ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց (մահմետականաց) են: Զի պսակն այն անհատատ է և լուծանելի, և պսակաւ զիրքն ոչ առանց պատժոյ, թէև տկամայ է գործն...» (2):

1) Դատաստանադիրք, մաս. Բ., 107. Ժէ.:

2) Ընդհանրական, եր. 84.

Յամենայն դէպս՝ սոյն տողերը մի անգամ ևս հաստատում են այն ընդհանուր բնական և իրաւաբանական սկզբունքը, որ մենք բաւականաչափ ընդարձակութեամբ բացատրեցինք ներկայ յօդուածի մէջ և որ պահանջում է ամուսնութեան օրինաւորութեան համար իբրեւ գլխաւորագոյն և անհրաժեշտ պայման ամուսնացողների յօժարակամ հաճութիւնը, անվաւեր համարելով բռնադատած ամուսնութիւնը, որպիսի տեսակ և լինէր բռնադատութիւնը—ծնողներից, հոգաբարձուներից, ատրկատերերից, յափշտակողներից, և այլն, եթէ 'ի հարկէ ինքեանք բռնադատուածները բողոքում են և չեն վաւերացնում ամուսնութիւնը նորա շարունակութեամբ:

ՎԱՀԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄԵԱՆ

(Կը շարունակուի:)

ԵՒՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆՍԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԺԲ. ԴԱՐՈՒՑ ՄԻՆՁԵՒ ԺԷ.

Հաղել թէ կրօնական հաւատի եռանդը միջին դարում քրիստոնեայ եւրոպային մահմէտական Արեւելքի վրայ տանելով յաջողեցաւ հիմնել երուսաղէմի լատին թագաւորութիւնը, որ բաղմաթիւ քննովացի, վենետիկեցի, Պրովանսալցի վաճառականներ եկան քրիստոնեաների առաջ բացուած նոր նաւահանգստներում փոխանակելու իրանց բերքերը ասիական բերքերի հետ: Փոքր Հայաստանի թագաւորութիւնը, որ հիմնուեցաւ Նիքիիայում Ռուբէնի յաջորդների ձեռքով, արդէն ընդունել էր նոցա այցելութիւնը, բայց Պաղէստինում պատահած վերջին անցքերը աւելի ևս հեշտացրին առեւտրական հաղորդակցութիւնները և Նիքիիան զլիսաւորապէս կղաւայն ճանապարհը որով կարողանները գնում էին իկոնիա կամ աւելի հեռու մինչև Պարսկաստան կամ Հնդկաստան: Խաչակրաց պատմիչների խորովածու անունով աշխատութեան Հայկական Յիշատակարանների ¹⁾ առաջին հատորի սկզբում ղեռնղուած նշանաւոր ներածութեան մէջ, Փարիզի Արեւելեան լեզուների ուսումնարանի ականաւոր ուսուցիչ պ. Եդ. Դիւլօրիէն Նիքիիայի պատմութեան ու աշխարհագրութեան հետ՝ քննութեան է ենթարկել նոյնպէս յիշեալ թագաւորութեան ներքին կազմակերպութիւնը և նորա յարերութիւնները Միջերկրականի և փոքր Ասիայի վաճառականների

1) Մի հատոր in folio Խաչակրաց Պատմիչների խորովածուի մէջ, որ հրատարակել է Institut de France, Փարիզ, Կայսերական տպարան, 1869: Այս առաջին հատորը բովանդակում է Խաչակրաց վերաբերեալ հայ մատենագիրների մատակարարած բոլոր տեղեկութիւնները: Ներկայումս պատրաստվում է մի երկրորդ հատոր որ չուսով լոյս կը տեսնէ:

հետ: Այս աշխատութեան մէջ՝ որ հիմնուած է հայ մատենագրների պատմածների վրայ ժամանակակից յոյն, լատին և արեւելեան ժամանակագրների պատմածների հետ համեմատած, հեղինակը օգուտ է քաղել նոյնպէս Սիսի թագաւորական դիւանատնից դուրս եկած հրովարտանքներից, որոնց հայ բնագրները թուով չորս ¹⁾ այսօր պահւում են Մօնպէլիէ, Զենովա և Մեսինա քաղաքների դիւաններում: Մօնպէլիէրցոյ, Զենովացոյ և Սիսիլիացոյ նման՝ վենետիցիք էլ ունէին իրանց արածութիւնները, որոնք թոյլ էին տալիս նոցա հեշտութեամբ մրցելու իրանց ախոյանների հետ, և մինչև անգամ Զենովացոյ հետ նոքա շատ շուտ՝ յաջողեցան իրանց ձեռքն առնել Ասիայի բոլոր առուտուրի մենավաճառութիւնը: Սորա պատճառն այն է որ նոքա հաստատուն բնակութիւն ունէին Հայաստանում, ինչպէս նաև իրանց ազգից ուղարկուած ներկայացուցիչներ և՛ առանձին օրէնքներով էին դատոււմ, մինչդեռ ուրիշ երկրների վաճառականները, Պրօվանսալցիք, Պիզալցիք, Կատալանցիք և Սիսիլիացիք, գալիս էին միայն իրանց առուտուրի համար և յետոյ վերադառնում էին: Այս առանձին դրութիւնը բացատրում է նոյնպէս թէ ինչպէս Զենովացիք և վենետիցիք շարունակեցին իրանց վաճառականութիւնը Վիլիկիայում և Նիոնիայում՝ նոյն իսկ փոքր Հայաստանի թագաւորութեան անկումից յետոյ: Պէտք եղաւ որ թուրքերը գային և Կոստանդնուպօլիսը Մէհմէտ Բ-ի ձեռքով առնուէր 1453-ին, որ նոքա ստիպուէին քաշուիլ յիշեալ տեղերից: Միւս կողմից խալախն հասարակապետութիւնները արագ արագ դէպի իրանց անկումն էին դիմում և մահմէտականների օրհապետութեան ներքոյ Ասիայի ճանապարհները քանի գնում գիւղարանցանքի ու անապահով էին դառնում, Տարսոնի և Այսոսի նաւահանգիստները, ուր երբեմն մեծ երթևեկութիւն էր լինում, աւաղով ծածկւում էին և նաւերը ամենաթեթեւ քամիների խաղալիկ էին դառնում ²⁾:

1) Այս հրովարտանքներից երեքը վերապատեցան արեւագրութեամբ, այնպիսի կատարելութեամբ որ երևում է Փարիզի Ազգային տպարանի գործառնոցներից դուրս եկած ամէն բանի վրայ, այսինքն թէ նոքա ճշտութեամբ ներկայացնում են բնագիրը իւր ամենափոքր մանրամասնութիւններով, և են մի հրովարտակ Սիսիլիացոյ (Մեսինա) անունով և երկու արտօնաթուղթ Մօնպէլիէրցոյ անունով, առաջինը Օչին թագաւորից հնորած յունվարի 7-ին 1314-ին, երկրորդը Լեոն Ե-ից՝ մարտի 16-ին 1321-ին: Այս հրովարտանքները գտնվում են Հայկական Յիշատակարանների հատորի մէջ:

2) Այս բոլոր տեղեկութիւնները հանուած են պ. Նշ. Դիւլօրիէի

Դիւրին է հասկանալ ուրեմն որ այս բոլոր պատճառները բոլորովն կործանեցին Ներսիսյան վաճառականութիւնը Ասիայի հետ և թէ ժամանակ անցելուց յետոյ՝ երբ յանդուգն մարդիկ առաջին անգամ փորձեցին Փոքր Ասիայի միջով գնալ այն երկիրը որ հասարակաց ձայնը համարում էր լին գանձերով և ամէն տեսակ բերքերով, նոքա ստիպուեցան ուրիշ ճանապարհներ որոնել և առաւելութիւն տալ այն ճանապարհներին որ բռնում էին Կոստանդնուպօլսից, Զմիւռնիայից կամ Հալէպից գնացող կարավանները: Համարեա այս բոլոր ճանապարհորդները թողել են մեզ յիշատակարաններ, որոնք գեղազուտ բնութեամբ են և սակայն հետաքրքրութեամբ լին են, և որոնց մէջ իրանց ճանապարհորդութեան վերաբերեալ նշանաւոր անցքերի հետ խառն այլեայլ հետաքրքրական տեղեկութիւններ ենք գտնում իրանց այցելած ժողովուրդների կեանքի պայմանների վրայ, նոցա վարքութեամբ, օրէնքների ու պատմութեան վրայ: Նոցանից երկուսը մանաւանդ, Տալէրնիէն և Շարդէն, երկուսն էլ բողոքականներ, որոնք՝ Նանտի հրովարտակի յետ առնուելու ժամանակ քուէցան Յրանսիայից Լուի ԺԳ-ի օրով, առևարական խնդիրների ծանօթութեան հետ ճշմարիտ դիմանականութեան ոգի ցոյց տուին: Թէ մինը և թէ միւսը տեսան Հայաստանը Պարսկաստան և Արևելքի խորերը գնալիս և նոցա՝ Արարատի երկրների վրայ թողած էջերը այնպիսի իրողութիւններով լին են, որոնք տակաւին մինչև մեր օրերը պահպանում են իրանց կարեւորութիւն ու օգտակարութիւնը: Այս գրուածների ուսումնասիրութիւնը նախընթաց ճանապարհորդների պատմածներով լրացնելով կարող է, քանի որ ուրիշ յիշատակարաններ չկան, մի որոշ գաղափար տալ մեզ նոյն ժամանակի Հայաստանի վիճակի վրայ, սորանով կարելի է միանգամայն մի յարգանք մատուցանել այն բոլոր քաջասիրտ մարդկանց յիշատակին և նոր տեղեկութիւններով հարստացնել պատմական զիտութիւնը:

ԺԳ. դարում պապութիւնը իւր զօրութեան վերին ծայրն էր հասել: Նա արդէն յարուցել էր խաչակրաց արշաւանքներ և այդ արշաւանքների օգուտներից շահուելու նպատակով, նա սխալ բա-

Հայկական Յիշատակարանների գլխին գետեղած զիտական հետազօտութիւնից և նոյն հեղինակի նոյն գործի մէջ Արևելիայի վերջին թագաւորների վրայ դրած պատմական ծանօթութիւնից:

նազնայութիւնների մէջ մանկէ մահամէտականների և ուրիշ ժողովողների հետ, որոնք այն ժամանակ բռնում էին կենտրոնական Ասիան: Ահա այս պատճառով առաջին տեղեկութիւնները որ զանում ենք աշխարհի այս մասի ժողովողների վրայ մեծ մասամբ կրօնական անձանց են վերաբերում, որոնց Հռոմի Աթոռը վաղ սկսաւ ուղարկել Թաթարաց Խաների մօտ ¹⁾: Սոցանից կարելի է յիշել նախ ժբ դարում ապրող Ժան դիւ Պլան դը Կարպէնին, Գիյեոմ դը Բիւբրուքին, Սիմոն դը Սէն Կանտէնին, և նոցա հետ մի աշխարհական — հռչակաւոր Մարիօ Պօլօին, որոնք թողել են մեզ գրաւոր յիշատակարաններ. փոքր ինչ յետոյ հանդիպում ենք հետեւեալ անձանց. Ժան դը Մօնտէ Կօրօինօ, Օրդէրիկ դը Ֆրիուէ, Ժան դը Կօր՝ Սուլթանիէի արքեպիսկոպոսը: Այս բոլոր հեղինակներից ներկայ յօդուածիս մէջ կը խօսենք միայն նոցա վրայ որոնք աւելի տեղեկութիւններ են հաղորդել մեզ Հայաստանի վրայ:

Սոցանից ժամանակով առաջինն է մի Ֆրանսիացի արեղայ Ս. Փրանկիսկոսի կարգից, Գիյեոմ դը Բիւբրուք անունով, որի լատինական ձևն է Բուբրուկուիս: Մեր օրերում Փարիզի Աշխարհագրական Ընկերութիւնը հրատարակեց հռչակաւոր փրանկիսկեանի գործը օգուտ քաղելով ամենահին ձեռագրից որ յայտնի է մեզ, և պ. Լուի դը Բաբէր դեռ նորերումն լատինական լեռագրի ²⁾ Փրանսիէն Թարգմանութիւնն է արել ծանօթութիւններով և մի ներածութեամբ, որ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է պարունակում այս կրօնաւորի կեանքի վրայ: Մենք առաջին անգամ պատահում ենք Բիւբրուքին Սէն Ժան դ' Ակր քաղաքում Լուի Թ. Ֆրանսիացի Թագաւորի հետ:

1) Մոզոլների տէրութիւնը իւր կատարեալ բարգաւաճմանը հասնելու ժամանակ՝ երեք թագաւորութիւն էր բովանդակում. Մոզոլների բուն երկիրը, ուր նստում էր մեծ Խանը, տէրութեան գերագոյն իշխանը, Պարսկաստանը, և Խփչաղը, որ պարունակում էր Կովկասեան երկրները, Վօլգան և այն երկրները ուր այսօր գտնվում են Բուխարայի, Խիվայի և Սմըրղանտի խանութիւնները: Այս երկրները երկու Խաների իշխանութեան տակ էին գտնվում, որոնք թագաւորական գերդաստանից էին և Կարակօրումի խանից կախում ունէին: Նրբ Մոզոլների տէրութիւնը քայքայուեցաւ, ամէնից առաջ այս երկու Խանութիւնները բաժանուեցան անկախութիւնը ձեռք բերելու համար:

2) Էլզեվիրեան արևելեան Մատենագարանի մէջ մի հատոր Տ—12, Լըրու, Փարիզ 1877. Բնագիրը գտնվում է Փարիզի Աշխարհագրական Ընկերութեան հրատարակութիւնների մէջ:

ւորի մօտ, այդ տեղից 1253-ին թագաւորի նամակներով և մի ուրիշ կրօնաւորի ընկերակցութեամբ ճանապարհ է ընկնում գետապահութեամբ Մանգու խանի մօտ գնալու: Սե ծովն անցնելուց յետոյ նա հասաւ Ղօլգայի ափերի վրայ, այնտեղից նա անց կացաւ Կովկասեան երկիրը Կարախօրում երթալու համար: Մանգուի արքունիքում Բիւբրուքը պատահեցաւ նեստորական քահանաների և մի հայ արեղայի, որ ճգնաւորական կեանք էր վարել Նրուսաղէմի շրջակայքում և եկել էր Թաթարներին դէպի քրիստոնէութիւն դարձնելու, համաձայն այն պատուէրին որ երազում ստացել էր երկնքից: Նա գտաւ այնտեղ և մի Ֆրանսիացի ոսկերիչ՝ Գիյեօմ փարիզեցին, որ փառաւոր կեանք էր վարում, ինչպէս նաև մի կին Լօրրէնի Մէյ քաղաքից, որ գերի ընկնելով Հունգարիայում ամուսնացել էր Թաթարաստանում մի ռուս ատաղձագործի հետ, «արհեստ որ Թաթարաց մէջ մեծ պատիւ ունի», ասում է մեր պատմիչը: Մանգուին իւր հրաժարականը տալուց յետոյ, որից լաւ ընդունելութիւն էր գտել, Բիւբրուքը խանի նամակներն առած ճանապարհ ընկաւ Պաղեստին վերադառնալու, բայց առանց իւր ընկերոջ, որ համարձակեցաւ երկրորդ անգամ ճանապարհի վտանգներին ենթարկուիլ: Հասնելով Կովկաս, փոխանակ Սե ծովի վրայով գնալու ինչպէս որ եկել էր, նա իւր ճանապարհը շարունակեց դէպի Նրկաթի Գուռը և Նրասխը անցաւ մի գետակամրջով որ երկաթի շղթաներով ամրացած էր երկու ափերի վրայ, այնտեղ ուր Կուրը խառնվում է յիշեալ գետի հետ, և իջաւ Նրասխի ձորը: Մողղների տիրապետութիւնը տարածուել էր այս բոլոր երկրների վրայ և Բիւբրուքը Նրասխի աջ ափը բարձրանալով պատահեցաւ մի զօրաբաժնի որ բանակ էր ձգել այնտեղ Բաթու խանի հրամանատարութեան ներքոյ: Նա անցկացաւ յետոյ այն լեռները որ բաժանում էին նորան Նիրատից, որի ձորը բռնեց Սեբաստիա, Կեսարիա և վերջապէս Իկոնիա հասնելու համար: Այս վերջին քաղաքում Ջենովացի վաճառականները օգնեցին նորան Կիլիկիա երթալու, որ տեղից Հայոց թագաւորի պաշտպանութեամբ դնաց Կիարոս: Այստեղ իւր մեծաւորը պատուիրեց նորան երթալ Ակր քաղաքը և ահա այդ ժամանակ ներկայացրեց նա իւր նկարագրած ճանապարհորդութիւնը Ֆրանսիայի թագաւորին:

Ողբալի է այն նկարագիրը որ մեր հեղինակը անում է նոյն ժամանակի Հայաստանի վրայ: Ոսնակիս լինելով հեաղհեաէ Արաբացի-

ներից, Թուրքերից, Մոլդոններից և աւաղակաբարոյ Քրդերի խմբերից, երկիրը ծածկուած էր աւերակներով ու զխակներով: Նախիջևանը բոլորովին քարուքանդ էր եղել և նորա ութ հարիւր եկեղեցիներից միայն երկու աղքատիկ մատուռներ էին մնացել, որոնցից մէկի մէջ Րիւբրուքը պատարագեց Յնունդի օրը: Մինչև անգամ բնութեան տարրերը կարծես միաբանել էին քանդիչ ձեռքերի հետ. նրանցից մի տարապիւնի երկրաշարժ տասը հազար հոգուց աւելի էր կոտորել յայտնի գերդաստաններից՝ առանց հաշուելու աղքատներին, որոնց թիւը անյայտ մնաց: «Նրեք^ք օր շարունակ ձիով գնալիս, ասում է նա, տեսանք թէ որքան գետինը տրաքտրաքուել էր այն զարհուրելի ցնցումից, և թէ ինչպէս լեռներից ընկած հողակոյտերը լցրել էին ձորերը:» Այս բոլոր թշուառութիւնների մէջ մի ժողովրդական մարգարէութիւն՝ որ մինչև Կոստանդնուպօլիս էր հասել, յոյս էր տալիս Հայոց լաւագոյն օրեր տեսնելու: Պատմում էին թէ Սիւլթան-ցիւք հիւսիսային կողմից դուրս գալով՝ պիտի գային նուաձէին բոլոր երկիրը մինչև հարաւ, ինչպէս նաև Կոստանդնուպօլիսը: Այս քաղաքի մէջ նոցա թագաւորը պիտի ընդունէր քրիստոնէութիւնը, և ապա ցոյց տար Նրուսաղէմի Փրանկներին թէ ինչպէս պիտի յաղթեն թաթարներին: Փրանկները Հայոց օգնութեամբ Մոլդոններին յաղթելով՝ պիտի երթային իրանց դրօշակները կանգնէին Թաւրիզի պարիսպների վրայ, և անհաւատների կատարեալ դարձ գալուց յետոյ խորին խաղաղութիւնը պիտի թագաւորէր աշխարհի վրայ:

Այս զրոյցի մէջ, որ այնպէս լաւ է արտայայտում կրօնական հաւատով ոգևորուած ժողովրդի զգացմունքը, պատմութիւնն էլ իւր մասն ունի: Արդարև Փրանկները Նրուսաղէմը առնելուց յետոյ իրանց քաջութեան համբաւը տարածել էին Արևելքի մէջ, Կիլիկիայի թագաւորութիւնը նոցա դաշնակիցն էր, և կենտրոնական Ասիայի զօրաւոր իշխանների հետ սկսուած բանադնացութիւնները պապի և Ֆրանսիայի թագաւորի ձեռքով, որոնց միջնորդներից մէկն էր նոյն ինքը Րիւբրուքը, այս բոլորը մի առաւ դաշտ էր որից ժողովրդական կենդանի ու բեղմնաւոր երևակայութիւնը պիտի օգուտ քաղէր: Սակայն զրոյցը այստեղ դէպքերից առաջ էր անցել, որոնք դժբաղդաբար դեռ երկար ժամանակ Հայաստանի ժողովրդական դուշակութիւնը սուտ պիտի հանէին:

Րիւբրուքի վերադարձից տասը տարի յետոյ և համարեա մի և նոյն ճանապարհը բռնելով երկու Վենետիկցի վաճառականներ՝ Նի-

կողմ և Մատտէօ եղբայրները հասան Մանգուի յաջորդ Խուբիլայ Խանի պալատը: Բիւրբուքի պէս սոքա էլ նախ Բաթու խանից ընդունուեցան, որի սովորական աթուռանիստն էր Խփչաղը, յետոյ այդ տեղից բարձրացան զէպի Բուխարա, ուր երեք տարի մնացին: Լաւ ընդունելութիւն գտնելով Խուբիլայից, նոքա խանի կողմից ղեսպա-նութեամբ ուղարկուեցան Հռոմ՝ նամակներ տանելով պապի համար: Հասնելով Վենետիկ, Նիկիոյն իմացաւ որ իւր կիներ մեռել էր և մի որդի էր թողել (որ այդ ժամանակ մօտ տասնհինգ տարեկան էր և որնոր իւր ճանապարհ ընկած ժամանակը դեռ ծնած չէր): Պապի մօտ եղած յանձնարարարութիւնը կատարուելուց յետոյ, երիտա-սարդը ճանապարհ ընկաւ իւր հօր ու հօրեղբօր հետ Կարախորում երթալու, ուր նոքա հասան 1275-ին Այասի նաւահանգստից 1271-ին հեռանալուց յետոյ: Երիտասարդ Մարկօ Պօլօն շուտով հարստացաւ Մոլդովներէ երկրում: Խուբիլայի շնորհն ու վստահութիւնը վայելելով՝ նա արագ արագ հասաւ ամենաբարձր պաշտօնների և խանի արքունիքում ունեցած զիրքին, որ միջոց առաւ նորան Թաթարաց ամբողջ տէրութեանը մանրամասնօրէն ծանօթանալու, պարտական ենք այն սքանչելի գրութեան համար որ նա թողեց մեզ:

Այս գիրքը ¹⁾ որ գրուեցաւ Ֆրանսերէն լեզուով, ինչպէս որ ցոյց տուին նորա վրայ եղած վերջին քննական աշխատութիւնները, խմբագրուեցաւ Մարկօ Պօլօի թելադրութեամբ, նորա Վենետիկ վե-րադառնալուց յետոյ, իւր բարեկամ Թիբօ դը Սէպուայի ձեռքով: Այս գործը անմիջապէս լատիներէն և իտալերէն թարգմանուելու բազմն ունեցաւ և նորա Ասիայի վրայ տուած ծանօթութիւնները առանց ազդեցութեան չմնացին տասնհինգերորդ և տասնվեցերորդ դարերի աշխարհագրական մեծ գիւտերի մէջ: Փորձելով գնալ Զապոնիա արեւմտեան կողմից՝ Քրիստափոր Կոլումբոսը 1492-ին գտաւ

1) Մարկօ Պօլօի աշխատութեան վերջին երկու տպագրութիւններից մէկը Աշխարհագրական Ընկերութեան հրատարակութիւնների մէջ է գտնւում, իսկ միւսը Պօթիէինն է, որ լի է մեծ մասամբ չինացի և արևելեան պատմագրներից հանած ծանօթութիւններով: Փարիզ, 2 հատ. հրատարակութիւն Գիդօի: Մարդէնը նոյնպէս մի գեղեցիկ մեկնութիւն է զրել այս գործի վրայ իւր հրատարակութեան մէջ: Գլխաւոր իրողութիւնը որով ապացուցւում է Ֆրանսիական բնագրի առաջնութիւնը, այն է որ լատին և իտալացի թարգմանիչները յաճախ սխալուել են բնագրի իմաստի վրայ և երկուսն էլ զանազան տեղերում:

Ամերիկան և Պորտուգալացիք Վասիօ դէ Դամայի առաջնորդութեամբ 1497-ին Բարեյուսոյ գլուխը պատեցին Հնդկաստան երթալու և այն գանձերը ձեռք բերելու համար որոնցով ասում էին թէ լի է յիշեալ երկիրը:

Շատ հաւանական է, որ Մարկո Պօլօն չտեսաւ Մեծ Հայքը այլ միայն Փոքր Հայաստանը, որով նա ստիպուեցաւ անցնել և ուր ականատես եղաւ ազնուականների բարքի թուութեանը, որոնք իրանց օրերը խմելով էին անց կացնում: Նա մեզ ասում է նոյնպէս թէ Իկոնիա, Սեբաստիա և Կեսարիա քաղաքների մէջ խառն բնակում էին Հայեր, Յոյներ և Թուրքեր: Հասնելով Երզնկա, «ուր սկսում է Մեծ Հայքը», մեր ճանապարհորդները պէտք է ծռէին իրանց ճանապարհը դէպի հարաւ: Արդարեւ Մարկո Պօլօն իբրեւ ականատես վկայ է խօսում Արսիսայի, Մասիսի, Թաւրիզի և Կաղբինի մասին. իսկ երբ խօսքը աւելի հիւսիսային կողմն եղած երկիրների վրայ է գալիս, նորա գրուածը չէ տալիս մեզ այն ճիշտ ու որոշ տեղեկութիւնները որ նա հաղորդում է եբբ իրողութիւններին ականատես է, այլ ընդհակառակն առատ զրոյցներ ու աւանդութիւններ է առաջ բերում: Մեզ այնպէս է թվում ուրեմն, որ մեկնիչները մինչև այժմ շփոթել են երկու Մասիսները, և թէ Մարկո Պօլօն ոչ թէ Արարատեան Մասիսի վրայ է կամենում խօսել, այլ միւսի վրայ որ շատ աւելի հարաւումն է, և որ նոյնպէս մեծ դեր է խաղում Հայոց պատմութեան մէջ: Ընդունելով այս կարծիքը, մեր ճանապարհորդների ուղևորութեան գիծը կարելի էր այս կերպով որոշել. Երզնկայից սկսած նոքա իրանց ճանապարհը պէտք է շարունակէին այժմեան Քարաջա դաղի կամ Մասիոսի ստորոտով, յետոյ հասնէին Վանայ և Ուրմեայ լճերը, ապա Թաւրիզ, Կաղբին և յետոյ իջնէին Մօսուլի վրայ Եփրատով նաւելու համար մինչև Պարսկական ծոցը: Այս մեկնութիւնը այն առաւելութիւնն ունի որ բնագրին բոլորովին համաձայն է և շատ լաւ հասկանալի է որ ճանապարհորդները չիջան աւելի հարաւ, մտածելով որ այդպէսով կը հեռանային մեծ խանի երկրներից, ուր նոքա կատարեալ ապահովութեան մէջ էին և ուր, իբրեւ նորա ղեկավարները, իրաւունք ունէին պահանջներ անելու:

Քիւրդստանի ճանապարհով նոյնպէս ման եկաւ Երեք դար յետոյ մի խաւացի ազնուական, Պիեարօ դէյլա Վալլէ, որի անունը

Հռչակուեցաւ իւր նամակներով ¹⁾ Արեւելքի վրայ, որ նա այցելեց 1606-ից մինչև 1626, և իւր սիրահարութեամբ Մաանի Զօէրիդա երիտասարդ նեստորական աղջկայ հետ, որի հետ ամուսնացաւ Բաղդադում ուր նորա ընտանիքը փախելէլ քիւրդերի ձեռքից: Ճանապարհ ընկնելով նախ Հալէպից, Պիետրօ դէլլա Վալլէն գնաց նախ Բաղդադ, յետոյ իւր կնոջ հետ անցաւ Քիւրդստանի լեռները առանց Հայաստան մտնելու և գնաց Պարսկաստան: Իւր ամուսնութիւնից հինգ տարի յետոյ կինը մեռաւ Հնդկաստան հասնելուց առաջ, բայց նա բերաւ նորա մարմինը Հռոմ, ուր փառաւոր կերպով թաղեցին նորան:

Նա աւելայրեց իւր գրքի մէջ մի շատ հետաքրքրական նկարագիր վրաստանի վրայ, որ նա ճշմարիտ է անձամբ չտեսաւ, բայց պարսից արքունիքում գտնուող վրացի իշխանների հետ ունեցած յարաբերութիւնների շնորհով շատ ճիշտ տեղեկութիւններ ստացաւ յիշեալ երկրի վրայ:

Նորանից առաջ 1602-ին մի գերմանական դեսպանութիւն, որ Բուդօլֆ Բ. կայսեր կողմից ուղարկուած էր Շահ Աբասի մօտ, գնացել էր Թաւրիզ և Նրեան Պարսից և Ծամանցոց պատերազմների ժամանակ: Ստեփան Կարաշ Փօն Յալօնկեմենի դեսպանը, որին նոյնպէս յանձնուել էին հաւատարմութիւնը Մոսկովայի մեծ իշխանի անուանով, չկարողացաւ իւր ճանապարհորդութեան վախճանակէտին հասնել, այլ Կասպից ծովն անցնելուց յետոյ մեռաւ լենքորանում: Գիլանի նահանգում, նաւահանգիստ ուր շատ էին յաճախում ժէշարում: Իւր քարտուղարը, Տէկտանդէր Փօն Նաբէլ, շարունակեց իւր ճանապարհը և յանձնեց պարսից թագաւորին այն թղթերը որ իւր տէրը հաւատացել էր նորան իւր մահից առաջ: Նա գտաւ Շահ Աբասին Թաւրիզում քաղաքն առնելուց մի շաբաթ յետոյ և հետեւեցաւ նորան Նրեանի պաշարման ժամանակ: Ահա այդ ժամանակ:

1) Պիետրօ դէլլա Վալլէի նամակները լոյս տեսան առաջին անգամ իտալերէն լեզուով, ապա հրատարակուեցաւ նոցա Ֆրանսիական թարգմանութիւնը Կարնօ կեղեկտինեան կրօնաւորի ձեռքով 1663-ին. Մի ուրիշ տպագրութիւն in—12 լոյս տեսաւ 1745 ին Բուանում Բոբէր Մաշլուէլի տպարանից, վրաստանի ստորագրութիւնը և Զօէրիդայի թագման նկարագիրը նորա պատկերով լոյս տեսան Արեւելքի ճանապարհորդութիւնների մի ժողովածուի մէջ, որ հրատարակուեցաւ Փարիզում փոքր in folio-ի ձևով 1663-ին:

նախ Տէկտանդէր այցելութեամբ գնաց Էջմիածնայ վանքը, ուր կա-
 թողիկոսը սիրալիր ընդունելութիւն արաւ նորան, մի հացկերոյթ
 տուաւ, և նորա միջնորդութեանը դիմեց Շահ Աբասի առաջ խնդ-
 րելով որ պարսից թագաւորը խնայէ Հայոց և չղրկէ նոցա իրանց
 արտօնութիւններէ: Տէկտանդէրը կատարեց կաթողիկոսի յանձնա-
 րարութիւնը, բայց նա մեզ չէ ասում թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ
 իւր միջնորդութիւնը: Նա վերադարձաւ Արուսի մի պարսիկ գեա-
 պանի հետ, որ ուղարկուած էր Մոսկվայի մեծ իշխանի մօտ, և հա-
 զարաւոր վտանգների միջով նա անցկացաւ Կովկասը հալածուելով
 նախ թուրքերից և ապա կողոպտուելու ու սպանուելու վտանգի մէջ
 ընկնելով Մէնգրէշների կողմից, որոնք պարսից թագաւորի պարգեւած
 ձին գողացան նորանից: Կասպիականի վրայ ցուրտը վրայ հասաւ,
 ծովը սառեցաւ և մեր ճանապարհորդները սառուցի վրայ մահ եկան
 մինչև Թէրէքը: Այնտեղից Մոսկվայի վրայով Տէկտանդէրը վերա-
 դարձաւ Գերմանիա, ուր նա հրատարակեց իւր ճանապարհորդու-
 թիւնը *Iter Persicum* ¹⁾ վերնագրով:

Այս ճանապարհորդների տուած տեղեկութիւնները, ինչպէս
 տեսանք, շատ կատարեալ չեն, բայց ինչպէս էլ լինին, նոքա բաւա-
 կան լաւ են ցոյց տալիս փոքր Ասիայի դժբաղդ դրութիւնը միջին
 դարերի ընթացքում: Մոլդովների տէրութեան անկումից յետոյ, որ
 մի տեսակ կարգ ու խաղաղութիւն էր պահպանել իւր իշխանու-
 թեան տակ զանուած երկրների մէջ, Թուրքիան ու Պարսկաստանը
 կարծես միմեանց հետ մրցում էին Հայոց երկիրը աւերակներով ու
 դիակներով ծածկելու համար: Դրացի երկրները, որպիսի են Տաւրոսն
 ու Կովկասը, իրանց վայրենի ու բարբարոս բնակիչներով համարեա
 անանցանելի էին ճանապարհորդների համար և միայն այն ժամա-
 նակ մատչելի էին, երբ սոքա բազմաթիւ ուղեկիցներ ունէին հե-
 տերը: Կաթողիկ քարոյիչները՝ որոնք ԺՁ և ԺԵ դարերից սկսած
 յաճախեցին յիշեալ երկրները, բազմաթիւ վաւերական նկարագրու-
 թիւններ են թողել մեզ նոցա բնակիչների բրտութեան ու բար-
 բարոտութեան վրայ: Մենք արդէն տեսանք որ երբ Բիւբրուքը և Պոլս-
 ները թաթար խանների իշխանութեան ժամանակ Կովկասով անցան
 շատ նեղութիւն չքաշեցին, և ընդհակառակն մի ուրիշ գեոպան

1) Մի հատոր Լիզէփրիան արևելեան գրադարանի մէջ. հրատ. Լըրու.
 փարիզ 1877.

Ժէ դարում քիչ էր մնում որ կեանքից զրկուէր և Շարդէնը նորա-
նից մի քանի տարի յետոյ դժուարութեամբ ազատուեցաւ այն երկիր-
ներից ուր մտել էր Թիֆլիսի վրայով Պարսկաստան դնալու համար։
Երբ Բիւզանդիայի կայսրութիւնը ընկաւ թուրքերի ձեռքը, յարա-
բերութիւնները ընդհատուեցան Սև ծովի վրայ և այս նոր կայսրու-
թեան շարունակ թշնամութիւնը Պարսկաստանի հետ նորացում էր
հարաւում Բիւրքերի ասպատակութիւններին, որ ամեն հանդիմա-
նցութեան արդեւ էին լինում այդ կողմից։ Մոսկվայի տէրութիւնը
դեռ քաղաքակրթութեամբ չէր, և միայն դեսպանները իրաւունք էին
ստանում անցնելու նորա երկրով, որ պէտք է ասել տիւրք պատ-
կեր էր ներկայացնում իւր ձիւնով ու սառնամանիքով։ Այսպէսով
Եւրոպայի ու Ասիայի մէջ միայն այն ժամանակ կարողացան նոր
յարաբերութիւններ հաստատուիլ, երբ Պարսկաստանի ու Թուրքիայի
պետութիւնների մէջ հաշտութիւն ընկաւ։ Այդ ժամանակ սկսան
կազմուիլ կարավաններ, որոնք այնքան զօրեղ էին որ կա-
րող էին դիմադրել աւապակներին, և որոնք իւրաքանչիւր տարի
նշանակեալ ժամանակին ճանապարհ էին ընկնում բոլոր վաճառա-
կաններին ծանօթ քաղաքներից։ Ուրիշ կողմից թագաւորների հա-
մար էլ ձեռնառու էր որքան կարելի է յաճախ մաքսեր վճարել տալ,
և միայն իովկասի ճանապարհի վրայ իւր բնակիչների պատճառով
երթևեկութիւն չկար։ Ահա այդ միջոցին Տալէրնիէն և Շարդէնը
ճանապարհ ընկան համարեա միևնոյն ժամանակ գոհարեղէնի և
աղամանդների առուտութեամբ Պարսկաստան ու Հնդկաստան դնալու
համար ¹⁾։

Տալէրնիէն իւր առաջին ճանապարհորդութիւնը յանձն առաւ
Բրուսայից մի կարավանով որ անցկացաւ Թոխատի, Էրզրումի ու
Երեւանի վրայով։ Նա մանրամասնօրէն պատմում է ուղևորութեան

1) Տալէրնիէի հրատարակութիւնները բաղմամբիւ են և մի քանիսը
շատ հազուադէպ, մանաւանդ նոքա որոնք Էլզեվիրեան են համարվում։
Այս գիրքը լոյս տեսաւ նախ Հոլլանդիայում։ Մեր օրերում ամենից հեշտ
ձեռք բերելու ապագրութիւններից կը յիշենք Ժէրմէ Աբուլիէի հրատարա-
կութիւնը փարիզում, երկու հատոր in—4 փորագիր պատկերներով, 1678-
ին։ Պատկերների մէջ երեսկայութիւնը մեծ դեր է խաղում։ Վերջապէս
մի ուրիշ հրատարակութիւն էլ կայ 1712 թուից 6 հատորով in—12, որի
փորագիր պատկերները մատամբ հետաքրքրութեան արժանի են։ Էջմիածնի
վանքը բաւական ճիշտ նկարուած է։

բոլոր արկածները, որ շատ երկար կը լինէր մի առ մի թուել. աւելի լաւ ենք համարում նորա գրքից քաղել Եջմիածնին վերաբերեալ հստուածները, ուր նա մնաց մի քանի օր Իսպահանից վերադառնալու ժամանակ: «Պարսկաստանից վերադառնալիս 1655-ին փետրվարի վերջերում անցկացայ Իւջ Քիլիսէով: Մեր կարավանը կանգնեցաւ մնաց այնտեղ տասնմէկ օր թէ ձիւնի պատճառով որ ճանապարհները փակել էր և թէ այն պատճառով որ Հայերը կամենում էին բարեկենդանն այնտեղ անցկացնել և իրանց բարեպաշտական սրարքերը կատարել: Մեր գալու միւս օրը այցելութիւն դնացի կաթողիկոսի մօտ. ներս ստարան ինձ մի փոքրիկ սենեակ ուր նա ծալապատիկ նստած էր մի գորգի վրայ արևելեան սովորութեամբ: Չորս արքեպիսկոպոս և ինը եպիսկոպոս նոյն ձևով բազմած սենեակի շուրջը, որոնց մէջ կար մէկը, որ բաւական լաւ էր խօսում խոսերէն: Կաթողիկոսը շատ լաւ ընդունելութիւն արաւ ինձ և ես մօտ երեք ժամ մնացի նորա մօտ: Նորա հետ ունեցած խօսակցութեանս մէջ յայտնեց ինձ թէ շատ կը ցանկար մի Փրանսիացի կրօնաւոր տեսնել նորա հետ խօսակցելու համար, վասն զի իրան յայտնի էր որ Փրանսիական ազգը քաղցրաբարոյ ու քաղաքավարի է, իսկ իտալականը ընդհակառակն կամենում է ամէն բանի ուժով յաղթել: Այս խօսակցութեան մէջ էինք երբ ներս մտաւ վանքի միաբաններից մէկը, որ քսաներկու տարի շարունակ ոչ ոքի հետ չէր խօսել, և այս ապաշխարանքը ինքն իւր վրայ էր դրել: Արևելքում շատ արեղաներ կան որոնք յաճախ սորանից ծանր ապաշխարանքներ են յանձն առնում: Երբէք մարդ այնքան զգուշիկ ու նիհար չէ ելել որքան այդ արեղան, որին Կաթողիկոսը հէնց զխամամբ բերել էր տուել: Նա դործ դրեց իւր իշխանութիւնը խորտակել տալու համար նորան այն երկարատեւ լուծիւնը և հրամայելով նորան որ խօսի, նա անմիջապէս հնազանդեցաւ:»

Հայերոյթից յետոյ Տավէրնիէն հրաժարական ողջոյն տուաւ Կաթողիկոսին և Եջմիածնում մնացած բոլոր ժամանակը ամէն օր նորա կողմից պառնդներ էր ստանում, սեխ, զինի և յաճախ ընտիր կարմրախայտ ձկներ երկու կամ երեք ոսնաչափ մեծութեամբ:

«Բարեկենդանի շաբաթ օրը, Կաթողիկոսը ուղարկեց հրաւիրեց կարավանի տէրերին իրանց սպասաւորներով որ կիրակի օրը գան պատարագի ներկայ լինելու և ապա վանքի մէջ ճաշեն: Աստուած ծային պաշտօն, աւարտուելուց յետոյ, ամէնքս անցկացանք մի եր-

կար կամարակապ սրահ որ 15-ից 20 ոտնաչափ լայնութիւն ունի: Երկու կողմը սրահի երկարութեամբ քարէ սեղաններ կան քարէ նստարաններով: Սրահի մի ծայրին կայ մի ուրիշ քառակուսի սեղան չորս ոտնաչափ մեծութեամբ, որի վրայ բարձրանում է մի կամար սիւների վրայ հաստատուած չորս անկիւններում և որ ամպհոփանիի տեղ է ծառայում սեղանի համար: Նորա դէմ ու դէմը մի աթոռ կայ Հայրապետի համար, որտեղեց նա կարող է ամբողջ սրահը տեսնել, և ուրիշ երկու աթոռներ առաջինի աջ ու ձախ կողմը երկու արքեպիսկոպոսների համար, այս սեղանն ու աթոռները նոյնպէս քարաշէն են: Մնացած հիւրերը նստած էին երկու սեղանների երկարութեամբ: Սրահի միւս ծայրին Հայրապետի սեղանի հանդէպ մի փոքրիկ դուռ կայ, որով երեք աստիճան բարձրանալով կերակուրները բերում են խոհանոցից: Այդ օրը սեղան բերուած կերակուրները զանազան տեսակ ու դոյն գոյն վիւաներ էին, բերին նոյնպէս տեսակ տեսակ ձկնեղէններ, ի թիւս որոց շատ գեղեցիկ կարմրախայտեր: Ընդամենը քառասուն տեսակ կերակուր բերուեցաւ, և ամէն մի ամանը այնքան մեծ ու լի էր որ մի մարդ աւելին չէր կարող տանել: Այդ բոլոր ամանները զրուեցան գետին Վաթողիկոսի առաջ որ երբ խուփերը վեր առնուեցան՝ ոտի կանգնեցաւ, նոյն արին և բոլոր ներկայ զրանուողները, յետոյ աղօթք ասաց և օրհնեց կերակուրները: Այն ժամանակ վեց եպիսկոպոս մեծ զթաղներով հանեցին կերակրեղէնները այն խոշոր ամաններից և ածեցին աւելի չափաւ որ ամանների մէջ, որոնցով ծածկուեցան երկու երկար սեղանները: Դրաքանչիւրի առաջ մի մի մեծ գաւաթ կար որ հէնց դատարկվում էր թէ չէ՝ խեղոյն լցնում էին և գինին շատ լաւն էր: Գալով Հայրապետին և երկու արքեպիսկոպոսին որ նորա հետ նստած էին, նոցա առաջ բերին միայն երկերկու ձու և փոքր ինչ կանաչեղէն, նոյնը բերուեցաւ հրաւիրեալների սեղանը նստող ուրիշ արքեպիսկոպոսների համար: Կային մինչև անգամ մի քանի եպիսկոպոսներ որոնք միայն մի քիչ ձու կերան և սմենէին գինի չխմեցին:

Ճաշի վերջերը մի եպիսկոպոս թուղթն ու կաղամարը ձեռքին պտտեց սեղանների երկարութեամբ առաջարկելով իւրաքանչիւրին իւր ցանկութեան համեմատ մի բան զրուիլ եկեղի դու համար, ամէն մարդ տուաւ բոս խր բարեպաշտութեան: Կան հորոստ վաճառականներ որոնք մինչև երկու (պարսկական) թուման են տալիս և ամենաքիչը որ մի սպասաւոր տալիս՝ մի ֆրանկի է հասնում: Ես զրեւ

տուի եպիսկոպոսին չորս թուման: Քիչ ժամանակից յետոյ երեկոյեան ժամերգութեան զանգակները հնչեցին և ամէն մարդ եկեղեցի գնաց. վասն զի մենք այլ ևս թուրքիայում չենք ուր քրիստոնեաներին թոյլ տրուած չէ զանգակներ ունենալ: Պարսից թագաւորը ընդհակառակն ամէն բան թոյլ է տալիս նոցա և բոլոր հայ եկեղեցիները որոնք միջոց ունին քրիստոնէութեան աշխարհից զանգակներ բերել աալու վայելում են այդ իրաւունքը:

«Ժամասացութիւնից յետոյ Կաթողիկոսը կանչել տուեց ինձ և ասաց թէ իրանք սովորութիւն չունին այդ օրը ուրիշ օրերից աւելի զուարճանալու, բայց լաւ էր խմանում որ Եւրոպայի քրիստոնեաները մեծ ուրախութիւններ են անում և թէ ինքը կամենում էր որ ես և բոլոր քրիստոնեայ աշխարհը գնացող վաճառականները գոմշամարտի զուարճութիւնը վայելենք:

«Այս կռիւր տեսնելու համար տարան մեզ մի պարսպապատ հրապարակ, ուր այդ գոմշներից ութ հաար կային: Այդ կենդանիներին միմեանց դէմ զրգուելու համար՝ ցոյց տուին մի կարմիր մահուդ, և այս հէնց սկսեւ յայնպէս կատաղացրեց նոցա որ առաջին եղջերի հարուածների վրայ երկուսը անշունչ ընկան, իսկ մնացածների մէջ մէկը չկար որ անմնաս մնացած լինէր: Կռիւր աւարտուելուց յետոյ, բերին շատ փայտ և միմեանց վրայ դիզեցին, և արքեպիսկոպոսներից մէկը մի մի սպիտակ մոմ բաժանեց բոլոր ներկայ գտնուողներին, աէրերին ու ծառաներին, որոնք յայանեցին նորան թէ որքան տալու են հետևեալ օրը մոմի համար: Մոմերը վառելով և իւրաքանչիւրը իրանը ձեռքին բռնելով, Կաթողիկոսը գաւազան բռնած շարական ասելով երեք անգամ պատեց փայտաւոյտի շուրջը: Նորան հետևեցան հոգևորականները և աշխարհականները: Երբ բանն եկաւ փայտակոյտին կրակ տալու, վաճառականներից մէկն ասաց թէ ինքը այսքան ձէթ կընուիրէ Եկեղեցու լապտերների համար. մի ուրիշն եկաւ և նորանից աւելի խոստացաւ երրորդը այս վերջինից էլ աւելի առաջարկեց և վերջապէս փայտաւոյտին կրակ տալու պատիւը ամէնից աւելի առաջարկողն ընկաւ: Խնդրեց ամէն մարդ իւր մոմը հանգրեցրեց զգուշութեամբ պահպանելու համար, որովհետև նոքա հաւատացած են որ ծովի վրայ զրտնուած ժամանակները եթէ փոթորիկ բարձրանայ, վառելով և ծովը ձգելով այդ մոմերից մէկը մի քանի ալօթքներ ասելուց յետոյ, փոթորիկը իսկ չաղբարի: Հանդէսը աւարտուելուց յետոյ զան-

գալ տուին, բոլորն էլ վերադարձան եկեղեցի և յիտոյ իւրաքանչիւրն իւր տեղը քաշուեցաւ: Ամբողջ ղիշերը հայերը, տէր և ծառայ, խմելով կնքեցին բարեկենդանը, այնինչ Վաթողիկոսը իւր կողմից Եկեղեցին զարդարել տուեց իւր ամենագեղեցիկ զարդերով:

Երբէք չէի կարող կարծել որ քրիստոնէական Եկեղեցիները այնքան հարստութիւնների տէր լինէին մահմէտականների իշխանութեան ներքոյ: Հարիւր տարի առաջ Վաթողիկոսական Եկեղեցին այդպէս լաւ զարդարուած չէր, այդ միայն այն ժամանակից սկսաւ երբ մեծ Շահ Աբասը առաջ մղեց Հայոց վաճառականութեան մէջ որով նորա հարստացան: Որովհետեւ սկզբում մեծ վաստակներ ունէին, յաճախ ուխտեր էին անում և շատ էին տալիս այդ Եկեղեցուն: Դասի շուրջը զարդարուած էր Վենետիկի ոսկեայ դիպակով և դասի ինչպէս և եկեղեցու բոլոր յատակը շքեղ գորգերով էր ծածկուած: Խորանի վրայ կար մի ոսկի խաչ վեց ոսկի աշտանակներով, իսկ բեմի աստիճանների վրայ չորս արծաթի աշտանակներ մօտ հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ: Երբ բոլոր հանդէսը աւարտուեցաւ, Վաթողիկոսը օրհնեց Ժողովուրդին, շաաերը մօտեցան աջը համբուրելու և ամէնքը քաշուեցան: Տալէրնիէն ասում է նոյնպէս թէ Վաթողիկոսի եկամուտը այն ժամանակ վեց հարիւր հազար ոսկու էր հասնում (1,800,000 Ֆրանկ) և թէ բոլոր հայերը տասնհինգ տարեկանից սկսած հինգ տուի (25 սանտիմ) հարկ են վճարում իրան: Սակայն որովհետեւ ամէնքը չեն կարող այդ հարկը վճարել, հարուստները հատուցանում են աղքատների համար, և մինչև անգամ նոյա գլխահարկն էլ էին վճարում որպէս զի մահմէտական չլսողնան: Բայց Վաթողիկոսը համարեա իւր բոլոր եկամուտը մօխում էր ողորմութիւններով, այնքան մեծ էր չբաւորների թիւը:

Մի ամբողջ հատոր կը կազմուէր եթէ Տալէրնիէի գրքից քաղէինք Հայաստանին վերաբերեալ բոլոր հատուածները, որի մասին նա միշտ հմտութեամբ ու ճշտութեամբ է խօսում ինչպէս որ կարելի էր տեսնել վերևը բերուած հատուածներից, որոնք անցեալի համար հետաքրքրութիւն ունին:

Նոյն մանրամասնութեամբ նկարագրում է նա վրաստանը, Չէրքէզների երկիրը և Վովկասի ուրիշ մասերը, ուր բնակում էին անկախ Ժողովուրդներ, և նա նոյն խնամքով ստորադրում է իւր մի քանի անգամ այցելած երկրները, որքան և Արևելքի հեռաւոր կողմերը, որոնք իւր ժամանակին աւելի ևս էին շարժում հասարա-

կայ հետաքրքրութիւնը: Վերջին անգամ Ասիա յանձն առած ճանապարհորդութեան ժամանակ, ուր նա գնում էր եղբօրորդուն յանձնած դումարները յետ ստանալու համար, որ նա չէր հատուցանում, Տավերնիէն մեռաւ Բուսաստանում:

Աւետրական հաղորդակցութիւնները վերահաստատուել էին այնուհետեւ Եւրոպայի ու Ասիայի մէջ և բացի մի քանի փոփոխութիւններէ, որ միշտ կից են այդպիսի երկար ուղևորութիւններին, ճանապարհորդը կարող էր հեշտութեամբ գնալ Արևելք: Այս նպատակի համար զանազան ճանապարհներ ներկայանում են նորա ընտրութեանը և տարին մի քանի անգամ կարավաններ նշանակեալ ժամանակին ճանապարհ էին ընկնում յայտնի տեղերից: Կոստանդնուպօլիսը, Զմիւռնիան, Հալէպը այն կենտրոններն էին որ տեղերից բացվում էին փոքր Ասիայի վրայ ութ ճանապարհ, որոնցով միշտ քանդուղարձ են արել մարդիկ: Գալով Պարսկաստանին, մենք զիտնեք որ նա լաւ ճանապարհներ ունէր և ամէն տեսակ ապահովութիւն էր տալիս ճանապարհորդին: Մնում էր Կովկասի ճանապարհը որ գուցէ աւելի կարճ էր բայց անտարակոյս ամենափառաւորն էր. այս ճանապարհը բռնեց Շարդէնը, և քիչ մնաց որ կեանքից զրկուէր:

Աւերոյ կը լինէր այս համառօտութեան մէջ, որ արդէն շատ երկարացաւ, և որի նպատակն է ներկայացնել ժ. դարու ճանապարհորդների կատարած գործերը, մանրամասնաբար հետաքօնել Շարդէնի աշխատութիւնը ¹⁾ որ առաւելապէս Պարսկաստանին է վերաբերում և շատ սակաւ Հայաստանին, բայց այն տեղեկութիւններէ, որ տալիս է Զուլպայի բնակիչների վրայ: Թէև նա ոչինչ չէ ասում իւր նախորդի մասին, բայց անշուշտ խաղահանում նորա վրայ տեղեկութեան առած կը լինի և Տավերնիէի գիրքը որ լոյս տեսնելու ժամանակ մի փոքրիկ աղմուկ բարձրացրեց, իրան անձանօթ չալիտի մնացած լինի: Աւելի հաւանական է կարծել թէ երկու վաճառականների մէջ մի տեսակ ոտխտութիւն սկսեց է եղած լինի, թէև այդ մասին ոչինչ ապացոյց չկայ: Ինչեւիցէ, նոցա զրքերը յա-

1) Շարդէնի ճանապարհորդութիւնը հրատարակուեցաւ Ամստերդամում 1711-ին 10 հատորով in—12 պատկերներով և միևնույն տարին 3 հատորով in—4. Կան նոյնպէս և ուրիշ ապագրութիւններ Պարիզում, Բուստում և Ամստերդամում: Ամենից ընտիր հրատարակութիւնը Լանդէլինն է 1811-ին, 10 հատոր in—8 պատկերներով քարտէզով և ծանօթութիւններով:

գեղերէն հասարակաց հետաքրքրութիւնը և այնուհետև վաւերական յիշատակարաններ ունէինք այն երկրներէ վրայ որ երբեմն անծանօթ էին: Միւսնոյն դարում հայր Ֆլէօրիօն ¹⁾ հրատարակեց իւր գիրքը Հայաստանի վրայ և քարոզիչները սկսան ուղարկել իրանց գրաւոր յիշատակարանները, որոնց մէջ իրանց կրօնական գործերի հետ ներկայացնում էին նոյնպէս երկրի վիճակը: Բայց սակայն այս վերջինները այնքան հետաքրքրաշարժ չեն եթէ համեմատուին վաճառականների թողած յիշատակարաններին, որոնք գործնական մարդիկ էին և լուրջ հայեացք ունէին իրերի վրայ, մինչդեռ քարոզիչները իրանց սովորութեան համեմատ՝ միշտ գերբնականը խառնում էին ամենատօնական բաների մէջ: Գերերը այսուհետև փոխում էին. Հռոմի դեսպանները միջին դարերում տուել էին մեզ առաջին յիշատակարանները Արևելքի վրայ, իսկ 1600-ից սկսած աշխարհականները նոցա տեղը բռնում են մինչև այն ժամանակ երբ տասնիններորդ դարում գիւտնադիտական առաւել ընդարձակ յարաբերութիւնների շնորհով, ինչպէս նաև Ներսիսյի ու Ասիայի մէջ եղած վաճառականութեան առաւել բազմակողմանի շահերի պատճառով՝ նորագոյն ճանապարհորդներ աւարտեցին այն երկրների հետազոտութիւնը որոնց մի մասը այսօր այլ ևս անջատուած չէ միւս քաղաքակիրթ ազգերից ինչպէս երբեմն համարեա անանցանելի պատուարներով ²⁾:

ԴԱՏՏԷՅԻԱՍ

1) Հայաստանի արդեան վիճակը ինչպէս աշխարհային այսպէս և հոգեւոր կողմից երկրի ինչպէս և նորա բնակիչների սովորութիւնների նկարագրութեամբ, գործ Հայր Ֆլէօրիօն. Փարիզ 1695.

2) Մեր դարում բազմաթիւ ճանապարհորդներ ուղևորուել են Հայաստան, որոնց մէջ ամենանշանաւորներից մէկն է Ալապրօթը. Արևելիէ յիշել նոյնպէս Ժուրէրին, Մօլոկէին, Տէքսիէին և վերջապէս Լյօմէն Բօրէին Լազարիստների կարգից:

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻ ՀԱՅԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒՄ

Ահափառ Հայրապետի բարեհաճութեամբ այս տարի Ս. Էջմիածնայ Սինոդի զիւանատունը ուսումնասիրելով, ինձ պատահեցաւ տեսնել 1837 թուի № 38 դործը, որ սկսուած է Շիրակայ դաւառում Թոնդրակեցոց աղանդը երեւոյն պատճառաւ: Այդ կրօնական երեւոյթը ինքն ըստ ինքեան հետաքրքիր լինելով, աւելի մեծ նշանակութիւն է ստանում մեր աչքում, քանի որ այս առիբը գրելիս Թոնդրակեցոց աղանդը ոչ միայն կայ, այլ և օրէցօր արծարծվում է մեր հայերի մէջ: Այդ բաւական չէ մեր հայ աղանդաւորները, որ, համաձայն ունեցած վարդապետութեան, աշխատում են զաղանի պահել իւրեանց դաւանութեան անունը, այսօր մի տեղ պատասպարուած են առ երես խոստորաց կիւղեցոց հովանաւորութեան տակ, միւս տեղերը իւրեանց բողոքական և Աւետարանական են կոչում, իսկ շատ տեղեր էլ սերտ մտերմութիւն են կապել ուսաց աղանդաւոր Մօլոկանների և մանաւանդ Պրիգունների հետ, որոնց հաւատարմութիւնը զբաւել են այն աստիճան, որ մինչև անգամ մի ուսական գիւղում Պրիգունների քահանայն կամ պրէսվիտէրը այսօր մի Թոնդրակեցի աղանդաւոր հայ է: Բաւական է ասել, որ ահա այս բոլորիս Թոնդրակեցիք բաւական շատ են Ալէքսանդրոպօլում և մանաւանդ Շիրակայ քանի մի գիւղերում, կաղզուանու գաւառում, Փամբակ, Նոր Բայազէթի, Կրեանի և Էջմիածնի գաւառներում: Նոյն իսկ Վաղարշապատայ մէջ զանազան 137 տուն իւրեանց Աւետարանական անուանող հայերից մօտ երեք քառորդը Թոնդրակեցոց աղանդին է յարած և երբեմնապէս պրիգունութիւն է անում: Այսպիսի մի իրողութիւն, որ ահա 5 ամիս է կարելոյն չափ ուսումնասիրում եմ, պարտք եմ համարում այժմ լոյս աշխարհ բերել ոչ որեւիցէ կրօնամոլութիւնից դրդուած,

այլ որ մեր գաւառացի եղբայրներէյ օղնութիւն գտնեմ, յիշեալ հետաքրքիր երևոյթը աւելի մանրամասնօրէն և առանց որեւիցէ մոլթ կէտերի ճանաչելու և ուսումնասիրելու համար:

I.

Աստուածաբանութիւնը, հոգեբանութիւնը և խնայական փիլիսոփայութիւնը այն գիտութիւններէյն են, որոնց ուսմանը համար, բացի բնական խելքը, պէտք է ունենալ բաւականին զարգացում և զիտութեան պաշար: Այն բնական խելքի տէրը, որի ուղեղը արամադրուած է ամենայն ինչ քննել և զննել, բայց որ զուրկ է զարգացումից և զիտութիւնից — այդպիսի անձը երբ մտնում է աստուածաբանական և փիլիսոփայական անշօշափելի և վերայական խնդիրների մէջ, միշտ բնդունակ է ծուռ տրամաբանելու և բացասական եզրակացութեանց հասնելու: Ահա այդպիսի մարդկանց ձեռքով և այդպիսի ձեռով յառաջ են եկել այն մանր մունր կրօնական աղանդները, որոնցով լին է ամենայն կրօնքի պատմութիւն: Որքան ցաւալի են աղանդներից յառաջ եկած հետեւանքները, բայց և անկարելի է չխոստովանել, որ աղանդները մի երկրի, մի ազգի մաս, որ եթէ ոչ վարդապետան, զոնէ օթափութեան, շարժման նշաններ են: Հոգեկան հանգիստ և մտաւոր մեռելութիւն անտեղի է այն երկրում, ուր նորանոր աղանդներ են ծագում: Այսօրուայ օրս Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները լին են հագար և մի աղանդներով և նոցա մտաւոր զարմանալի գործունէութեան պատմութեան մէջ կրօնական աղանդները անշուշտ ամենանշանաւոր տեղը պիտի բռնեն: Մեռած, մտաւոր քնի մէջ ընկղմած ազգերը, որոնց ուղեղը չէ տրամադրուած քննելու և զննելու, և ոչ աղանդ կարող են ծնել: Մեր դրացի վրաստանը ոչ մի աղանդ չէ ունեցած քրիստոնէութեան դարամիջոցում: Դուռաստանը, որ իւր մտաւոր կեանքը տկնց Մեծն Պետրոսից, նոյն խակ այլ ժամանակից ծնեց աղանդներ, որոց թիւը օրէցօր շատանում է զուգընթաց ժողովրդի մտաւոր շարժման:

Այս կէտից Հայ ազգի պատմութիւնը մի զարմանալի հակասութիւն է ներկայացնում իւր հեթանոսական և քրիստոնէական դարամիջոցներում: Հեթանոսական ժամանակ հայք և ոչ մի քաղաքակրթեալ ազգ թողած են Արտաշատ և Ասիայում, որոնց աստուածները չբերէին իւրեանց երկիրը երկրպագելու համար: Յու-

նախան կուռքերի հետ միասին հայք պաշտում էին և հեռաւոր
 Հնդկաստանի չաստուածներին. Ասորեստանի և Բաբելոնի դէք յարգ-
 վում էին Պարսկական և Փոքր Ասիայի ազգութեանց չաստուածների
 հետ զուգընթաց: Եւ այսպիսի մի ազգ, որ ըստ երևոյթին ամենից
 շատ պատրաստուած էր աղանդների ասպարէզ լինելու քրիստոնէու-
 թեան ժամանակ, այսպիսի մի ազգը իւր մէջ թաղել, ոչնչացրել է,
 վերջ է տուել քանի մի օտարամուտ աղանդների և ինքը 15 դա-
 րու ընթացքում միայն երկու աղանդ է տուած՝ Թոնդրակեցւոց և
 Արևորդւոց, որոնց սկզբնական ծագումն էլ դուրսից է: Մինչդեռ
 ամբողջ Փոքր Ասիան եւ էր զալիս զանազան և բազմաթիւ աղանդ-
 ներով, մինչդեռ Բիւզանդիոնը և միւս քրիստոնեայ պետութիւնները
 քշում էին և հալածում աղանդաւորներին դէպի Արևելք, դոքա
 հասնելով Հայաստան, ուր կարծում էին ապաստանարան գտնել, հանգ-
 չում էին և անհետանում անվերադառնալի կերպիւ: Ազգային պա-
 տարկաշրջիկ աղանդաւոր կրօնաւորներին, որ ամէն տեղ հալածուե-
 լով հասել էին Հայաստան, ժողովեց ասանձին վանքերում և զգա-
 տութեան բերաւ, որով և վերջ տուաւ այդ աղանդի տարածմանը:
 Նոյնպէս և Պրիսկիղիացի աղանդաւորները Ս. Մեսրոպի ժամանակ-
 ները յանկարծ մասն մեր երկիրը, ու վերջ ստացան այստեղ յի-
 շեալ սուրբի քարոզութիւնով: Սակայն մեր հայրապետների և եկե-
 ղեցական պաշտօնէից աչալքութիւնը որքան և մեծ էր, այնու ա-
 մենայնիւ անկարելի եղաւ բոլորովին ազատ պահել Հայաստանը օտար
 աղանդների և հերժուածների մուտքից:

Այդպիսի մի օտարամուտ աղանդներից մէկն է Թոնդրակեցւոցը,
 որ իւր սյուքան ժամանակուայ յարատեւ շարունակութեամբը այսօր
 մեր ազգային սեփհականութիւն է համարվում:

Այս մասին եղած աստուածաբանական պատմական գրութիւն-
 ներն են՝

Տասներորդ գարում. 1) Անանիա Նարեկացւոյ գրուածը
 ընդդէմ վերոյիշեալ մոլորութեան, հրամանաւ կաթողիկոսի: Մեզ
 չէ հասած ձեռագիրը:

2) Գրիգոր Նարեկացւոյ թուղթ Աճաւայ վանից առաջնորդին
 գրուած, որի մէջ զգուշացնում է Թոնդրակեցւոց աղանդի դէմ:

3) Սահեփաննոս Ասողիկ, իւր պատմութեան մէջ:

Տասն և մէկ հերորդ գարում. 4) Գրիգոր Մաղիսարոսի՝ թուղթ

առ կաթողիկոսն Ասորոց, թուղթ առ Սարգիս վարդապետ և թուղթ առ Թոնդրակեցի առաջնորդն Թուլայեց:

5) Արիստակէս Լատիվերացի՝ իւր պատմութեան մէջ:

Տասն և երկրորդ դարում 6) Ներսէս Շնորհալի, թուղթ առ Միջագետացիք:

Դժբաղդաբար վերոյիշեալ գրուածները մեր ցանկացածի չափ մանրամասն անդեկութիւն չեն տալիս այդ աղանդաւոր վարդապետութեան մասին: Այսու ամենայնիւ Թոնդրակեցւոյ վերաբերութեամբ պատմութիւնից ահա ինչէ յայտնի.

Դեռ ևս երրորդ դարում մի Մանեայ անունով պարսիկ, որ յետոյ քրիստոնէութիւնը ընդունելով քահանայ եղաւ, շաղխտուեց զնոստիկեանց մոլորութեան մէջ և ինքը հիմը դրեց նոր աղանդի, որ իւր անունով կոչուեցաւ Մանիքեցւոց: Սորան հետևողները ընդունում էին երկու սկիզբ կամ արարիչ՝ բարի և չար, հերքում էին սկզբնական մեղքը, մարդոց անձնիշխանութիւնը և հին կտակարանը, ոչինչ նշանակութիւն չէին տալիս ամուսնութեան օրէնքին, մկրտութեան խորհրդին և այլն: Այս մասին զօրաւոր հերքումն ունէ գրած եզնիկ կողբացին:

Եթներորդ դարու կեսին, Ներսէս Շինող կաթողիկոսի օրում յիշեալ Մանիքեցւոյ աղանդը երեւեցաւ Հայաստանում և որովհետեւ զլիաւոր ուսուցիչի անունը Պաւղոս էր, որ ոմանց կարծիքով հայ էր, վասն որոյ և աղանդի անունը դրուեցաւ Պաւղիկեան: Վերոյիշեալ մըլար վարդապետութեանը Պաւղիկեանք աւելացրին՝ մերժումն եկեղեցական խորհուրդների և անարդուն սրբոց պատկերների և Քրիստոսի խաչի: Մատենադիրների ասելով՝ վտանգը նորա մէջն էր, որ այդ աղանդաւորները առերես բարեպաշտ քրիստոնեայ էին ձևանում և այդ պատճառաւ չէին ճանաչվում: Այսու ամենայնիւ դոքա հալածուեցան Հայաստանից և իբրեւ թէ վերջ դրուեցաւ մոլար վարդապետութեանը: Պաւղիկեանք մեր երկրից հեռանալով՝ բազմացան Բիւզանդացւոց և Պարսից տէրութեան մէջ: Իններորդ դարու սկզբներում, Նիկիիփորոս կայսեր ժամանակ, դոքա տարածուեցան ամեն կողմերը:

Այդ միջոցին, երբ Հայաստանը արաբացի ոստիկանների ձեռքով քանդվում էր և աւերակ դառնում, Մաղկոսն դաւաւի Չարեհաւան զիւղից մի Սմբատ անուն ոմն (որին Մաղիսորոսը Շամբուշ Բորբորխո է կոչում) ընդունել էր Պաւղիկեան աղանդը և ապա

Մջուսիկ անունով պարսիկից էլ բժշկութիւն և մոգութիւն ուստանելով, 840 թուին եկել բնակուել էր Ապահոնեայ գաւառի Թոնդրակ աւանում: Թէև սա աշխարհական էր, բայց եպիսկոպոս ձևանալով, աշխատում էր իւր արտաքին բարեպաշտութեամբը և քրիստոնէական առաքինութեամբը ամէնքին գրաւել: Միւսնոյն ժամանակը Մաբատը քարոզում էր իւր վարդապետութիւնը: Վերոյիշեալ մատենագրաց ասելով՝ դա ուրանում էր Աստուծոյ նախախնամութիւնը, Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքը, ապագայ կեանքը և եկեղեցական խորհուրդները: Չէր ընդունում դա որևիցէ մեղք և պատիժ, չէր ճանաչում որևիցէ օրէնք կամ իշխանութիւն, այլ ամէն բան արհամարհում էր և ծաղրում: Մաբատի վարդապետութեան գլխաւոր պայմանը այն էր, որ իւր հետեւողները պիտի երգուէին՝ արտաքուստ ձևանալ նման հայ քրիստոնէից և ամէն կերպ ծածկել իւրեանց աղանդի ինչութիւնը այն անձինքներից, որոնց թակարդը զցելույցս չկար: Իբր թէ կրօնասիրութեան պատճառաւ, սորա ժողովում էին երբեմն մի առանձին տեղ և շնութիւն էին անում: Այդպիսի ժողովարաններին Արիօտակէս Լատովերացին Շնավանք է անուանում, ուր Մագիստրոսի ասելով, կատարվում էր «զիշերային եղեռնագործութիւն, զազըայի և քստմնելի ախտակրութիւն»:

Արա՛ միջոցում Մաբատի ժողովուրդ դարձան Թոնդրակ աւանի բոլոր բնակիչները՝ թէ մարդիկ և թէ կանայք և այս է պատճառը, որ յետոյ աղանդն էլ Թոնդրակեցւոց կոչուեցաւ: Թէև աղանդաւորները պարտաւոր էին ծածուկ պահել իւրեանց վարդապետութիւնը, բայց և գոնուեցան այնպիսիք, որ յայտնի կերպիւ ծաղրում էին ուղղափառ քրիստոնէից եկեղեցական արարողութիւնները, մինչև որ 847 թուին իմացաւ այդ մասին Յովհաննէս Ովայցեցի կաթողիկոսը և նզովեց Մաբատին ու նրա հետեւողներին: Այդ ժամանակից սկսվում են Թոնդրակեցւոց գէմ հալածանքները. եկեղեցականները նոսրվում էին դոցա, իսկ աշխարհական իշխանութիւն ունեցողները ումանց կենդանի այրում էին, ոմանց խեղդում, ոմանց ծեծում, աչքերը փորում, ճակատին աղուեսադրոշմ խփում և արտաքսում: Սակայն Թոնդրակեցիք օրէցօր շատանում էին: Մաբատը իւր մահուանից յետոյ յաջորդներ ունեցաւ, որոնք աշխատում էին աղանդի տարածելու մասին, և շատ չանցաւ, որ Մանանաղոյ գաւառում Թուլայլ աւանի բնակիչները, ինչպէս և Խնուսի բնակիչները նմանապէս ընդունեցին Թոնդրակեցութիւնը: Այդպէս ահա Թոնդրակը, Թուլայլը

և Խնուօր եղան այդ աղանդաւորների կեդրոնը: Սակայն այդ երեք տեղի Թոնդրակեցիք փոքր առ փոքր և միմեանցից տարբեր վարդապետութիւններ մտցրին իւրեանց աղանդի մէջ, այնպէս որ արդէն Մաղխատրոսի ժամանակ դոքա միմեանցից զգալի կերպիւ զանազան վումէին:

Տասներորդ դարու կէսին Թոնդրակեցիք արդէն այնպիսի մի վտանգաւոր ոյժ էին, որ կաթողիկոսի հրամանաւ Անանիա Նարեկացին պարտաւորուեցաւ զոցա վարդապետութեան դէմ մի զիրք շարադրելու, որ ուղղափառ քրիստոնեայքը իբրեւ զէնք պիտի դործածէին: Նոյն տասներորդ դարու վերջերում Թոնդրակեցիք Միջագետքի կողմերն էլ տարածուեցան:

Տասնևմէկերորդ դարու սկզբում Հարք դաւառի առաջնորդը ոմն Յակոբոս եպիսկոպոս, ընդունած լինելով Թոնդրակեցութիւնը և կամենալով տարածել այդ աղանդը, շատ ճարպիկ կերպով ձևացաւ ամենաբարեպաշտ և խստակրօն մի անձ: Ինքը և իւր մօտ զանուոյք քահանայքը այնպիսի մի ճգնաւորական կեանք էին վարում, որ միանգամայն դրաւեցին ամենքի ուշադրութիւնը և սէրը: Հայ իշխանները, ասում է Ղապարիվերտցին, այդպիսի սրբակրօնութեան համար այն աստիճան սիրում էին դորան, որ «թէ և զհոգիս հանել հրամայէր, չէր որ՝ որ ընդդիմանայր»: Երբ որ այդպէսով դրաւեց ընդհանուրի համակրութիւնը, այն ժամանակ Յակոբոս եպիսկոպոսը նախ սկսեց քահանայից մէջ ընտրութիւն անել և շատեւրին անտրժանութեան պատճառաւ արդեւեց քահանայապետութեան թիւնը: Երեւի թէ այս մասին նա շատ իրաւունք ունէր և անարժան քահանայք շատացել էին աղղիս մէջ, որովհետեւ այդ կարգադրութիւնը շատ համակրողներ գտաւ: Այն ժամանակ մի քայլ ևս յառաջ գնալով, հրամայեց եպիսկոպոսը, որ արժանաւոր համարուած քահանայքն էլ տարէնր միայն երեք անգամ պատարագ մատուցանեն: Եւ այսպիսի խորամանկ կերպով յառաջ էր տանում իւր դիտաւորութիւնները: Նա քարոզում էր, որ մեղաւորին միայն իւր գործերը կարող են թողութիւն շնորհել տալ, իսկ պատարագները, աղօթքները, նուիրաբերութիւնները և զոհաբերութիւնները ոչինչ օգուտ չեն կարող տալ: Եպիսկոպոսի համախոհները և աշակերտները յանդուգն կերպով ծիծաղում էին մեր եկեղեցական խորհուրդների վրայ և մանաւանդ ծաղրում էին Ժողովրդական ծէսերը: Սակայն այս բոլորը կատարվում էր այնպիսի ճարտարութիւնով,

որ Սարգիս Կաթողիկոսը երկու անգամ ժողով գումարելով, որ Յակոբոսի գործերը քննէ, ոչինչ յայտնի առիթ չգտաւ նորան մեղադրելու: Արկար չշարունակուեց եպիսկոպոսի այդ յաջողութիւնը. նորա աշակերտներէն մէկը, Կարնեցի ռմն Նսայի անունով կրօնաւոր, մատնեց իւր վարժապետին Կաթողիկոսի մօտ և նորա ծածկուած գործերը մէկ աւ. մէկ յայտնեց: Հայրապետը կանչեց Յակոբոսին և խելով նորանից եպիսկոպոսութիւնը և քահանայական աստիճանը, խայտառակ կերպիւ փողոցներում մանածել տուաւ ու յետոյ դրեց բանալի, որ զղջայ: Բայց Յակոբոսը բանալից փախաւ և դնաց Կոստանդնուպօլիս, ուր ցանկութիւն յայտնեց կրկին մկրտուիլ և յուսադաւան լինել: Բայց Բիւզանդիայի մայրաքաղաքում իմացան նորա ով լինելը և չընդունեցին: Յակոբոսը ստիպուած էր դառնալ Ապահոնեաց դաւառը Թոնդրակ գիւղը, բայց Թոնդրակեցիք էլ այս անգամ չուզեցին նորան պահել և նա ստիպուած էր իւր համախոհների հետ այստեղ ու այնտեղ թափառելով միանալ Մանիքեցի աղանդաւորների հետ ու աննշան կերպիւ վերջացնել իւր կեանքը:

Հապիւ այդպէսով վերջացել էր Յակոբոսի պատմութիւնը, որ 1004 թուին սկսուեց մի այլը: Մանանաղոյ կողմերը մի Կունծիկ անունով արեղայ, որ Թոնդրակեցւոց աղանդին էր պատկանում, կարողացաւ իւր դաւանակից շինել մի մեծատուն և լեզուանի կնոջ Հրանոյշ անունով և սորա ազգական Ախնի և Կամարայ անունով երկու քոյրերին, որ, ինչպէս երևում է, նշանաւոր գերդաստաններից էին: Աստիվերացոյ ասելով (գլուխ 23) այդ կանոնաց մասնակցութիւնը շատ օգնեց Թոնդրակեցւոց աղանդի տարածուելուն: Կորա կարողացան շեղել ուղիղ ճանապարհից մինչև անգամ մի վրվեռ անունով պարոնի, որ մինչև այդ ժամանակը հռչակուած էր իբրեւ բարեպաշտ և կրօնասէր և իւր կալուածում անձնական ծախսով վանք ունէր շինած կրօնաւորների համար: Թոնդրակեցի դառնալով վրվեռը իւր շինած վանքից դուրս արաւ կրօնաւորներին, իսկ Ախնի և Կամարայ քուրերը մեծ յաջողութեամբ աղանդաւոր շինեցին իւրեանց սեփական կաշէ և Աղիւսոյ անուանեալ գիւղերի բնակիչներին ու անմիջապէս կողպելով դոցա եկեղեցիքը, խորտակեցին բոլոր խաչերը: Բայց դորանով չբաւականացան սոքա: Վերոյիշեալ գիւղերից ոչ հեռու կար մի գիւղ Բազմաղբիւր անունով, ուր կանգնած էր մի պայծառ փորագրութեամբ խաչ, որին ամեն տեղից ուխտ էին գալիս: Չմեռն էր և ձիւնը նոր էր եկել: Ախնի և Կամարայ

քոյրերը մի գիշեր հրամայեցին իւրեանց դիւղացւոյ, որ գնան և խորտակեն այդ խաչը: Այդ հրամանը իսկութեամբ կատարուեցաւ և յանցաւորները նոյն գիշերը զաղտնի վերադարձան տուն: Առաւօտը Բազմաղբիւր գիւղի բնակիչները տեսան իւրեանց խաչը փշրած, վեր գցած, բայց չգիտէին թէ ով է այդ անողը: Յետոյ ձիւնի վրայ մնացած ոտքի հետքերը տեսնելով, իմացան որ յանցաւորները կաշեցիք և Աղիւսեցիք են: Գաւառիս առաջնորդ Սամուէլ եպիսկոպոսը, ժողովելով ուղղափառ հայերին, բազմութիւնով գնաց և այրեց կաշէ և Աղիւսէ գիւղերը և վեց հոգի զլիսաւոր յանցաւորներէց սաստիկ պատժեց: Եւ որովհետեւ այդ միջոցներում յիշեալ Հայոց գաւառները յունաց ձեռքին էին, վասնորոյ Թոնդրակեցիք բողոքեցին ուղղափառաց դէմ յոյն իշխաններին և Սամուէլ եպիսկոպոսը մի առժամանակ բանտարկուեցաւ, մինչև որ հայ ժողովուրդը ոտքի կանգնեցաւ և պահանջեց եպիսկոպոսի ազատութիւնը և Թոնդրակեցւոյ պատժուիլը: Ինքը վրիժուր, ցանկալով ազատ մնալ հայոց հալածանքից, կաշառք տալով յունաց եպիսկոպոսի պաշտպանութիւնը գտաւ և այդ դաւանութիւնը ընդունեց:

Անցաւ մօտ կէս դար: 1050 թուին, երբ Միջագետքի դքսութիւնը յանձնուած էր Գրիգոր Մագիստրոսին, երկու Թոնդրակեցիք, որ քահանայի անուն էին կրում, եկան խոստովանեցան նորան իւրեանց աղանդի վարդապետութեան մանրամասնութիւնները և, իւրեանք նորից մկրտուելով, խնդրեցին Մագիստրոսից որ վերջ տայ Թոնդրակեցւոյ: Այդ անձանց ցոյց տալով Մագիստրոս դուրս քշեց իւր ձեռքին եղած երկիրներից բոլոր կասկածաւոր մարդկանց ու յետոյ գնալով Թոնդրակ, քանդեց աղանդաւորների ժողովատեղին և այնտեղ եկեղեցի շինեց: 1051 թուին Հարք դաւառում եկեղեցակաւ նաց մեծ ժողով եղաւ այդ աղանդի պատճառաւ և ժողովի հրամանաւ հազարից աւելի Թոնդրակեցիք մկրտուեցին և ընդունեցին ուղղափառութիւնը, որովհետեւ այդ միջոցում դոքա հալածվում էին ոչ միայն ուղղափառների ձեռքից, այլ և մահմետականներից: Բայց աղանդաւորների զլիսաւոր առաջնորդ Ղազարը հալածանքից փախած դաւանակիցներին հետը վեր առնելով գնաց Ասորոց կաթողիկոսի մօտ և նորա պաշտպանութիւնը խնդրեց՝ «մէք, ասեն, հայ եմք և յԱրամեան գնդէ, և ունիմք զնոյն օրէնս և զհաւատս, և այժմ առ նախանձու հալածեն և արտաքսեն զմեզ»: Ասորոց կաթողիկոսի այդ մասին իրած նամակին, Մագիստրոսը նմանապէս դրաւոր պատասխան տուաւ, ուր բացատրելով աղանդի ծագումը և ինչու-

Թիւնը խնդրում է կաթողիկոսից չընդունել Թոնդրակեցւոց, այլ ով որ կամենում է դառնալ ուղղափառութեան ուղարկել իւրեանց մօտ, իսկ ով չէ կամենում՝ քշել, հեռացնել։

Հայոց գործ դրած այդ խիստ միջոցները տեսնելով, Թուլայի աղանդաւորներն էլ խնդրագիր մատուցին Հայոց Պետրոս կաթողիկոսին, որ Թոյլ ապա իւրեանց «հաղորդիլ ընդ հայս և մտանել յեկեղեցի»։ Այդ պատճառաւ Մագիստրոսը մի նամակ էլ գրեց Թուլայեցւոց, որի մէջ ցոյց է տալիս թէ որքան լաւ տեղեակ է Թոնդրակեցւոց վարդապետութեան գաղտնիքներին, և ճանաչում է նոյա խարդախ քաղաքականութիւնը։ Մեզ պէտք չէ ձեզ ընդունել, ասում է նա, որովհետեւ խաբէութիւնով մանում էք դուք եկեղեցի, որ անմեղներին որսաք։ Թէպէտ դուք գրում էք թէ «անիծում էք և նզովում Սմբատին (ձեր աղանդապետին), բայց ոչ ձեր անէծքն եւք մի բան համարում և ոչ ձեր օրհնանքը, մենք լաւ գիտենք, որ ոչ Սմբատին էք ընդունում, ոչ ուրիշ...։ Բայց երանի թէ իրաւ լինէր ձեր անէծքը ու մենք ազատ մնալով ձեր մահացու Թոյնից ու դաղունի նետերից, խաղաղ կարողանայինք ննջել...։ Ահա փոխանակ երկու և երեք անգամ բողոքելու ձեր արարքի դէմ, հարիւր և եօթանասուն տարի է, որ Հայոց տասն և երեք կաթողիկոսներ, նոյնչափ էլ Աղուանից, ապա բիւրեպիս կոպոսներ և անթիւ քահանայք ու սարկաւազներ բողոքեցին ձեր դէմ ու դուք չլսեցիք, խօսեցին ու յանդիմանեցին և դուք չա՛մաչեցիք, անիծեցին ու արտաքսեցին և չզղջացիք...։

Այսպէս թէ այնպէս, բայց մեր աղգային պատմութեանը նախելով, կարծւում է, որ Մագիստրոսը կարողացաւ վերջը տալ այդ աղանդին Հայաստանի մէջ մօտ 1055 թուին։ Հ. Միքայէլ մշամչեանը (Պատ. Հայոց հատոր Բ. եր. 884—895), որից այս պատմութեան մեծ մասը քաղեցինք, ասում է որ, թէ և Թոնդրակեցւոց մնացորդները երբեմն այնտեղ ու այնտեղ երևում էին, բայց ուղղափառ հայերից միշտ հալածվում էին։ Դոնէ տասնեակներորդ դարից դէս էլ չէր լավում Թոնդրակեցւոց գոյութիւնը ոչ Թուլայ, ոչ Թոնդրակ և ոչ խնուս։

II.

Յայտնի է որ 1828—1829 թուի ռուս-օսմանեան պատերազմից յետոյ կարնեցի կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ ճաճ-

կաստանի սահմանից բազմաթիւ հայք դադարեցին դէպի Ռուսաստանի սահմանները և Մխալցխայից սկսած մինչև Երևանայ կողմերը բնակութիւն գցեցին: Թէև Կարապետ Կալիսկոպոսը նշանակուեցաւ Վրաստանի Հայոց առաջնորդ, որի իրաւասութիւնից դուրս էին Շիրակում բնակող դադարեցները, բայց և այնպէս նա միշտ պահած էր իւր բարոյական ազդեցութիւնը՝ ճաճ կաստանից եկողների վրայ:

1839 թուի փետրուարի 7-ին արքեպիսկոպոսն Հայոց Վրաստանի և դադարեցների հայս, Կարապետն, ուղարկում է Էջմիածնայ Արքեպիսկոպոսին մի յայտարարութիւն՝¹⁾ ընդ համարաւ 53, որի մէջ գրում է Ննի դաւառին Շիրակայ, ի գիւղն Արսվէլէ կոչեցեալ՝ 25 գերդաստան ի խնրոյ գաւառէն ի Զէվերմէ գեղջէ դադարեց հայազգի ժողովուրդք: Երթե եկք մերս վիճակի ի ժողովրդենէ յայն գեղջ... ազդ արարին մեզ թէ ունին նոքա զանոյ Թոնդրակեցոյ: Զառաջինն մինչ մեք ի Կարին էաք, չգիտեւով զնոցունց որպիսութիւն, ի 1828, ամի, մինչ վերադարձաք մեք ի Մշոյ Ս. Կարապետի վանացն, եկեալ ազանք առ նոսա և արարաք անդ զաւուրս երկուս, ուր զամենայն կարևոր հնարս ի գործ եդեալ, ջանացաք ուղղել զնոցա միտս, և թէպէտ հաստատեալ են նոքա յայդ ազանդ, բայց այնպէս խորամանկը են, զի երբ զպարզամիտ ոք գտցեն յայտնեն նոցա զոր ունին. և թէպէտ անտեղեակը են զիտութեան գրոց, բայց ի ջատագովութիւն իւրեանց աղանդոյն ունին զբաւական գիտութիւն և այնպէս խորամանկ խաբէութեամբ պղտորեն զմիտս պարզամտաց: Բայց եթէ դիպեցեն ումեք ի հոգևորականաց կամ յաշխարհականաց, որք չեն անտեղեակ գիտութեան գրոց, իսպառ քօղարկեալ զիւրեանց չար աղանդ, ուրանան և խոստովանեն զինքեանս ձայնակից ուղղութիւնութեան Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ, որոյ զփորձն անձամբ իսկ առեալ ենք: Ս. յդ. հրդեհ կորստական, որ ի խնուր ծածկեալ էր, արդ համարձակ քարոյն ի նոցունց, քանզի ոմանք ի մերոց գիւղականաց եկեալ յայտնեցին մեզ թէ՛ յայտնի առաջն մեզապիսի պարզամտաց ուրանան նոքա՝ զօժանդակութիւն սրբոց, զօգուտ պահոց, զշահաւորութիւց և այլն, զորս մեք փութով շահեցաք լինելով զմիտս նոցա...: Եւ թէպէտ ունին նոքա

1) Դործ Ս. Սինոդի Էջմիածնայ 1837 թուի № 38:

« քահանայ մի, զոր ես տեսեալ եմ 'ի Խնուս, որ ամենեւին անտե-
 « ղեակ գոլով դրոց գիտութեան՝ չմարթի ուղղել գնոսա, թերևս
 « և ՀՀողայ, զի մինչ ցարդ լուէ...» Այս պատճառաւ կարապետ
 արքեպիսկոպոսը խնդրում է Ս. Սինոդից ուղարկել Արխիեքի գիւղը
 մի գիտնական քահանայ, այն է, տառւմ է, կամ Բասենցի Տէր Զա-
 քարին, որ Բամբակաձորում է բնակվում և կամ Ղալաղ մնացող
 Տէր Գրիգորին:

Ս. Սինոդի հրամանաւ Գիւմրուայ (այժմեան Ալեքսանդրոպոլս) զործակալ աւագ քահանայ Տէր Ստեփանեանը և Ղալաղայ յիշեալ Տէր Գրիգորը անմիջապէս զնումեն Արխիեքի, ուր տեղից զործակալը
 գրում է Ս. Սինոդին, թէ «գումարելով զամենայն բնակիչս... ետու
 « ընթեռնուլ առաջի նոցա զհրովարտակն (Սինոդի) և ապա սկսայ
 « խրատական բանիւք յուղակնդիր լինել զեկից չար աղանդոյն, զի
 « թերևս յայտ ածել մարթացայց: Հուսկ որոց յանդիմանողական
 « և սատկական բանիւք երկիւղայից առնել և նրբախուզ լինել:
 « Որք միաբերան աղաղակեցին թէ «Լուսաւորչեան եմք»: Այնու ոչ
 « բաւականեցայ, այլ 'ի մօտակայ գիւղորէից կոչեցի զպարենակիցս
 « նոցա և մեծաւ զգուշութեամբ հարցափորձ եղէ, որք և ասացին
 « թէ լուեալ եմք 'ի դոցանէ հակառակ բանս ընդդէմ օրինաց. և
 « ապա հասուցանելով 'ի ծայր անհնարին տարակուսութեանց գնո-
 « սա, սորջացան և խոստովան եղեն այսպէս, թէ 'ի «Խնուս երևեալ
 « էր չէրէց ոմն քարոզիչ աղանդոյն, որ և կամեցեալ էր մուծանել 'ի
 « ճոտս, ապա ասեն թէ՝ մեք ոչ միայն չընդունեցաք, այլ նզովեք
 « ճնդովեցաք, որ չէրէցն որոնալից եղեալ սատկեցաւ. այլ թէ և
 « «ոմանք 'ի մէջ տղիտաբար և յիմարութեամբ խօսեալ են զչար
 « «աղանդոյն և այն յիմարութեամբ, որ չեմք տեղեակը դրոց»: Ապա
 « սկսան վերջապէս «մեղոյ» ասել դառնակսկիւժ արտօսերը և սրբ-
 « տամբ եկեալ, անձամբ ետուն յօժարութեամբ զձեռագիրս, որ
 « ահա ընդ սմին առաքեցի. խոստացան խապա հերքելոյ յինքեանց
 « զչար աղանդն և... հաստատ մնացին 'ի վերայ դաւանութեան և
 « օրինաց Ազգաւորաւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

Արխիեքի գիւղացւոց ստորագրութիւնը սկսվում է վերոյիշեալ
 քննիչների գալու պատմութիւնով, ապա ասում են որ թէ ինչ
 խօսել են՝ տղիտութիւնից ստիպուած են խօսել, յետոյ յառաջ է
 բերվում կարծօրէն նոցա դաւանութիւնը համաձայն մեր եկեղեցւոյ
 վարդապետութեան, և 'ի վերջոյ խոստանում են, որ թէ յետոյ «մի

« տեղ, կամ մի գիւղում, կամ մի մարդից լսող լինի թէ հակա-
 « ռակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ խօսիմք, մեր օղլուշաղով, մեր
 « դավլատով դատաստանի տակ չարչարանաց և նեղութեան մատ-
 « նին և մանաւանդ տուաջի արդարադատ ատենին սեւ երես եղեալք
 « արտաքսիմք 'ի սուրբ արքայութենէն: Ստորագրած են՝ Տիրացու
 Գէորգ, Հէպոյ քեհէ (քեօխալ), տիրացու Յարսին, Սըվար, Իրիցփոխ
 Պատո. 13 ապրիլ 1837. 'ի գիւղն Արիզվելի:

Այս յայտարարութեան վրայ Ս. Սինօդը հրամայեց վերոյի-
 շեալ Ղփչաղու Տէր Գրիգորին գնալ Արիզվել՝ քահանայազործու-
 թիւն անելու և «արմատախիլ առնել զփառաւոր աղանդն թնդ-
 « րակեցութեան... ունել զճիշդ նկատողութիւն վարուց և գործոց
 « նոցա և 'ի նշմարիլ 'ի նոսա անուղղութիւն ինչ, խտրել յայտնել
 « յաջորդին Նիբալայ՝ Նիկողայոս եպիսկոպոսին Տէր Մարութեանց...:
 « Խակ որովհետեւ... դեռ 'ի խնուս գեղջ (?) 'ի տէրութեան Օսման-
 « ցւոյ քահանայ ոմն, որ այժմ մեռեալ է, սերմանեաց... զայս ա-
 « ղանդ նոցա, վասնորոյ 'ի պատճառս մահուան քահանային այն-
 « ժիկ, զպատիժ պատուհասի արարմանց նորա թողուլ 'ի կամս և
 « 'ի դատ Աստուծոյ, զորմէ ծանուցանել վիճակաւոր եպիսկոպոսին
 « Արզլումայ 'ի ձեռն վեհափառ Եւթողիկոսի ամենայն Հայոց)
 « յանձնել սմա կախուլ զչափս զգուշութեան որպէս արմատախիլ
 « առնելոյ զայն աղանդ 'ի միջոյ խնուսեցոյն, եթէ գտցի տակաւին
 « 'ի նոսա, նոյնպէս և չթողլոյ տարածանել և յայլ միամիտ ժո-
 « ղովորականս Հայոց»:

Այս աղանդի երեւալու մասին Ս. Սինօդը շտապեց հաղորդե-
 լու Կովկասեան երկիրների այն ժամանակուայ կուսակալ Բարոն Բո-
 զէնին, խնդրելով սորանից «առնել անօրինութիւն, զի և անդական
 « մարմնաւոր իշխանութիւնն ունիցի զգուշութիւն վարուց և արար-
 « մանց Արիզվելոյ հայազգի բնակչաց, ի մասին երեւեալ ի միջի նոցա
 աղանդոյն»:

Բարոն Բոզէնը, պատշաճաւոր կարգադրութիւն անելով, հար-
 ցանուէ է վ. կաթողիկոսից, թէ ի՞նչ բանի մէջ է կայանում Արի-
 վելոյ ընդունած աղանդը: Ս. Սինօդը այս մասին պատասխանում է,
 թէ «աղանդ թանկրանից ոչ կայանայ յայնմ, զի նորա ոչ ընդու-
 « նին զօթանկալութիւն սրբոց, արհամարհեն ուղարկներս նոցա, չըն-
 « դունին զօգուտ պահոց, ի բաց մերժեն զչահն ուղօթից, չընդու-

« նին զամբծութիւն սրբոյ կուսին Աստուածածնին, ոչ ընդունին
« զխորհուրդն մկրտութեան և այլն (!?) »:

Մինչև որ այս գրադրութիւնը շարունակուէր, նոյն 1837
թուին դեկտեմբերին Գիւմրոյ հոգևոր կառավարութիւնը, Երևանայ
կոնսիստորիայի ձեռքով, իմաց է տալիս Ս. Սինօգին, որ մի ոմն ի
բնակչաց Գիւմրոյ (Ալէքսանդրօպօլ) Կարապետ Մկրտչեան, դեռ ևս
յուշիս ամսին ընդունելով Թոնդրակեցոց աղանդը և «անկեալ ՚ի
« մահիձն, ի յուշ ածեալ զխիղճն մտաց իւրոց՝ կոչեալ զանդամ
« (հոգևոր) կառավարութեան և խոստովանեալ նմա մի ըստ միջէ
« զամենայն յանցանս, տալով զձեռագիր:» Այդ խոստովանութիւնից
իմացվում է, որ «եօթն արք ի Գիւմրոյ, ոմանք տամբ, ոմանք միայն
« ինքեանք ընկալեալ են զայն աղանդ» Արևմեջի տիրացու Գէորգից
և Սրվարից:

Միևնոյն ժամանակը վիճակաւոր առաջնորդի փոխանորդը
յայտնում է Երևանայ կոնսիստորիային, թէ «չէ այն Թոնդրակեցի ա-
« ղանդ, այլ միանգամայն աղանդն այն Կաթփնականաց, տարածեալ
« երբեմն Յարցախ գաւառի, ի Շուշի քաղաքի, ըստ որում մոլո-
« րութիւնք այս նոր ազանդաւորաց մի և նոյնն (!) է, զոր քարո-
« ղէին Կաթփնական վարդապետք յԱրցախ, մինչև ցշեջնոցանել
« զայն օրինօք»: Կոնսիստորի վերոյիշեալ յայտարարութեան հետ
կից են չորս անձանց խոստովանագրեր: Սոցանից Գիւմրցի Կարապետ
Մկրտչեանը (զրել կարգալ զիսէ) խոստովանում է, որ «1837 թուի
« Վարդափառի տօներին, յունիս ամսում, Գիւմրցի Կիրակոս Քօսա-
« բաբայեանը, Արևմեջի տիրացու Գէորգի քարոզելով, մոռացել էր
« Սուրբ հաւատը և ինձ Կարապետիս այն Կիրակոսը քարոզեց թէ
« «Բրիտոս Աստուած չէ»: Այս Կիրակոսի քարոզելով, Թարգի Սար-
« զիսն իւր տամբ, Գիւմրանդ Մանուկն, Կաղզվանցի Գրիգորն իւր
« դերդատանօք, Երկար Յակոբն, Կաղզվանցի Աւօն և Էս, Ժողո-
« վելով Կաղզվանցի Գրիգորի սենեակն, երբուանք ի միասին, որ մեր
« խորհուրդն ամենեւին չյայտնեմք ումք: Մանաւանդ ինձ յայտ-
« նեցին, որ մի մարդի չյայտնեմ: Նոքա ինձ հաւատացրին թէ
« «Բրիտոս Աստուած չէ», խաչին ինձ հայհոյել տուին՝ թէ ոչինչ
« է, նաև հայոց մկրտութիւնը և մեռոնը սուտ է, թէ կրկին պար-
« տեմք մկրտուիլ, որ մեր ճակատիցն զազանի (?) մուհրն վեր գայ.
« ոչ դաւանին Աստուածածին կոյս, այլ ապականեալ. ոչ ընդու-
« նին զբարեխօս յիւն նորա, այլ և ինչքան սուրբ կայ—չոնդու-

« նին և ոչ նոցա բարեխօսութիւն. ոչ ընդունին զպատարագ և
 « ոչ զհաղորդութիւն և ոչ զխոստովանութիւն, այլ ասեն՝ քարի,
 « փայտի խոստովանիր և Աստուած թողու. նաև ով կամի հաղոր-
 « դիլ՝ նշխարն ուտեն և գինին վրէն խմեն. իսկ պատարագի հա-
 « զորդութիւնը ոչ ընդունին. ասեն թէ աշխարհիս վրայ ճշմարիտ
 « քրիստոնեայն միայն մենք ենք, իսկ հայք, ռուսք, վրացիք և այլք
 « սուտ քրիստոնեայ են, կռապաշտ են: Երեսն խաչ չեմք հանիլ,
 « ճնրադրութիւն սուտ է: Զպահս ուտեն, զկանոնադրութիւն սրբոց
 « հայրապետաց չընդունին. ասեն՝ Ժողովն հայրապետաց սուտ է,
 « սատանայի խորհրդով կանոնք են դրեալ:» Այս խոստովանանքի վեր-
 ջում կարապետը յայտնում է իւր զղջումն և թողութիւն խնդրում:

Երկրորդ խոստովանադրի բովանդակութիւնն է՝ Գիւմրցի Մա-
 նուկ Գաւթեանը (գիր չգիտէ) խոստովանում է, որ 1837 թուի փետ-
 րուարին «բուն բարեկեանի առաջի շաբաթուն կազմվանցի Գրի-
 « գորի սենեակում, Թարգի Սարգսին տեսայ Աւետարան կարդալիս,
 « որ թէ կարդում էր, թէ մեկնում: Նա ասում էր թէ ձեռագործ
 « մի պաշտէք, այսինքն պատկերս սրբոց և զխաչն, զի արծաթեայ
 « շինեալ են և են իբրեւ զկուռս: Քրիստոս որդի Աստուծոյ է, բայց
 « իբրեւ մարդ ծնեալ է ի Մարիամայ ապականութեամբ, իբրեւ հո-
 « ղեղէն աւետամբ Գաբրիէլի. զկնի չարչարանաց, թաղման և յա-
 « րութեան համբարձաւ յերկինս և նստաւ ընդ աջմէ հօր և մեզ
 « բարեխօս: Բացի Քրիստոսէ չեք այլ բարեխօս զի Աստուածածին
 « ոչ դաւանին կոյս և ոչ ընդունին զբարեխօսութիւն սրբոց: Նաև
 « պահք չեք կանոնադրեալ յԱստուծոյ, այլ հայրապետք իւրեանց
 « խելքովն ինչպէս կամեցել են՝ պահք են դրել, ուրեմն պէտք է
 « պահքը անխափր լուծանել: Երբ զնաք յեկեղեցի, միայն առ Աս-
 « տուած աղօթեցէք և պատկերաց մի երկրպագանէք: Մկրտութեան
 « Ժամանակ իւղով օծանել չէ հարկաւոր, զի այդ մարդկանց օ-
 « րէնք է և ոչ Աստուծոյ: Մեղք մէք զործիլ, բայց երբ զործե-
 « ցիք՝ խոստովանիք քահանայից թէ ոչ — թողութիւն չկայ, միայն
 « լաւ է որ ձեր մեղքը Աստուծոյ յայտնէք: Ծնրադրութիւն չէ հար-
 « կաւոր, որ դատարկ կռանաս և վեր կենաս, ինչ օգուտ: Քահա-
 « նայից «տէր տէր» ասել չէ հարկաւոր, այլ պէտք է ասել կար-
 « դաւոր, զի Տէրը Աստուածն է և ոչ մարդ: Նաև ուխտատեղիք
 « զնալ չէ հարկաւոր: Վերջ ամենայնի ինձ յայտնեցն, որ Քրիս-
 « տոս Աստուած չէ — այն Ժամանակն իմացայ ես նոցա հաւատի
 « ստութիւնը:»

Երրորդ՝ Գիւմրցի Աւօս Մարտիրոսեանը (գիր չգիտէ) խոստովանում է, որ 1837 թուի փետրուարին Կաղզվանցի Գրիգորի ան նեակում լսել է վերոյգրեալ բաները և բայի այդ լսել է և այս, թէ ասոս պատուիրանքն պահեցէք, որ առեց Աստուած Մովսէս
 « սին: Քրիստոս է Աստուած, այլ Որդի Աստուծոյ և մեզ բարե-
 « խօս, նստելով ընդ աջմէ Հօր: միայն Քրիստոս ճանաչեցէք և Հայր,
 « մնացեալ ինչքան սուրբ կան և եղեալ են յաշխարհիս վրայ — սուս
 « են: Չպէտք է ուխտ զնալ յԱմիսին կամ Երուսաղէմ: Մեղքն՝
 « յեկեղեցին առաջի Աստուծոյ խոստովանեցէք միայն: Մեռնն Իջ-
 « միածնի սուս է և մկրտելոյն է հարկաւոր, այլ երբ մի բռնն
 « ջուր երկխայից վրայ թափէք՝ կը մկրտուի, զի Քրիստոս ջրով
 « հրամայեց մկրտիլ և ոչ ձիթով: Միշտ եկեղեցի գնացէք
 « և քահանային խոստովանելու ժամանակն ձեր մեղքն մի ասէք,
 « որ չիմանան (?), այլ հասարակարար խօսեցէք: Միշտ եկեղեցի
 « դնացէք, որ չլինի թէ մեր ազգն իմանայ մեր այս
 « դործ, այլ առ երես կատարեցէք ամէն ինչ և այն-
 « քան ծածուկ կացէք, որ ժամանակ գտնուաք (?) և
 « թէ կարողասցուք բոլորը դարձնեմք այս հաւա-
 « աին վրայ: Եւ երդուանք, որ թէ մեզ կտոր կտոր
 « առնէին, չէինք պարտ յայտնել: Կաղզվանցի Գրիգորն
 « ասաց, թէ ասհա ես խաչ, երկու ձեռքիս մօմ կայրէք և երկր-
 « պագութիւն սուէք, թէ ես կարող եմ ձեզ փրկութիւն տալ,
 « այնպէս էլ խաչն և սուրբքն:

Չորրորդ խոստովանագիրը պատկանում է հետևեալ անձանց՝
 Գիւմրցի Գրիգոր Մարուխանեանը (գիր չգիտէ), Նրկար Յակոբը Ալէք-
 սանդրեան (գիր չգիտէ) և Յակոբ Գրիգորեանը (գիր գիտէ) նոյնը
 կրինա՞ծ են: Նիրակոս Քօսայ Բարայեանը (գիր գիտէ) խոստովանում է
 բոլոր վերոյգրեալը և ասում է որ այդ ուսել է թարգմ Սարգսից և
 ուսուցել է այլոց: Գիւմրցի Թարգմ Սարգիսը Յարութիւնեան (գիր
 գիտէ) խոստովանելով բոլորը, աւելացնում է, որ այդ բոլորը ուսել
 է 1835 թուին Առխալցի տերացու Գէորգից, որի մօտ կայ մի ձե-
 ազիր « Բանալի Ծշմարտութեան» անունով, որի մէջ բո-
 լորը գրած է: Տիրացու Գէորգը ասում է եղիլ, որ բոլոր քրիստո-
 նայք սուս են, բայի նեմեցնելը, որ ուզից քրիստոնայ են:

Այսպէս ահա վերոյգրեալ խոստովանագրերից երեւում է, որ
 թէև Արխալցիք 1837 թուի ապրիլին ստորագրութիւն էին տուել

ձեռք վեր առնել իւրեանց աղանդից, բայց նոքա ոչ միայն շարունակեցին, այլ և կարողացել են նոյն ամառը ամատացնել իւրեանց վարդապետութիւնը Գիւմրոյ մէջ: Ս. Էջմիածինը ի հարկէ ուշագրութիւն դարձրեց այս կէտի վրայ: Մեղադրելով Գիւմրոյ յաջորդ Նիկողայոս եպիսկոպոսին անփոյթ լինելու համար, Ս. Սինօզը կարգադրեց յայտնել նորան յանդիմանութիւն, իսկ Կովկասու կուսակալին (գլխաւոր կառավարչին) նորից գրել աղանդի առաջը առնելու և յանցաւորները պատժելու մասին:

Այնուհետեւ 1838 թուի փետրուարի 4-ին Երևանայ կոնսիստորը ներկայացնում է Սինօզին Արևմտեան գիւղի բնակիչներից վեր առած «Բանալի ճշմարտութեան» գրչագիրը, որի մասին կրիստոնք յետոյ: Բացի այդ, ներկայացրած է, և այժմ սինօդական գործին կից են, երկու տպագրած տետրակներ՝ «Մին արաբ ծառայի պատմութիւն» և «Կալարամօրպուտ» կամ խօրեայի վերաբերութեամբ խրատ: Այս գրքոյիները Արևմտեան տուէլէին, ասելով թէ ուրիշ ոչինչ չկայ իւրեանց մօտ: Կոնսիստորը այդ մասին գրում է Վիսինչ « որ վերաբերի ի տետրակին, տպեալն ի Շուշի, զոր ցուցեալ է թարգմտութեան ի խոստման իւրում, ի տեղեկութեանց երևի թէ ի 1829 « ամի Կալվինականք, բնակեալք ի Շուշի, բերելով ի նահանգս Շիրակայ զայնոսիկ տետրակս բեռամբ բաշխեալ են գրեթէ ճրիսպէս « բնակչաց»:

Ս. Սինօզը, հիմնուելով վերոյիշեալ տեղեկութեանց վրայ, հաղորդում է Կովկասու գլխաւոր կառավարչին, «որ թէ և Արևմտեան հայք վերոյիշեալ աղանդը ունեցել են դեռ ևս ճաճ կատանից զաղթելուց առաջ, բայց այժմ Գիւմրոյ մի քանի բնակչաց մէջ երևեցած հերձուածքը աւելի համաձայն է լուսորական — Աւետարանական եկեղեցւոյ վարդապետութեան հետ, որի քարոզիչները սորանից մի քանի ժամանակ առաջ Շուշուց մէջ հիմնել էին ուսումնարան և տպարան հայերէն լեզուի: Ղերջապէս, երբ որ այնտեղի հայք մերժեցին այդ վարդապետութիւնը և ահրուսեցին թիւնից էլ արգելուեցաւ նոցա տարածել այդ ուսումնարանը: Հպատակ միւս գաւառութեանց մէջ, այն ժամանակ, պէտք է կարծել, նոքա անկարող լինելով անձամբ քարոզել հայերին իւրեանց վարդապետութիւնը, բաժանեցին հայ ուսմիկներին Շուշու շուայ մէջ իւրեանց տպած գրքերը այն մարմին, որ այս միջոցով քաշեն նոցա դէպի իւրեանց և այդպէս ահա քանի մի թեթեւա-

« միտ հայերի այժմեան մոլորութեան պատճառ եղան: Իսկ Արխ-
 « վելցոյ վերաբերութեամբ, որոնք ընդդէմ իւրեանց տուած ստո-
 « րագրութեան, համարձակուեցան մոլորեցնել և Գիւմրցի մի քանի
 « հայերին, խնդրում է Սինդը կարգադրել, որ նոցա ենթարկեն
 « պատժոյ համաձայն 55 և 107 յօդուածների 14 հատորի պատ-
 « ժական օրէնսդրքոյն: Սակայն թէև Շուշուայ տպագրուած զբերը
 « տպել են Բարսեղ արքեպիսկոպոսի թոյլատուութեամբ, բայց այս կա-
 « րող էր պատահել նախ էնդուրից, որ այդ տպագրութեանց մէջ
 « ոչինչ ակնյայտնի հակառակ բան չկայ մեր եկեղեցւոյ դէմ և ու-
 « թեմն յիշեալ արհին չէր կարող նախատեսել ներկոյ հետեւանք-
 « ները, և երկրորդ՝ որ նորան տպագրական օրէնքները յայտնի
 « չէին...»

1838 թուի մարտի 29 (№ 2334) եռօրեայ նոր կուսակալ
 Գօլովներ գրում է Վ. Կաթողիկոսին, որ Բարսեղ Թօգէնը յանձնել էր
 Վրաստանու նահանգապետին գաղտնի կերպիւ տեղեկանալ Արխվել-
 լու բնակչաց դէպի աղանդը ունեցած արամադրութեան մասին: Նա-
 հանգապետի ժողոված տեղեկութիւններից երևում է, որ Արխվելլու
 հայք գաղտնի կերպիւ շարունակում են իրեանց աղանդը, որին մաս-
 նակցում են հիմալ տիրացու Գէսրգի քարոզութեամբ և Գիւմրոյ
 բնակիչները: Այդ պատճառաւ Գօլովներ խնդրում է Վ. Կաթողիկո-
 սից հաղորդել իւրեան թէ ի՞նչ միջոցներ պիտի գործ դնուին այս
 մասին: Իսկ եթէ, ասում է Գօլովներ, այդ գործում հարկաւոր
 կը լինի քաղաքային վարչութեան աջակցութիւնը, այն ժամանակ
 ըստ Ձեր պահանջման իսկոյն կը արուի այդ օգնութիւնը: Նահան-
 գապետի վերոյիշեալ ժողոված տեղեկութիւններից էլ երևում է,
 որ Արխվելլու աղանդաւոր հայերի թիւը 33 տուն է, որոնք խոստո-
 վանել են թէ ճշդա միայն պատ չէին պահում և սուրբերին չէին
 « յարգում, իսկ մնացած բոլորը կատարում էին համաձայն քրիս-
 « տոնէական օրինաց: Այն օրից, երբ Տէր Ստեփանը քարոզեց նոցա
 « քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը, նոքա այդ արարքից էլ ձեռք
 « վեր առան և դարձան բոլորովին Հայ-Ղուսաւորչական և հաս-
 « տատ են նորա օրէնքների մէջ: Բայց, աւելացնում է նահանգա-
 պետը, նոցա այդ խոստովանանքը չէ հաստատուում, որովհետեւ Գիւմ-
 րեցիք աղանդը ընդունել էին գործնից յետոյ, երբ Արխվելլեք Տէր
 Ստեփանին ստորագրութիւն էին տուել աղանդից ձեռք վեր առնե-
 լու մասին: Յիշեալ զիւղի մէջ եկեղեցի կայ, բայց ծխատէր քա-

Հանայ չունին: Եկեղեցին էլ, աւելացնում է նահանգապետը, շինած է միայն իւրեանցից կասկածը հեռացնելու մասին: Կործից երևում է, որ այդ միջոցում Արխիեպիք՝ Տօնօ Կիրակոսովը, Հերապ Մեհրոմը, Սուվար Յովանեսովը, Բատօն Միգայէլովը և Սարգիս Տէր Մինասովը մարմնաւոր իշխանութեանը մի ստորագրութիւն են տուել, որ կրում է այսպիսի վերնագիր՝ «Յաղագս պատճառանայ աղանդոյ Նոր Մա»
 «նիքեցւոց և հետևողաց նորին»: Այդ գրութեան մէջ աղանդի ծաղումն այսպէս է պատմւում՝ «Ի խնուս դաւառի 'ի գիւղն Չաուր»
 «մայ նախ քան զայս 55 ամ, ոմն 'ի հայոց քահանայից՝ Օհանէս,
 «անկեալ 'ի սոյն աղանդ, շարադրեալ է դիրք մի (Բանալի Ճմար»
 «տութեան անուն), զոր լուեալ աղանդապետութիւն սոյն իրիցու»
 «տէրութիւնն Օսմանեանց՝ ստիպեաց վնա թողուլ զայն դաւանու»
 «թիւն և նմա չհանդուրժեալ՝ ընկալեալ է զհաւատ Մահմետի հան»
 «դերձ ընտանեօք իւրովք և այլն:

Նոյն 1838 թուի յունիսին Երևանու կոնսիստորն յայտնում է Սինօզին, թէ «Գիւմրցի Կիրակոսն Քօսաբաբայեան, հակառակ խոստ»
 «ման, վերստին արծարծեալ է զաղանդ իւր 'ի ներկայութեան Կա»
 «րապետ քահանայի Տէր Կարապետեան Ալէքսանդրոպօլցւոյ»: Այս մասին Ս. Սինօզը գրում կովկասու կուսակալին և խնդրում է քօսաբաբայեանի հետ վարուել ամենայն խստութեամբ:

Արշապէս Ալէքսանդրոպօլու կոմենդանտ զեդապետ Ֆրէյէնդը 1838 թուի յունիսի 18 հաղորդում է Ս. Սինօզին, որ Թիֆլիսի գնեւորական նահանգապետ ժեներալ Բրայկոյի հրամանաւ նրան յանձնուած է պաշտօնական քննութիւն բանալ Արխիեպի գիւղում երեցած աղանդի մասին, այդ պատճառաւ՝ խնդրում է որ հոգեւոր վարչութիւնից մի այնպիսի երեսփոխան նշանակուի, որ լաւապէս գիտենայ հայ—լուսաւորչական դաւանութեան վարդապետութիւնը և ռուսաց լեզուն: Սինօզը հրամայում է Երևանի կոնսիստորին նշանակել մի այդպիսի անձը: Թէ ով նշանակուեց և կամ քննութիւնը որպէս սկսուեց—մեզ յայտնի չէ, որովհետև Սինօզական գործը այս տեղ առժամանակ դադրում է:

Յանկարծ, մայիսի 23-ից 1841 թուի, Երևանի կոնսիստորը յայտնում է Սինօզին, թէ Ղազարայ միաբան Գրիգոր աբեղայն յայտարարել է իւրեան, որ «բնակիչք Արխիեպի գեղջ յառաջ քան»
 «զուղղել իւրեանց, ըստ խրատու «Բանալի Ճմարտութեան» աղան»
 «դաւոր գրքոյն իւրեանց՝ յիմարաբար մկրտեալ են զմիմեանս և հա»

« զորդեալ են 'ի ձև մոլորեալ Թոնդրակեցւոյ և զայս չարաչար
 « գործք երկու անգամ արարեալ են յայնժամ 'ի մէջ գիշերի ծած-
 « կաբար, մի անգամ 'ի Թաւան (ախոռն) տիրացու Տօնօ Կիրակոս-
 « սեանի և միւսն 'ի ներքին սենեկի Սուվար Յովհաննէսեանի, առ-
 « նելով զայս օրինակ. ժողովեալ պատրաստեն ամանով ջուր և 'ի
 « վերայ հասարակ տախտակեայ սեղանոյ դնեն 'ի Թոնրի եփեալ մի
 « անխմոր հասարակ հաց փոքրիկ և հասարակ ամանով անջուր
 « գինի. 'ի վերայ հացին ասեն՝ առէք կերէք այս է մարմին Տեառն
 « մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. 'ի վերայ գինւոյն ասեն՝ այս է արիւն
 « Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Մկրտելին զայ բացազուլս ա-
 « ռաջի մկրտողն առանց մերկացման հանդերձից, մկրտողն երեք
 « ամի ջուր արկանէ 'ի վերայ գլխոյ մկրտելոյն: Առաջին անգամ յար-
 « կանելն ասէ՝ «անուն Հօր», երկրորդին՝ «և Որդւոյ», երրորդին «և
 « Հոգւոյն Սրբոյ» ամէն: Յետ այնորիկ մկրտեալն ձեռօք իւրովք նախ
 « առնուլ մասն մի 'ի հացէն և ճաշակէ, և ապա սակաւ ինչ 'ի
 « գինւոյն ըմպէ և ելանէ: Այսպիսի ուրացողական ձևով մկրտեալ
 « և հաղորդեալ են նախ՝ Սուվար Յովհաննէսեանն 80 ամեայ, 2.)
 « կին նորա Մարիամն 60 ամեայ, 3.) Ասլան Յովհաննէսեան 80
 « ամեայ, 4.) Մարտոյ Յովհաննէսեանն 85 ամեայ, որ այժմ մե-
 « ռեալ է: Այսոքիկ չորեքին անձինք յառաջ քան զ30 ամ յիշեալ
 « ձեռնն մկրտեալ են 'ի չէք տէր Յովհաննէսէ, ԹոնդրակեցուԹեան
 « հեռեւոյէ, որ յետոյ տաճկացեալ է: Տիրացու Տօնօ Կիրակոսեանն
 « 50 ամեայ 'ի ժամանակս նոյն քահանայի մկրտեալ է 'ի Մեսրոյ
 « Պուտաղեանէ, յաշակերտէ չէք քահանայի: Տիրացու Գէորգ Սարգսեան
 « 40 ամեայ, Պետրոս Մկրտչեան 45 ամեայ, Մկրտիչ Մխիթարեան 35
 « ամեայ, Յովհաննէս Մարտոյեան 30, Գասպար Յովհաննիսեան 50, Հէպոյ
 « Մէհրոյեան 50 ամեայ. այսոքիկ վեցեքին անձինք յիշեալ ձեռնն
 « մկրտեալ են 'ի չէք քահանայէն: Մկրտեալ 'ի Սուվար Յովհաննի-
 « սեանէ՝ Առաքել Մարտիրոսեան 45 ամեայ, Սարգիս Տէր Մինա-
 « սեան 40, Բտէ Ամիրխանեան 30, Թուխիկ Մարտայեան 30, Կուփէ
 « Ամիրխանեան 35 ամեայ — այսոքիկ հնգեքին անձինքն նոյն յի-
 « շեալ ձեռնն մկրտեալ են 'ի Սուվարէ, մկրտելոյն 'ի տիրացու Գէորգէ
 « Սարգսեան: Այս գործ առաջի հոգեւոր և մարմնաւոր քննչաց
 « վասն երկիւղի չեն յայտնեալ, իսկ 'ի 28 ապրիլի (1841) կրկնակի
 « հարցմանց մարմնաւոր քննչաց յաղագս երկիւղական պատժոյ
 « հանդերձ բոլոր պարագայիւք յայտնեալ են, նոյնպէս և ինքեան

« այն օրինակ պարագայիւք յայտնեցին և վեղելութիւն ձեռք իւրեանց գրեցին.....: Այս ամենայն ուրացողական արարողութիւնք « 'ի մէջ քսանեւմի թղթոցն գրեալ՝ ստուգեն 'ի ճանապարհ « տութեան» գրքով, զորո կտրեալ և այրեալ են, բայց զինի զղջման « իւրեանց չեն ախարեալ զայս գործ: Ղփչաղու Գրիգոր արեւդայն իւր այս գրութեան վերջը աւելացնում է, որ թէ և Արևմտեցիք այժմ գարձած են երևում գէպի ուղղափառութիւն, բայց նա դարձեալ կասկած ունէ նոցա մասին:

Քանի մի ժամանակից յետոյ, այն է օգոստոսին 1841 թուի, Երևանի կոնսիստորն գրում է Սինօդին, թէ դարձեալ Ղփչաղու միաբան Գրիգոր արեւդայն Մանուկեանց հաղորդում է, որ Ալեքսանդրոպօլսի Հայճի Սարգիսն Յարութիւնեան պատմեց իւրեան, թէ « 'ի « ներկայութեան իմում, 'ի տունջեան, 'ի ձորն Արևմտեցի գեղջ, « Պայնտուր գիւղին տէր Սահակն Յակոբեան 'ի ձև Թոնդրակեցւոց « միտեաց զՎաղղվանցի Գրիգորն Սարիսանեան և զտիւրպէտ Մա « նուկն Գաւթեան, որք են Ալեքսանդրոպօլսիք և անկեալ են այժմ « 'ի գործ քննութեան, բացի Տէր Սահակէն»:

Ս. Սինօդի գործերից երևում է, որ այդ Տէր Սահակը թէ և Թոնդրակեցւոց գործի մէջ դեռ չէ յիշուած, բայց է «տէր վատթար « վարուց և ըստ գանգատանաց զնմանէ ժողովրդականաց գեղջն « Դիրաքեար վանն հայհոյելոյ նորա զնոսա և ոչ բնաւ շարունա « կելոյ զաստուածապաշտութիւն կամ զմատուցումն սրբոյ պատա « բազի, անօրէնութեամբ կոնսիստորին Երևանու հանեալ անտի, « զինի երկամեայ ապաշխարութեան 'ի վանն Ղփչաղու, կարգեալ է « 'ի գիւղն Բայնդուր, յորում գտանի և այժմ»:

Նոյն 1841 թուի սեպտեմբերին Ալեքսանդրոպօլս յաջորդ Նիկողոս եպիսկոպոսը գրում է որ թէ և այժմ Արևմտեւմ հանդարտ է, բայց նա չէ կարծում որ այն տեղի տիրացու Դէորդ Սարգսեանը, Սուար Յովհաննիսեանը, Տօնօ Նիրակոսեանը և Հէպօ Մեհրոյեանը ձեռք վեր առած լինին իւրեանց աղանդից, վասնորոյ խնդրում է մարմնաւոր իշխանութեան ձեռքով հեռացնել նոցա այն գիւղից:

Ս. Սինօդը, այդ միջոցը գործ դնելուց առաջ, գրում է Երևանի կոնսիստորին և Ալեքսանդրոպօլս յաջորդ Նիկողոս եպիսկոպոսին, որ վոխանակ տէր Աւետիք քահանային, որ ուղարկուած է Արևմտեւմ և որ յայտնի է Սինօդին իւր անընդունակութեամբ՝ քարոզելու մասին, ուղարկեն այդ գիւղը մի ամենաընդունակ քահանայ, որ քա-

րողութեամբ ներգործէ ժողովուրդի վրայ: Սինօղը քանի մի անգամ կրկնում է այս հրամանը, բայց ամէն անգամ կոնսիստորից և Նիկողոս եպիսկոպոսից պատասխան է ստանում, թէ այդպիսի արժանաւորութեանց տէր քահանայ իւրեանց վիճակումը չկայ:

Յետագայ 1842 թուի սկզբներին Ալէքսանդրապոլու յաջորդ Նիկողոս եպիսկոպոսը անձամբ քննութիւն բացեց վերոյիշեալ ապօրինի մկրտութեանց մասին: Քննութիւնից ահա այս երևում: Ոմն Սարգիս Յարութիւնով (աղանդաւոր) 28 ամեայ ճեղքոյց թէ 'ի 1837 « ամի, 'ի մայիսի ամսոջ, 'ի շրջագային իւր 'ի գիւղօրայս մասս
« նաւոր առւարի, անցանէր 'ի մօտ Արխիէի գեղջէ և ետես այր
« մի 'ի վերայ ձորոյ կանգնեալ, անուն նորա Սարգիս Տէրտէրեանց
« նոյն գիւղացի, որ արգելէր սմա դիմել 'ի ձոր անդր, բայց չան-
« սացեալ սորա արգելանաց նորա, գնաց 'ի ձոր անդր և ետես զի
« տէր Սահակ քահանայն ի վանեանց (?) Բայանդուրցի մկրտէր 'ի
« միջև ջրոյ անդ զգիլքանդ Մանուկ Դաւթեան և Գրիգորն Սարու-
« խանեան: 'ի տեսանին զսա տէր Սահակ քահանայի, հրաւիրեալ
« էր զսա 'ի մկրտութիւն անդ, ասելով թէ՛ Էկ արդարացիր այսու-
« մկրտութեամբ, որ չիցիս 'ի մեղս վախճանեալ, բայց իբրև ետես
« զանհամաձայնութիւն սորա առ այն, երդմնեցոյց զսա 'ի սրբազան
« Երրորդութիւն մի ումեք ինչ ասել զայնմանէ: Յայսմ մկրտու-
« թեան ծառայէր քահանային իբրև սպասաւոր Տօնօն Վիրախոսեանս:

Սարգիս Տէրտէրեանցը խոստովանեց վերոյիշեալներէի ճշմարտութիւնը. նոյնը կրկնեց և Տօնօ Վիրախոսեանը յաւելացնելով թէ՛ բացի
« յերկուց անտի՝ ևս մկրտեաց տէր Սահակ քահանայն 'ի տան
« սորա 'ի նոյն 1837 ամի զէկօ քեահայն Մեհրօյեանս: Վերոյ-
սասածները հաստատեցին և չեպօ Մեհրօյէվ, Գրիգոր Սարուխանով
և Թարգման Մանուկ Դաւթեանց:

Տէր Սահակ ի վանեանցը, պատասխանելով այս վկայութեանցը, ասում է՝ « իրաւի զնացեալ է իմ 'ի 1837 ամի 'ի մայիս ամսոջ 'ի
« գիւղն Արխիէի հրամանաւ գործակատար տէր Ստեփաննոս քա-
« հանայի վասն մկրտելոյ գերեխայս նորածին Ղուսաւորչեան դաւա-
« նութեան: Ուստի բնակիչք տեղւոյն այնորիկ առեալ զիս ընդ իւ-
« րեանս 'ի ձորն յայն, ուր նոքա առնէին զառարկայս վասն մկր-
« տութեան, չհաւանելով միանգամայն մերոյս հանդոյն չար աղան-
« դոյ Թոնդրախեցեոց անդ զգիլքանդ Մանուկն Դաւթեան և զԵղիշ-
« վանցի Գրիգորն Սարուխանեան, և զէկօյ քեահայն Մեհրօյեան:

« քննաւ ոչ եմ մկրտեալ նոցա, այլ մանաւանդ նախատակո՞ծ քա-
 « նիւք ծնողք արարեալ թողեալ գնացեալ եմ ի տուն իմ ի գիւղն
 « Վիրաքլար»։ Երբ յԱյնթապ Եւսեփայն քահանայապետ արդի

Թէ ինչպէս վերջացաւ այս քահանայի մասին եղած քննու-
 թիւնը, Սինօղի գործից չէ երևում։ Գալով Ալէքսանդրոպօլու և
 Արևիկու, աղանդաւորների մասին մարմնաւոր իշխանութեան ձեռ-
 քով բացուած քննութեանը, Սինօղի գործից երևում է, որ Թիֆ-
 լիսի վիճակորդական նահանգապետ Ժեներալ Բրայկօն յանձնել էր
 Ալէքսանդրոպօլու գաւառական դատարանին վճիռ տալ այդ գոր-
 ծին, որ 345 թերթից էր բաղկացած։ Բայց այդ միջոցում, այն է
 1841 թուի օգոստոսի 16-ին կայացաւ Թաղաւոր Այսլեր ամենաու-
 ղորմած հրովարտակր, որով ի միջի այլոց թողութիւն էր շնորհ-
 ւում անսակ տեսակ քրէական յանցաւորների։ Ալէքսանդրոպօլու
 գաւառական դատարանը 1841 թուի սեպտեմբերին հաղորդեց Ս. Սի-
 նօղին, որ յիշեալ ամենաուղորմած հրովարտակի վերայ հիմնուելով,
 Ալէքսանդրոպօլի և Արևիկի աղանդաւորներին ազատ է համա-
 րում դատից և պատժից։

Ս. Սինօղը ի հարկէ չէր կարող բաւականա՞նալ այդպիսի վախ-
 ճանով, վասնորոյ պահանջեց դատարանից քննութեան ամբողջ
 գործը և, վերահասու լինելով ամենայն եղելութեանց, բոլորեց
 կուսակալին։

Քանի մի Ժամանակից յետոյ, այն է 1843 թուի փետրուարի
 22-ին Աովկասու գլխաւոր վարչութիւնը հաղորդեց (№ 1336) Ս.
 Սինօղին, որ կուսակալը Ալէքսանդրոպօլու գաւառական դատարանի
 ազատարար վճիռը անուղիղ է համարում, որովհետեւ այդպիսի
 յանցանքները չեն ներվում յիշեալ ամենաուղորմած հրովարտակի
 զօրութեամբ, վասնորոյ և հրամայեց յառաջ տանել այդ անուղա-
 դաւորների գործի քննութիւնը։

Արդէն 1845 թուի յունիսի 11-ին հաղորդեցին Ս. Սինօղին,
 որ « քրէական և քաղաքական դատերի մեղաւոր» (որ Թիֆլի-
 սումն էր), քննելով բոլոր գործը, դատաւոր գլխաւոր Ալէքսանդրո-
 « պօլու դատաւի և Արևիկու հայերի մէջ հրճուածող աղանդի
 « քարոզիչները և տարածողները՝ Արևիկը գիւղից Կինքն իւրեան
 « նարկաչազ կոչող Գէորգ Սարգիսովն, Խիրայու Տօնօ Վիրակոսովն,
 « Սուվար Յօհանէսովն և չէպօ Սեհրոյեմն, և Ալէքսանդրոպօլ քա-
 « ղաքից՝ Թերգի Սարգիս Արու թիւնովն, Վիրակոս Աղազվանցովն, Վի-

« րախս Բօսաբաբայեովը և Կարապետ Մկրտիչովը ըստ ճիշդ իմաս-
 « տին 205 յօդուածի 15 հատորի քրէական օրինաց 1842 թուի
 « տպագրութեան պէտք է սօլդատ շնուէին, բայց որովհետեւ
 « այդ աղանդը կազմել էին դոքա մինչև 1841 թուի ապրիլի 16-ին
 « հրատարակած ամենաողորմած հրովարտակր, վասնորոյ Պալատը,
 « համաձայն առաջին յօդուածի նոյն հրովարտակի, վճռեց, վերոյի-
 « շեալ աղանդը քարոզողներին և ստրածողներին պահանջել 49
 « ռուբլի 0 կոպէկ, որ այս դործի վրայ ճանապարհածախս (պրօ-
 « դօն) է եղած, իսկ իւրեանց, ինչպէս և իւրեանց հետևողներին
 « ուղարկել հայոց չոգևոր վարչութեանը, որ համաձայն հայոց
 « եկեղեցական օրինաց վարուին նոցա հետ: Իսկ Սրկվելու բնակիչ
 « Գէորգ Սարգիսովին արգելել կոչուիլ ասրկաւագ, որովհետեւ նա
 « ինքը այդ կոչման վերաբերութեամբ ոչինչ ապացոյց չներկայացրեց,
 « իսկ հայոց հոգևորականութիւնն էլ այդ անունով նորան չըն-
 « դունեց»:

Ի պատասխան սորա Սինօյը իսկոյն գրեց կուսակալին, թէ
 « որովհետեւ արդեան վճիռ ոչ համապատասխանի յանցաւորու-
 « թեան հերձուածողաց, նաև ենթադրութեան Սինօյիս և տնօ-
 « րէնութեան նախկին կառավարչի կովկասու, զի այսօրինակ հա-
 « կառակ դէն Աստուածային օրինաց չէ պարտ ենթարկեալ լինի
 « ներդրութեան ըստ զօրութեան ամենաողորմած մահի՜Քեստի,
 « վասնորոյ խնդրել փոխարքային զի յանցաւորը ըստ այսմ վսեմ
 « Աստուած ընդդէմ ներգործութեանց պատժեալ լեցին ըստ իսկա-
 « կան մտացն օրինաց՝ յօրինակ այլոց»:

Այս գրութիւնով վերջանում է Ս. Սինօյի դործը և մեզ չէ
 յայտնի թէ այնուհետև ի՞նչ եղաւ:

III.

Մեր աչքում՝ վերոյբերեալ խոստովանանքները և տարբեր տար-
 բեր մանրամասնութիւնները Թոնդրակեցւոց աղանդի մասին այնքան
 մեծ արժէք չունին, որքան նոցա ձեռքից խլած և այժմ Ս. Սինօյի
 դործի հետ կարած այդ աղանդի վարդապետութեան գիրքը, որ
 կոչվում է «Բանալի ճշմարտութեան»: Մեր նախնի մատենագիրները,
 ինչպէս տեսանք այս յօդուածի առաջի գլխից, չեն հաղորդած մեզ
 աղանդաւորների ուսման մանրամասնութիւնները և այդ կողմից ե-

կեղեցական պատմութեան համար շատ թանկագին պիտի լինէր թոնդրակեցւոց սկզբնական հաւատապատումը: Այսօր այդ պակասութիւնը մասամբ վերցուած կարող է համարուիլ: Հարցը միայն նորա մէջն է, թէ արդեօք յիշեալ «Բանալի ճշմարտութեան» վարդապետութիւնը որ աստիճանի նման է իններորդ դարում եղած թոնդրակեցւոց ուսմանը: Այս կէտը աւելի արժանի է ուշադրութեան, որ աղանդները դադարիլ չունին և սովորաբար ամենակարճ միջոցում տեսակ տեսակ փոփոխութեանց են ենթարկուում, որովհետեւ ամէն մի աղանդապետ քարոզիչ, իւր քմաց և հաճոյց համեմատ այս բանը աւելացնում է, այն վերցնում: Առ այժմ մի կողմ թողնելով այդ հարցը, պէտք է ասենք, թէ շատ դժուար պիտի լինէր 1837 թուին երևեցած աղանդը թոնդրակեցի համարել, եթէ յիշեալ «Բանալի ճշմարտութեանը» չէր գտնուել Արևմտեայ ձեռքում: Ինչպէս ցածր կը տեսնենք, այդ գրքի տէրը Խնուսից եկած Արևմտեայ գիւղը Տօնօ Կիրակոսեանն էր, որ գիր չգիտէր. գրքից օգուտ քաղողը եղել է նոյն գիւղի բնակիչ տիրացու Գէորգ Սարգիսեանը, որ Շորագետի և Փամբակու այս և այն գիւղացւոց մօտ գաղտնի կարդում է եղել և ուսուցանում: Հետաքրքիր էր իմանալ թէ տիրացու Գէորգը ինքը որ աստիճանի գրագէտ էր և որպիսի բարեխղճութեամբ էր հաւատարիմ մնում գրքի պարունակութեանը: Գոնէ վերև բերած խոստովանագրերի համեմատութիւնից մենք այն եզրակացութեան եկանք, որ «Բանալի ճշմարտութեան» գրքի ասածներում և Արևմտեայ 1837 թուի դաւանութեան մէջ քանի մի հակասութիւններ կան, որի հեղինակը կամ պատճառ լինողը մնում է մեզ անյայտ:

Բայց նախ քան անցնինք այդ գրքի բովանդակութեանը, աւելորդ չենք համարում յառաջ բերել Ս. Սինօդի դարձից հետեւեալ տեղեկութիւնը՝ «Ի 1826 թուին, ի ժամանակս լինելոյ բնակչաց Արևմտեայ գիւղի գեղջ ընդ տէրութեան Օսմանցւոց ի գիւղին Չաուրմայ, ծառ գեալ անդ քահանայ ոմն Յօհանէս անուն, շարագրեր ալ (?) է «գգիրքն այն կոչեցեալն «Բանալի ճշմարտութեան» և ի կենդանութեան «իւրում շնորհեալ է Մեսրոպէին Բուդաղեան, և ինքն տաճկացեալ՝ «որպիսից լեալ, զգրեալ է ի կենաց: Իսկ վերոյիշեալ Մեսրոպէն ի «ժամանակս դաղթման տուեալ էր Կիրակոսին Աւգալեան և ի «նմանէ մնացեալ էր առ Տօնօ որդի իւր, որ այժմ բնակի ի գիւղին «Արևմտեայ: Իսկ յազազս չգիտելոյ նորա զննութեցումն գրոց, տուեալ

« է տիրացու Գէորգին Սարգսեան, բնակչի նոյն գեղջ, յորմէ ծա-
 « գեալ է աստուածընդդէմ աղանդն այն, յորովակի ՚ի կիր աւնելով
 « զայն զբռուկ առ բնակիչս Փամբակու և Շորադեալու նաճանգի»:

Այդ գիրքը հասարակ գրելու թղթից in 8°, կազմած մի տետրակ է ներկայացնում 149 երեսից բաղկացած, բայց միջեց քանի մի տեղ և այն՝ ամենահետաքրքիր տեղերը թերթեր են դուրս հանած, որոնք մէկ առ մէկ կը յիշուին ներքեւ: Ինչպէս երևում է, այդ թերթերը պարունակում են եղել ամենամօլար կտորները և հայոց եկեղեցւոյ դէմ յարձակմունքներ, ու 1837 թուի քննութեան ժամանակ տիրացու Գէորգը վախից պոկել ոչնչացրել է այդ կտորները: Դո՛նէ Սինոդի գործում այդ մասին գրած է «իսկ զոր ինչ վերա-
 « բերի ՚ի պակասութենէ թղթոց այնմիկ, որովհետեւ կառավարու-
 « թիւնն ըստ աշխատութեան իւրոյ ոչ կարաց ասանալ զայնոսիկ
 « պակաս թերթս, քանզի ոչ գտանիւր առ նոսա» Այդ բաւական չէ, որ թերթերը հանել են, տիրացու Գէորգը չուզենալով բաժա-
 նուիլ այդ քրքից, որ ամէն մի տողում հերձուածներ և Հայաստա-
 նեայց եկեղեցւոյ դէմ յարձակմունքներ է բովանդակում, իւր վախից աշխատել է բոլոր գրուածքը յանկարծ ուղղափառ դարձնել հետեւեալ կոպիտ միջոցով՝ օրինակի համար, ուր որ գրած է եղել «Հայոց եկեղեցին սուտ է», նա թացարած մատով սուտ բառը իբր թէ քե-
 րել է և մնացել է իմաստ չունեցող մի նախադասութիւն՝ «Հայոց եկեղեցին... է»: Այդպիսի ջնջուածներ շատ կան, որոնց ինչ լինելը երբեմն իմացվում է մտքով, իսկ երբեմն շատ զգուար է: Յաւ է ա-
 սել, որ այդ երկու միջոցով տիրացու Գէորգը վերին աստիճանի փնտսել է գրքին և մեր հետաքրքրութեանը: Այդ գրքի առաջի ե-
 րեսի վրայ գրուած է «Գիրք որ կոչի Բանալի ճշմարտութեան, գրե-
 « ցաւ ՚ի թուականիս փրկչին 1782, իսկ հայոց ՌՄՂ (1230) ՚ի
 « գաւառն Տարոնոյ»:

Երկրորդ երեսում սկսվում է «Բան առ սիրելի ընթերցողստ» որ բառ առ բառ և տառ առ տառ յառաջ ենք բերում: «Թէպէտ բազ-
 « մութիւնք զբաւանացս և փորձութիւնք ակեկոծմանց աշխարհի և
 « յոգնադիմի պարաւանդութիւնք յոյժ առ զանազան մարկութիւնս
 « անցաւոր կենցաղոյ» կարի վերակացեալք ՚ի վերայ մեր ոչ ներէին
 « զմեզ բուռն արկանել զայսմանէ հարկաւոր գործոց, սակայն ստի-
 « պումն ճշմարտութեան Տեառն մերոյ յիսուսի որդւոյն Հօրն երկ-
 « նաւորի և թախանձումն Հոգւոյն Սրբոյ, նաև ըստ աղաչանաց բազ-

« մաց հաւատացելոց և մանաւանդ վասն ծայրագոյն հարկաւորու-
 « թեան զամենայն զայլք անցաւոր կենցաղոյս յետս արկի և ոչ
 « խնայեցի տալ ձեզ նորաճնեալ մանկանցդ սրբոյ ընդհանրականի
 « և առաքելական եկեղեցւոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի զկաթն
 « դուրբ, որով զարգասջիք 'ի հաւատս, վասն որոյ ձեռնամուխ արար
 « զմեզ հոգի չօրն երկնաւորի առ ի գրել զայս ճանապարհ և ճշմար-
 « տութիւն և կեանք, զոր ի վաղուց յետէ փակեալ էր զճշմարտու-
 « թիւն հոգի խաբէութեան, զոր Տէրն մեր ասէ՝ փուշքն հեղձու-
 « ցեալ էին զնա. նա ևս զսակաւ ինչ և զդուզնաքեայ բանս ձեզ
 « ընծայեցի համառօտաբար և ոչ ճոխաբար, զոր դուք խորին մտօք
 « ընթերձջիք 'ի փառս Յիսուսի որդւոյ բարեխօսին և 'ի պատիւ
 « չօրն իւրոյ... »

« Զայս համառօտ բանս քննեցէք, խորին մտօք որոնեցէք:
 « Եթէ հաճոյ լիցի ձեզ բանն, յայնժամ զարդջիք ընդ որոտ-
 « մանն: »

Այս յառաջաբանից յետոյ՝ գիրքը բաժանւում է զլուս-
 ների:

« ԳԼՈՒԽ Ա. (երես 5—9) Ապաշխարութիւն »: Այստեղ
 սկսվում է Յովհանու Մկրտչի քարոզութիւններից և ապա անցնելով
 Քրիստոսի մկրտութեանը և քարոզութեանը, ասում է. « արդ յոր-
 « ժամ արձակեցաւ տառանայ 'ի կապից իւրոյ, յայնժամ սկսաւ
 « բառնալ զճշմարտութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և սրբ-
 « բաղան Առաքելոյն և էմոյժ զխաբէական հաւազաբանութիւն (?)
 « իւր 'ի մէջ վարդապետաց, զորս ըստ կարողութեամբ չօրն երկ-
 « նաւորին զփակեալ դուռն ճշմարտութեան բացցուք բանալեօքն
 « ճշմարտութեան: Այսպէս և մեր պարտեմք զբանականս ¹⁾ 'ի
 « հաւատս ածել և զանկատարս ի կատարելութիւնս բերել և զան-
 « բանս բանին Յիսուսի Քրիստոսի լցուցանել և զքարացեալ սիրտս
 « նոցա կակղացուցտնել և զմթերեալ մախցս դառնութեան, զոր 'ի
 « հին աւուրց պահեալ կան, զնոսա զզուանօք փսխել տամք մա-
 « նամբն Աստուծոյ: Զի որպէս և սուրբն Յովհաննէս նախ զապաշ-
 « խարանս և զհաւատս յուսուցանէր և յետ այնորիկ զմկրտու-
 « թիւն շնորհէր—այնպէս և մեր պարտեմք հետեւիլ ըստ այսմ
 « յառաջաբանի: »

¹⁾ Կողքից մի այլ մարդոյ ձեռքով գրած է « և ոչ զանհաւատ երե-
 խայս. որք են անբան: »

« Ճշմարտութեան և ոչ թէ խաբէական ¹⁾ հաւաքաբանութեան »
 « աւանդութեանց այլոց, որք զանհաւատոս, զանասունս և զան- »
 « ապաշխարս մկրտեն, որք են ամենեւին սուտ և խաբէութիւն զի- »
 « ւական և ոչ աստուածական: »

ԳԼՈՒԽ Բ, ՎԱՍՆ ՍՈՒՐԲ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ (ԵՐ. 9—13)

Այստեղ քարոզում է, որ ինչպէս Յիսուս Քրիստոս մկրտուե-
 ցաւ 30 տարեկան հասակում, այնպէս էլ պէտք է մկրտուողը և
 հազորդուողը այդպիսի կատարեալ հասակի տէր լինին. իսկ այդ հա-
 սակից առաջ մկրտողները են «չար մշակներ, որդիք սատանայի»:

ԳԼՈՒԽ Գ. (ԵՐ. 13—15)

30 տարեկանից առաջ մկրտեալները լատինացւոց, յունաց և
 հայոց «ոչ են մկրտեալ». իսկ «ամանք վիժեալք յաւետարանէն և »
 « յեկեղեցւոյ նորին հակառակութեամբ հարցանեն 'ի յանհաւատ »
 « կնքահօրէ, որ է սուտ վկայ՝ անդ կացեալ իբրեւ զաւանակ, ասե- »
 « լով ցնա թէ գերեխայս զինչ խնդրէ ով սուտ վկայ, և նորա պա- »
 « տասխանի տուեալ ասէ՝ զհաւատ, զյոյս, զսէր և զմկրտութիւն: »
 « Արդ.... զեւրդ ոչ ամաչես կամ զեւրդ ոչ պատկառես և ա- »
 « մենեւին զստացեալսա և զհարցմունս քո ոչ մտածես թէ զինչ »
 « ելանէ 'ի բերանէ քումմէ: »

ԳԼՈՒԽ Գ. (ԵՐ. 15—19) յաղազս յայտնութեան և ցուցման զհայր
 զուսուցիչն՝ այնց, որք հաւատացեալ են:

« Նախ չարն եղև 'ի կերպ օձի և խօսեցաւ 'ի հայ (?) բար- »
 « բառս յեւայ թէ ընդդէր սաստիօրէն պատուիրեաց ձեզ Աստուած »
 « չուտել 'ի պողոյ անտի և չմերձենալ 'ի նա....: Իսկ կինն եւայ »
 « անսաց վերջգրեալ... և դարձեալ հաճեցոյց զմիտ Ադամայ. արդ »
 « յորժամ երկուքեան հաւանեցան միմեանց, իսկոյն, մերկացան 'ի »

1) Կողքին օտար գրիչ՝ «լատինք, յոյնք և հայք խաբէական հաւա-
 « քաբանութեամբ առնեն զերիս խորհուրդ աստուածութեան, որպէս »
 « յայտ է 'ի գործս նոցա»:

« փառացի և անկան ՚ի դրախտէն և տեսին յայնժամ զմերկութիւնս
 « միմեանց և ոչ ամաչէին: Այլ արդ ցելաւ վարագոյր կուտութեան
 « նոցա խաբամամբ նոյն չարին, փակեալ կուտական արիւնս նոցին,
 « ճմեցաւ ապակի մարմինս նոցին...: Իսկ... մարդն Բիսուս ծա-
 « նեաւ զչայրն իւր և եկեալ ազդմամբ սուրբ Հոգւոյն առ սուրբն
 « Յովհաննէս Հեղութեամբ և խոնարհութեամբ մկրտիլ ՚ի նմանէ
 « և նոյն ժամայն պսակեցաւ ՚ի Հօրէ ամենակալէ թէ դայ է որդի
 « իմ սիրելի ընդ որ հաճեցայ: Արդ զնոյն ձայն աստուածութեան
 « լուեալ աստանայի, իսկոյն ահ մի ծ և երկիւղ անտանելի պա-
 « տեաց զնա և սարսեալ դողայր անձոռնաբար և զչարագոյն միտս
 « իւր տարածէր այսր և անդր և ասէր՝ արդեօք զինչ լիցի ձայնս
 « այս որ ՚ի վերուստ հնչեալ վասն սորա, զինչ լիցի Հոգւոյն Սրբոյ
 « գալուստն ՚ի վերայ սորա, զինչ լիցի այսքան մեծութիւն, իշխա-
 « նութիւն յերկինս և յերկրի, այսքան փառք և պատիւ, այսքան
 « ցնծութիւն և ուրախութիւն, որ վասն սորա կատարեցաւ: Զայս
 « ամենայն տեսեալ աստանայի, յոյս նորա հատաւ և սկսաւ յայնմ
 « հետէ զթակարդ իւր չարութեան պատրաստել... թէ որպիսի
 « լարիւ կամ թակարդիւ զԲիսուս Բրիստոս որսալ որպէս զԱդամ...»

ՔԼՈՒԽ Ե. (Եր. 19—22)

«Յաղագս քառասնօրեայ Տեառն մերոյ Բիսուսի Բրիստոսի, որ
 « եմուտ առ (...?) իւր և խօսեցաւ ընդ նմա խորհրդաբար և ըն-
 « կալաւ զպատուիրանս Հօր իւրոյ, նաւ յաղթեաց զԲելիարն զօրօքն
 « իւրով...: Արդ ՚ի հաճիլն Հօրն անեղին իւրոյ սիրելոյն, իսկոյն
 « Հոգին ածէ զնա ՚ի լեառն փորձութեան և մուծանէ զայն ՚ի խոր-
 « հուրդ սուրբ Աստուածութեան, մինչև ց40 ամիւ և 40 գիշեր
 « զմայլեցաւ տեսութեան, խօսակցութեան և պատուիրանաց Հօրն
 « երկնաւորի... (յետոյ պատմվում է աստանայի երեք անգամ փոր-
 « ձիլը):»

ՔԼՈՒԽ Զ. (Եր. 22—24)

«Յաղագս խաբէութեան չարին այն, զոր լիտ փորձութեան
 Տեառն մերոյ Բիսուսի Բրիստոսի սկսեալ մինչ յերկնակի գալուստ
 Տեառն մերոյ և Փրկչին Բիսուսի Բրիստոսի առնէ:» (Որա պարունակ
 կութիւնը բաց ենք թողում):

ԳԼՈՒԽ Է. (եր. 24—26) և Ը. (եր. 26—27).

«Յաղագս սատանայի, թէ որով կերպարանաւ երևեցաւ նոցա, որք խաբեցան և եղեն նորա ծառայ:»

ԳԼՈՒԽ Թ. (եր. 27—29)

« Դրունքն դժոխոց՝ չարն այն կերպարանեցաւ, զի նոյն կերպարանօքն զնոսա դիւրաւ առ ինքն ծառայեցուցանէ. վասն այս
« պատճառի նախ լինի նա 'ի կերպ օձի, զի օձն էր խորագէտ. 2.)
« 'ի կերպ ագռաւոյ, զի ագռաւն սիրող է գիշաց, 3.) 'ի կերպս
« հորդոյ, զի հորդն էր սիրելի և պիտանի մարդկանց, 4.) 'ի կերպս
« զազանաց, զի զազանք պատառողք են ամենայն պատկերաց, 5.)
« 'ի կերպս լուսոյ, զի լոյսն մերժող է խաւարի, 6.) 'ի կերպս աղջկանց
« և կանանց, զի նոքա զարդարողք են ինքեանց վասն որսալոյ
« զմարդիկս, 7.) 'ի կերպս արանց, զի նոքա փութով հաւանին ա-
« սացելոց, 8.) 'ի կերպս կրօնաւորաց, զի նոքա զկեղծաբարոյ վարս
« ունին. 9.) 'ի կերպս վարժապետաց, զի նոքա են ուսուցիչք ա-
« մենեցուն, 10.) 'ի կերպս առաքելոց (?), զի նոքա են բժիշկք
« հոգւոց և մարմնոց, 11.) 'ի կերպս եպիսկոպոսաց և կաթողիկո-
« սաց, զի նոքա հպարտ և բարձրամիտ են և մանաւանդ վաճա-
« ռողք իշխանութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, նա ևս են
« տնօրինողք սուտ օրինաց և ևս են ազահ և սուտ իրաց հանձա-
« րողք. 12.) 'ի կերպս ճգնաւորաց, զի նոքա հանապաղ զբան-
« ջարս և զխոտեղէնս սիրեն և կերակուրք նոցա 'ի գիճային տեղիս
« բուսանի և վասն այսորիկ և բնակութիւն նոցա անդր լինի, քան
« զի յոյժ սիրեն զնա»:

ԳԼՈՒԽ Ժ. (եր. 29—?)

«Յաղագս վկայութեանց սրբոց Առաքելոց և արտաքոյ եղեալ գրեանցն թէ է ճշմարիտ կերպարանիլն (․․?) չարին:» (Այստեղ պակաս են երեւները 30—53): 54 երեսում «Տեսայք ո՞վ կոյրք թէ
« որպէս Տէրն մեր զառնեղն ձեր սուտ և ունայն համարէ, և զձեզ
« ուրացողս իսկ ասէ, և որդի սատանայի կոչէ, որպէս 'ի վերանդր

« գրեցաւ: Ահա այժմ իմացայք դուք բարեպէս զսուտ հայրն (?)
 « ձեր, իմացայք արդեօք զհոգին ձեր, իմացայք ևս չաստուածն ձեր.
 « նա ևս իմացայք զուսուցին ձեր, և ևս իմացայք զփափն, զկա-
 « թողիկոսն և առաջնորդն ձեր և իմացայք զդերայք ըրիստոսն
 « ձեր.....»:

Երես 55... «Եւ դարձեալ 'ի միւս գիրս իւրեանց վասն ձեր կու-
 « րացելոցն ասէ՝ և եղիցին անձնասէրք, հպարտք, ամբարտաւանք և
 « ամբարհաւածք. նա ևս հաւանիք զործոց ձերոց և ուրացեալ էք զսուրբ
 « զործս Տեառն մերոյ Յիսուսի և սրբազան: առաքելոցն և էք հե-
 « տեող հօրն ձերոյ չարին, զոր ետ ձեզ զօրէնս իւր, այսինքն
 « զանհաւատս մկրտել, զպատկերս պաշտել, զարծաթ և զոսկի 'ի
 « ձե պատկերի (...?) առնել և երկիրպագանել, զմեզս արանց և
 « կանանց բննել, իմանալ և թողութիւն չնորհել, զոր Տէրն մեր
 « հրամայէ ասելով՝ թէ ո՞վ կարէ թողուլ զմեզս, եթէ ոչ մի Աստուած»:
 ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, և ԺԴ ղլուխները, ինչպէս վերև յիշեցինք, գուրս
 են կարած:

Այսինքն իրողացման վրա ՊԱՌԻՍ ԺԵ. (եր. 55—?):

«Յաղագս մկրտութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և ընտ-
 րեալ սրբազան աշակերտացն նորին, թէ որպէս մկրտէին...»

Պակաս են 56, 57, 58 և 59 երեսները:

Երես 60. «Արդ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս երկու անձնուելի
 « խորհրդոցս այսոցիկ այսպէս հարկաւոր վճռաբանէ ասելով առ
 « ունինդորդս՝ նախ զապաշխարանս հարկիւ վճռէ... երկրորդ զսուրբ
 « մկրտութիւն չնորհէ մեզ... և երրորդ վասն սուրբ պատուական
 « մարմնոյ և արեանն իւր Քրիկին պատուիրէ յատուկ առնել... և
 « այս վասն հաւատացելոյ և անհաւատից, որք (...?) զե ամենեւին
 « ոչ գիտեն զԱստուած և ոչ ճանաչեն զՅիսուս Քրիստոս և զսուրբ
 « եկեղեցին Քրիստոսի, այսինքն զսուրբ առաքեալս. նա ևս ոչ գի-
 « տեն զուրախութիւնս և զտրամութիւնս, զհայրս և կամ զմայրս
 « իւրեանց և են իրրեւ զպղնձ որք հնչեն և իրրեւ զծննդայս, որք
 « զօղանչեն և այլն: Արդեօք այսպիսեաց պղնձ մեզ պարտ առնել
 « ըստ օրինի: Այլ յորժամ ծնանիցեն 'ի մարցն իւրեանց, յայն-
 « ժամ հարկէ ընտրելոյն յետ եօթնօրե այ զնա 'ի տուն ծնեցե-
 « լոյն յաւուր ութերորդի և յաւադրել զծնոյն նորա մեծաւ սի-

« ըով և տալ նոցա զբարի հոգևոր խրատս՝ զի նոքա կրթեսցեն
 « զճնեալս իւրեանց ՚ի յաստուածապաշտութիւն, ՚ի հաւատ, ՚ի յոյս,
 « ՚ի սէր և այլ ամենայն բարեգործութիւնս: Այլ ՚ի պիղծ բանից
 « և յառասպելեաց պառաւանց հրաժարեսջիր, բայց կրթեա զանձն
 « քո յաստուածապաշտութիւն, զի մարմնոյ կրթութիւն առ առ
 « կաւ ինչ օգտակար է, իսկ աստուածապաշտութիւն առ ամենայն
 « ինչ օգտակար է և զաւետիս կենաց ունի զարգիս և զհանդեր-
 « ձեւոյն: Այսպէս ըստ կանոնաց սրբոց առաքելոցն, հարկէ նոց ին
 « ծնողաց միշտ և հանապազ զաւակունս իւրեանց
 « յուսումն տալ տղայոց, որպէս զկաթն, որ ոչ խնայեն ա-
 « մենեին....: Արդ այսպէս և մեզ և ծնողաց նոցա պարտ է նախ
 « զանուանադրութիւնս առնել երեխայիցս և ապա յետժամանակի
 « ինչ տամք զնոսա ՚ի գործս բարիս յուսանել (....?) յայն ժամ
 « արու իցէ և եթէ էգ իցէ, զի ահա (....?) մկրտեսցի, ուստի զի
 « արուն յուշ ճանաչէ զսկզբնական ցանկութիւն իւր, իսկ աղջիկն
 « փութով, զոր յայտ է խաբին Եւայի և Ադամայ, զի նախ Եւայ
 « տարբացեալ եղև և ապա զմիտն Ադամայ զարթոյց, այսպէս և
 « պարտէ զմեզ զնոսա ըստ ժամանակի նոցա....: Ղաւն այսորիկ
 « Սուրբն Յովհաննէս, միջնորդ և բարեխօսն մեր Յիսուս Քրիստոս
 « և սրբազան առաքեալքն մեր նախ զհաւատս ցուցանէին, յա-
 « պաշխարանս բերէին և ապա զմկրտութիւն շնորհէին... այսպէս
 « և մեզ հարկէ առնել զմկրտութիւն....: Եթէ որք ոչ ունիցեն
 « զհաւատս, զապաշխարութիւնս, զյոյս և զսէր ոչ կարեն մկրդ-
 « տիլ և ոչ կարեն մերձենալ ՚ի սուրբ մարմին և արիւն որդւոյն
 « Աստուծոյ, նա ևս ոչ կարեն մտանել յարքայութիւն նորա:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ. ՅԱՂԱԳՍ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ (ԵՐ. 65—?)

Պակաս են 66 և 67 երեսները:

Երես 68. «Յաղագս անուանադրութեան երեխային: Պարտեմք
 « զինի ծննդեան է-օրեայ զնալ ՚ի տուն ծնեցելոյն աւուր ութի-
 « րորդի և սկսանեմք ասել զաղօթս սուրբ Տեառն մերոյ Յիսուսի
 « զՀայր մերն: Եւ ապա զինի Հայր մերին ընտրեալն և ամենայն ժո-
 « զովուրդն միաբերան ասեն զաղօթս զայս ՚ի վերայ երեխային հա-
 « լատով, այսպէս՝ Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, աղա-
 « չեմք և խնդրեմք ՚ի քէն, պահեա զերեխայս զայս ՚ի չարէ և զիր

« զաջ քո սուրբ 'ի վերայ երեխայիս և պահեա զսա ամենայն փոք-
 « ձութենէ՝ աշխարհի և տուր սմա կեանս ըստ կամաց քոյ, զի ան-
 « ցուցի զժամանակս իւր տղայութեան և եղիցի Քեզ, Որդւոյդ և
 « սուրբ Հոգւոյդ հաճելի և հասոյ զսա 'ի սուրբ մկրտութիւն և
 « կոչեա զսա ընդ հովանեաւ թեոց Որդույս քում սիրելոյ: Եւս
 « օրհնեալ Տէր իմ և Աստուած զերեխայս միջնորդութեամբ Յի-
 « սուսի Որդւոյդ քոյ սիրելոյ, սրբեա զաղտս մարմնոյ սորա և օր-
 « ըստօրէ զարգացս զսա շնորհօքն քոյ և ած զսա 'ի չափ ժամա-
 « նակի սուրբ մկրտութեան, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւի-
 « տենից ամէն»:

« Եւ ապա ընթերցլիւր զբանս սրբոյն Պօղոսի Կորնթացւոց ա-
 « ռաջն՝ գլուխ 13, համար 11. յետ ընթեռնելոյն Պօղոսի, պարտ
 « է ընտրելոյն հարցանել զանուն երեխային, թէ զինչ կամիլը կո-
 « չել զանուն երեխայիս, այս ըստ օրինի և ոչ առասպել: Եւ ապա
 « ընթեռնու զսուրբ Աւետարանն Ղուկասու գլուխ 2, համար 21:
 « Ապա կարդա այս աղօթք՝ «Փառք քեզ փառաց թագաւոր, զի
 « զի արժանի արարել զերեխայս այս անուանադրութեան. աղա-
 « չեմք զՔոյ խնամակալ հայրութիւնդ, պահեա զսա մինչ 'ի սուրբ
 « ծնունդ աւագանին, զի օրհնեցո՛ւք զՔեզ, զՈրդիդ և զՍուրբ
 « Հոգիդ այժմ և յաւէա և յաւիտեանս ամէն»: Ապա ասա զՀայր
 « մերն և երթ 'ի տուն քո: Աստուած շնորհաւոր պտուղ առնէ:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ (Եր. 71).

«Խրատ վասն մկրտողացն թէ զսրպիսիսն պարտ
 է նոցա մկրտել:»

« Արդ որպէս Տէրն հրամայեաց 'ի կանոնս իւր սուրբ ձեզ,
 « այնպէս պարտիք զեկեալսն առ մեզ մկրտել: Եւ սուրբ Յովհան-
 « նէս զապաշխարանս ցուցանէր եկելոցն առ ինքն և կամ որպէս
 « սուրբ ընդհանրական և առաքելական կաթողիկէ եկեղեցին, ու-
 « սեալ 'ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, առնէին, այնպէս և
 « ձեզ սոցին նման առնել հարկ է: Զի նախ ուսուցանէին, երկրորդ
 « զհաւատս խնդրէին, երրորդ յապաշխարանս մուծանէին և ապա
 « զսուրբ մկրտութիւն շնորհէին այնոցիկ, որք էին կատարեալ և
 « մանաւանդ ճանաչէին զմեզս սկզբնական: Դարձեալ ձեզ ընտրե-
 « լոյդ պարտ է զգուշանալ մեծաւ զգուշութեամբ առնուլ նախ

« քան զմկրտութիւն՝ զուսումն, զկրթութիւն, եթէ
 « մարմնաւոր և եթէ զհոգեկան...: Ձեզ հարկէ զեկեալն
 « ՚ի հաւատ, ի յոյս, ի սէր և յապաշխարութիւն տալ թարց դան-
 « դաղանօք, կրթել ծայրագոյն փորձութեամբ, զի ո՞վ որ իցէ. զի
 « մի գուցէ թէ խաբեբայ իցէ, կամ կեղծաւոր և կամ կախարդ»:

« Մկրտելոյն պարտ և պատշաճ է ունել զգաւն արտասուս...»
 Պակաս են 74, 75, 76, երեսները:

Երես 79. «Գլուխ ամենեցուն է Տէր Յիսուս, որ դաւանի սուրբն
 Պօղոս, և գլուխ Քրիստոսի է Աստուած և լոյս...»

ԳԼՈՒԽ Ի (եր. 80)-

« Յաղաքս թէ զինչ ևս պարտ է ընտրելոյն խօսել և կամ
 « ասել տայ նոցա (?) «Խոստովանիմք և հաւատամք զԱստուած մի
 « ճշմարիտ գոլ: Դարձեալ խոստովանիմք և հաւատամք զՅիսուս
 « Քրիստոս (որ է արարած և ոչ) արարիչ: Դարձեալ հաւատայք
 « դուք զբարեխօսութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և ոչ
 « այլոց: Հաւատայք դուք զսուրբ առաքեալսն և զամենեւեան, որք
 « են ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցի և ոչ են լատինք, յոյնք
 « կամ (հայք): Նա ևս հաւատայք թէ Յիսուս Քրիստոս Հօրն
 « իւրոյ հրամանաւ գալոց է դատել զկենդանիս և զմեռեալս»:

« Յորժամ սոքա աւարտեն զհաւատոյ դաւանութիւնս առաջի
 « ընտրելոյն և համայն իշխանաց, յայնժամ պարտ է ընտրելոյն ա-
 « սել զայս աղօթս ընդդէմ Հօրն Երկնաւորի...»:

Այստեղ աղօթքը բաց ենք թողնում, որովհետեւ իւր մէջ
 ոչինչ առանձին վարդապետութիւն չէ պարունակում:

Երես 82. «Այլ արդ հարկ է մկրտողին լինիլ ընտրեալ ¹⁾,
 « հեզ և խոնարհ, ուսուցիչ, խոհեմ, հնազանդ, պարկեշտ, ողջա-
 « խոհ, առաքլինի, աստուածապաշտ, սիրելի ամենեցուն և ինքն սի-
 « բող ամենայն հաւատացելոց: Այլ և մի լիցի առասպել (?), շա-
 « տախօս, ստաբան, զրգուղ չարեաց, շապլ, և ժլատ, կեղծաւոր
 « և խաբեբայ, զօշաքաղ և ցանկասէր, կռուարար և բարկացող,
 « զինամոլ և արբեցող, փառասէր և շահնկալ, կաշառառու և

1) Մկրտող անձը, որ քահանայի տեղ է բռնում, կոչվում է ընտ-
 րեալ:

« ագահ, զող և աւագակ, մարպտապան և զոկող աղքատաց, զիւ-
 « րահաւան և հակառակ, կագաւող (?), պատրող արանց և կա-
 « նանց, երգբան, զրգռող ի չարիս, զըպարտող այլոց, հպարտ և
 « անձնասէր, սիրող արծաթոյ և ամենայն ինչս աշխարհի, արա-
 « տաւոր և խեղկատակ, շնացող և ծոյլ, կոյր և կաղ, խուլ և
 « համբ: Մի լիցի առաւել երկայն քան զամենայն մարդիկս և մի
 « կարճ քան զամենայն մարդիկս:»

Երես 84—103. «Յաղագս մկրտելոցն, թէ որպէս
 պարտէ գալ նոցա առ ընտրեալն և մկրտիլ ինման է:»

« Նոր ընծայն, նորաբոյս ծաղիկն այն պարտ է գալ առ ընտ-
 « րեալն հեղութեամբ և խոնարհութեամբ և ընտրեալն խոյն կանգ-
 « նեալ ի յոտս ասէ «եկայք առիս ամենայն աշխատեալք և այլն
 « (Մատթ. ԺԱ. գլուխ, համար 28): Եւ զղջացեալն կարի փափա-
 « զանօք անկեալ ի յոտըս ընտրելոյն՝ աղանձօք և արտասուօք ասէ՝
 « ու ընտրեալք Աստուծոյ և Յիսուսէ ֆրիստոսէ, աղաչեմ և
 « խնդրեմ զքեզ արձակեալ զիս զանարժանս ի կապից սատանայէ
 « (զայս առ հրապարակս ասել պարտ է): Ընտրեալ դառնայ քաղցր
 « զիմօք և մեծաւ սիրով հարցանէ ցնա, թէ տրդեակ իմ, զու-
 « որ կամիս արձակիլ ի կապանաց զիւաց սատանայի, զինչ ունիս
 « պտուղ արձակման, ասա մեզ առաջի ժողովրդեանս:— Իսկ զղջա-
 « ցեալն եթէ կատարեալ հաւատս յուրեալ և առեալ է անկեղծ
 « հաւատով, իսկոյն ի մէջ ջրոյն ծռնկս եկեալ ասէ մեծաւ սի-
 « րով և արտասուօք՝ «Եսիս հաւատովս հաւատամ զՏէրն մեր զՅի-
 « սուս ֆրիստոս, պաշտեմ և երկրպագանեմ զչայրն Աստուած և
 « զՈրդին միջնորդ և բարեխօս և դսուրբ Հոգին բաշխող շնորհաց
 « մեզ հաւատացելոցս: Եւ արդ մինչ հաւատացեալն վճարէ զսուրբ
 « գաւանութիւնս, իսկ և իսկ ընտրեալն առնու զջուրն ի ձեռս իւր
 « և յերկինս հայելով ասէ, ես զխորհուրդն, զձեռն և զգիտաւո-
 « րութիւնս առ ինքն պահելով՝ միջապէս կամ անմիջապէս, զջուրն
 « լցուցանէ ի վերայ գլխոյն ասելով՝ «յանուն Հոր և Որդոյ և Հոգ-
 « ւոյ սրբոյ մկրտեցաւ (այս անուն այր կամ կին), վկայութեամբ
 « ժողովրդեան, զոր կան անդ: Եւ ապա ընթեռնու զսուրբ Աւետա-
 « րանս (Մատ. 3, համար 13)»

« Դարձեալ առնու առաջի իւր ընտրեալն զնոր ընծայն, իսկ
 « նոր ընծայից պարտ է ահիւ և դողութեամբ ի ծռնկս եկեալ
 « մերկ և զգլուխս իւրիանց խոնարհեցուցեալ և հաստատագոյն

« Հաւատով ի միտս բերեալ զարձակումն ի սատանայէ: Իսկ ընտ-
 « րեալն առնու զջուրն ի ձեռս իւր խորհրդով, բանիւ և գործով,
 « լըուսցէ զջուրն ի վերայ գագաթոյ միոյ (?) և ասէ նախ՝ յանուն
 « Հօր՝ և լըցէ զջուրն ի գլխոյն երեք անգամ. յանուն Որդւոյ և
 « յանուն Հոգւոյն սրբոյ (... ?) միաւորաբար: Ուստի Հայրն ար-
 « ձակող է ի կապանաց, Որդին յուսադրող է մեղաւորաց և Հոգին
 « սուրբ սէր է ի սիրտս լսողաց հաւատացեալ մկրտելոցն...»:

« Ապա ընթեռնու զԱւետարան մկրտութեան, ապա աղօթս
 « կարգայ առ Հայր Աստուած, ապա զգործս առաքելոց (գլ. 2,
 « համար 1), ապա աւետարան Մարկոսի, գլ. 1. հմ. 9: Ապա ա-
 « ղօթք առ Որդին, Պօղոսի առ Գաղատացիսն գլ. 3, հմ. 28,
 « ապա աւետարան Ղուկասու գլ. 3, հմ. 21: Ապա աղօթք առ
 « Հոգին սուրբ, ի Գործոց Առաքելոց գլ. 8, հմ. 30, ապա Աւե-
 « տարան Յովհաննու գլ. 20, հմ. 19: (Աւետարանը կարդալիս՝
 « հրամայվում է այսպէս ասել՝ Սուրբ Աւետարանս Տեառն մերոյ Յի-
 « սուսի Գրիստոսի, զոր Յովհաննէս ասէ): Գարձեալ պարտ է զՀայր
 « մեր ասել և ապա տուր զխաղաղութիւն՝ ասելով՝ այսպէս՝ «Խա-
 « լաղութիւն Հօր, խաղաղութիւն Որդւոյ, և խաղաղութիւն Հոգ-
 « ւոյն Սրբոյ եկեացէ ի ձեզ, ամէն»:

Երես 96—104 «Յաղագս խրատոյ ձեռնագրութեան»

Եր. 98. «... Սրդ պարտ է առաջնորդին նախ քննել զընտ-
 « րելին (աղանդաւորների քահանայացուն) թէ ունի նա զիմաստու-
 « թիւն կատարեալ, զսէր, որ է զլուս ամենեցուն, զխոհեմութիւն,
 « զհզեղութիւն, զխոնարհութիւն, զարդարութիւն, զարիւթիւն,
 « զողջախոհութիւն և զբանաստեղծութիւն (?) ...»:

Եր. 103. «Քահանայ, եպիսկոպոս, վարդապետ, առաքեալ,
 « առաջնորդ և ընտրեալ ոչ են մեծ կամ փոքր ի վերայ միմիանց,
 « այլ են հարթ հաւասար»:

« Ի լատինս, ի յոյն և ի հայո ի ժամ արձակման թէ կաթողի-
 « կոսունք, թէ եպիսկոպոսունք, թէ վարդապետք և թէ քահա-
 « նայք ասեն՝ լեւս կարգիւս քահանայական իշխանութեան արձա-
 « կիւմ՝ զքեզ յամենայն մեղաց, որով վկայեն թէ մի է իշխանու-
 « թիւն և ոչ մեծ կամ փոքր»:

« Յաղագս ձեռնագրութեան ընտրելոյն և ի կոչումն
 « առջն աստիճանի: »

Եր. 104. «Արդ զինի ճշմարիտ հաճելոյն առաջնորդին, իշ-
 « խանաց և իշխանապետաց, ապա պարտ է երիցանց ածել զայն
 « այն առաջի առաջնորդին մեծաւ զղջմամբ և արտասուօք: Եւ սկսա-
 « նիցին իշխանք և իշխանապետք բերմամբ՝ ասելով զաղօթս այս
 « առ եպիսկոպոսն. «Հայր սուրբ, երես անկեալ աղաչեմք, խնդրեմք
 « և հայցեմք ի քէն մեծաւ սիրով, զի ձեռնադրես զայրս զայս
 « վասն կառավարութեան հողւոց մերոց ամէն:»

«Եպիսկոպոսն ասէ իշխանաց. «Արդ զի դուք՝ որք կամիք զսա
 « ունիլ ձեզ հովիւ քաջ, արդեօք բարեպէս փորձեցէք դուք զայս,
 « որպէս և ես փորձեցի զսա մեծաւ քննութեամբ և սիրով:»

«Իշխանք պատասխանեն—«Այո, հայր պատուական, զի զամէ-
 « նայն հրամայեալսա քոյոյ տէրութեանդ՝ կատարեալ եմք Աստու-
 « ծով:»

«Եպիսկոպոսն—«Ես անպարտ եմ ըստ այսմ մասին և դուք
 « պարտական:»

«Ապա հարցանէ նոր ընծային՝ «արդեօք կարես ըմպել զբա-
 « ժակն, զոր ես ըմպելոց եմ և կամ զմկրտութիւն իմ մկրտել,
 « զոր ես մկրտելոյ եմ:» Նոր ընծայն պատասխանէ «Այո հայր սուրբ,
 « զի ծառայն քո յանձն առնում զգանա, զբանդս, զչարչարանս,
 « զնախատինս, զխաչս, զհարուածս, զնեղութիւնս և զամենայն
 « փորձութիւնս աշխարհի, զոր Տէրն և բարեխօսն մեր և ընդհան-
 « րական և առաքելական սուրբ եկեղեցին առին անձինս խրեանց
 « և սիրով ընկալան զնոսա, այսպէս և ես անարժան ծառայ Յի-
 « սուսի Քրիստոսի մեծաւ սիրով և յօժարակամ զամենայն (....?)
 « յանձն առնում մինչի մահ: Ամէն:»

«Ապա պետն առնու առաջի իւր զնոր ընծայն և ինքն բազ-
 « մեալ ի վերայ Աթուոյն և սկսանի ասել՝ յանուն Հօր և Որդւոյ
 « և Հոգւոյն Սրբոյ. Հայր մեր որ յերկինս ես և այլն: Ընթեռնու
 « աւետարան Մատթէոսի զԼ. 1. հմբ. 16, ապա Գործոց զԼ. 6.
 « հմբ. 8, ևս Գործոց զԼ. 1. հմբ. 5 և այլն:

«Եւ յետ այնոցիկ եպիսկոպոսն կոչէ զիշխանս առ ինքն և իշ-
 « խանաց եկեալ զնիցին զձեռս խրեանց ի վերայ ընթերցողին. իսկ
 « եպիսկոպոսն առնու զսուրբ Աւետարանն ի ձեռս իւր և տայ ի
 « ձեռն ընթերցողին և ապա հարցանէ զանուն նորա, թէ՛ զինչ է
 « անուն քոյ որդեակ իմ սիրելի, և նորա պատասխանի տուեալ թէ
 « է անուն ծառայի քո Պետրոս. իսկ առաջնորդն փոխեացէ զանուն

« նորա ըստ Աւետարանին և ապա տայ զիշխանութիւն ասելով «առ-
 « քեզ իշխանութիւն կապելոյ և արձակելոյ զորդիս մարդկան յեր-
 « կինս և ի յերկրի»: Ընթեռնուն Աւետարանս Ղուկասու գլ. 2,
 « Հմբ. 14, Մատթէոսի 2, Հմբ. 13: Ապա առաջնորդն, նոր ընտ-
 « րեալն, իշխանք, իշխանապետք և ամենայն ժողովուրդք երգեն՝
 « «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, և երկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ
 « Հաճութիւն»: Զայսբանս պարտ է ասել և ոչ աւելի (?):

« Ապա առաջնորդն կարդայ զայս աղօթք «Փառաւոր թա-
 « զաւորաց, Տէր և արարող ամենայն եղանակացս, որ արարեր զնա-
 « խահայրն մեր ի հողոյ...: Արդ զթալովդ քոյ Աստուածութիւնդ
 « արարեր զն որ մարդն Յիսուս, որպէս և սուրբն Պօղոս ասէ՝
 « մարդով եղև մահ և մարդով փրկութիւն և այլն»: Եւ ապա
 « իշխանացն ի վեր բարձեալ զբազուկս՝ հանդերձ եպիսկոպոսան
 « ասեն միաբան ի վերայ նոր ընտրելոյն զայս աղօթք՝ «Կեանք և ա-
 « պուէն և այլն»:

Այստեղ պակաս են 110 և 111 երեսները և հետագայ երես-
 ների թուահամարները փոխած են:

Եր. 112. «Եւ ապա եպիսկոպոսն երիցս անգամ փչեացէ ի
 « դէմն նոր ընտրելոյն ասելով այսպէս «ահա փշումն (?) Տեառն մե-
 « րոյ Յիսուսի Քրիստոսի բացցէ զմիտս քոյ ով սիրելի որդեակ իմ և
 « զօրացուցէ զքեզ ի գործս քոյ, ամէն»: Ապա ընթեռնուն Աւե-
 « տար. Ղուկ. 1, Հմբ. 26, ապա Գործոց 2, Հմբ. 1—21, ապա զայս
 « աղօթք «Գոհանամ» և այլն, ապա Աւետար. Յովհան. 20, Հմբ. 19—
 « 24, ապա Պօղոսի առ Եփրայեցիս 13, § 17: Ապա զայս աղօթք
 « «Հայ հրեշտակաց և հաւատացելոց, միջնորդ և բարեխօս մեզ մե-
 « ղաւորացս, գառն Աստուծոյ Յիսուս օգնեա մեզ և այլն»: Յետո-
 « րա եպիսկոպոսն տայ խաղաղութիւն ամենայն ժողովուրդեան և ապա
 « առցէ եպիսկոպոսն զնոր ընտրեալն առ ինքն և խրատէ զնա մե-
 « ծաւ սիրով, ևս ընթեռնուն տայ զսուրբ Աւետարանն միշտ և
 « հանապաղ, նա ևս զսուրբ կտակարան ընդհանրական և առաքե-
 « լական եկեղեցւոյն, զի սրբօք լիապէս առնու զնորհս հոգւոյն
 « սրբոյ մինչև չբառասուն օր:

Եր. 120 և 121 սպիտակ:

Եր. 122. «Լուծմունք վասն հարկաւոր բանից Տեառն մերոյ
 « Յիսուսի Քրիստոսի, զոր սուրբ աւետարանիքն վկայեալ են»:

« Սուրբ աւետարանիք և սրբազան առաքեալք, նաև Տէրն

« մեր Յիսուս Քրիստոս, նախ քան զճնուներն Մարիամու կոյս ասեն
 « և յետ Յննդեան կին կոչեն և զկուսութիւն նորա 'ի բաց բառ
 « նան»: վկայութիւններ Աւետարանից:

Եր. 124—125. Յաղագս ստեղծման Աղամայ և Տեառն մերոյ
 « Յիսուսի Քրիստոսի»:

Պակաս են 126 և 127 երեսները, ուր, ինչպէս երևում է,
 « գրուած է եղել թէ Քրիստոս մարդ էր և ոչ Աստուած:

Եր. 128..... «Եւ դարձեալ սուրբ ընդհանրական եկեղեցին
 « միաբերան ասեն՝ թէ Քրիստոս մեռաւ և Աստուած յարոյց զնա
 « 'ի մեռելոց: Գոն և այլ բազում վկայութիւնք, որ ոչ գրեցաք:
 « Միմիայն բարեխօս է Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս և ոչ այլ սուրբ
 « կամ մեռեալք կամ քարք, փայտք, պատկերք և ամենայն ու
 « նայն իրք, որոց երկիրպաշանեն, զխուսկս մոմս ընծայեն և զոհ
 « մատուցանեն, որք հակառակ են Աստուածութեան»:

Եր. 131 սպիտակ:

Եր. 132. Յաւելորդ բանից ասացելոց:

«Դարձեալ հարցանեմ ձեզ ուրացող փափիցդ և հետեողացդ
 « ձերոյ, թէ դուք, որք զերեսայն որք 'ի յարգանդ մարցն իւ
 « րեանց պէսպէս հնարիւք, որք չես են եկեալ յաշխարհ և կամ
 « ծնեալ են մեռեալ, զոմանս 'ի յորովայնս մկրտէք և զոմանս 'ի
 « մեռելութեան թէսկաւ (?) մկրտէք—որք են սոքա ամենեւին դիւ
 « ւական և ոչ աստուածական.....: Քանզի երեք են խորհուրդք
 « աստուածային՝ ապաշխարութիւն, մկրտութիւն և հաղորդու
 « թիւն, զի զայսոսիկ կատարելոց եա և ոչ երեխայից, անապաշ
 « խարողաց և կամ անհաւատից»:

Այստեղ շղագիր գրութեամբ աւելացրած է օտարի ձեռ
 քով՝ «Եւ դարձեալ հարցանեմ ձեզ կարգազուրկացդ (քահանայից ?)
 « թէ երեխայն այն որ կայ առ ձեզ, յորում ժամու խնդրեց կամ
 « յորում տեղի աղաչեաց 'ի սուտ վկայէ անտի (կնքահօր ?), թէ
 « ես 'ի քէն խնդրեմ զհաւատ, զյոյս, զսէր և զայլ ամենայն բա
 « րեգործութիւնս: Զի եթէ երեխայն այն 'ի յաւանակէ (կնքահօր ?)
 « անտի խնդէ, ապա ընդէր 'ի ձէնջ կարգազուրկացդ (քահա
 « նայից) ոչ խնդրէ» և այլն:

Եր. 134. «Իրաւ քրիստոնէականի (?)»: Եթէ ոք կամի
 « զուղղափառ դաւանութիւնս ստանալ, նախ սորա պարտ է լիա
 « կատար զհարկաւոր հարցմունս և զլուսնութիւնս ուսանիլ և

« ապա դայ և խնդրէ զսուրբ մկրտութիւն և զպատուական մարմին
 « և արիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ուտէ և ըմպէ 'ի հա-
 « ւատացեալ ժամանակի և ոչ 'ի անհաւատ յերեխայութեան:

« Հարցեր. ԳԷԼ քրիստոնեայ ես:

« Պատասխան. Այո:

« Հ. Քանի՞ եւ, պատուիրանք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

« Պ. Վեց՝ 1.) ուսումն, 2.) ապաշխարութիւն, 3.) հա-
 « ւատ, 4.) մկրտութիւն, 5.) հաղորդութիւն, 6.) սէր, որ է զլուս
 « ամենեցուն:

« Հ. Արդ որք զերեխայան մկրտեն, մկրտութիւն նոցա ճշմարիտ
 « է թէ ունայն:

« Պ. Են ունայն և խաբէութիւն. քան զի երեխայքն ոչ ունին
 « զապաշխարութիւն, զուսումն և ոչ ունին զհաւատ սուրբ, վասն-
 « որոյ ոչ է ճշմարիտ մկրտութիւն նոցա և ոչ փրկութիւն:

« Հ. Ապա որո՞ց է արժան սուրբ մկրտութիւն և հաղորդու-
 « թիւն:

« Պ. Նոցա, որք ունին զմեղս սկզբնական և ներգործական:

« Հ. Միթէ՞ երեխայք ոչ ունին զմեղս սկզբնական և ներգոր-
 « ծական:

« Պ. Այո՞ ոչ ունին:

Եր. 140. «Դրոշմ, կարգ քահանայութեան, վերջին օծումն և
 « պսակն ոչ են փրկութիւն հոգւոց մերոց, այլ են անհարկ և ոչ
 « հարկաւորք: Որպէս սուրբ եկեղեցին Քրիստոսի ասէ՝ եթէ որք ա-
 « մուսնացուցանէ զկոյն իւր բարւոք առնէ. և եթէ որք ոչ ամուս-
 « նացուցանեն լաւ ևս առնեն: Այսպէս իմա զդրոշմն, զկարգ քա-
 « հանայութեան և զվերջին օծումն, որք ոչ են հարկաւորք և զուռն
 « փրկութեան:

« Աստուածն զնոր Ադամ (Յիսուս Քրիստոս) սիրելին իւր ա-
 « ռաքեաց յաշխարհ վասն չորս հարկաւոր իրաց՝ նախ վասն սկզբ-
 « նական մեղաց պատճառի, երկրորդ՝ վասն ներգործական մեղաց,
 « երրորդ՝ վասն յիշնորդութեան, հաշտութեան և բարեխօսու-
 « թեան, զոր այժմէ՞ չորրորդ՝ վասն կատարածի աշխարհի առաքէ
 « զմիածին Որդին իւր Հայրն ամենակալ 'ի դատել զկենդանիս և
 « զմեռեալս:

Եր. 144. «Դատաստան Աստուծոյ վասն մեռելոց և կենդա-
 « նեաց մի է և ոչ երկու. իսկ թէ ոմանք ուրացողք ասեն թէ

« երկու են դատաստանք՝ զմինն առանձնական և զմինն ընդհանրա-
« կան—սուտ խօսին, զի հայր նոցա սատանայ է»:

Եր. 146. «Հայրն երկնաւոր Աստուած ճշմարիտ ոչ յայտնեաց զօրն
« այն դատաստանի որդւոյն իւրում սիրելոյ, որ:զէս և ասէ վասն
« կատարածի աշխարհի, թէ ոչ որ դիտէ, ոչ հրեշտակք յերկինս
« և ոչ որդի, բայց միայն Հայր: Այլ ևս ասէ՝ ես յանձնէ իմմէ
« ոչ խօսիմ, այլ զոր ինչ պատուէր ետ ինձ Հայրն իմ՝ զայն խօ-
« սիմ: Տեսեր նազելի իմ թէ Քրիստոս որդին Աստուծոյ յանձնէ
« իւրմէ ոչինչ կարէր ասել, եթէ ոչ Հայր նորա յայտնէր նմա:

Ընդամէնը 140 երեսից է բաղկացած այդ գրքովը: Վերջի կի-
սատ թերթը շղագիր է այս բովանդակութեամբ: «Ամենադպրաւ
« ցովհաննէսին վահագունւոյն (?): Քանզի սոքա մեծաւ ջերմեռան-
« դութեամբ խնդրեցին 'ի մէնջ, իսկ վասն խնդրելոյն նոցին յա-
« ճոխեաց (?) 'ի վիրա իմ սէրն ճշմարտութեան, վասնորոյ ոչ կա-
« բացի թագուցանել զշնորհ սուրբ Հոգւոյն: Այլ սկսայ կարգաւ
« գրել զսուրբ խորհրդարան և զբանայի ճշմարտութեան վասն սի-
« րոյն խնդրողաց և ընդունողաց: Նա ևս երես անկեալ ջերմ սի-
« րով և հաւատով խնդրեմ 'ի ձէնջ, զի դուք զթերութիւն,
« զպակասութիւն և զսխալմունս շարադրութեան կամ քերթողու-
« թեան.....»

Այսօր, ինչպէս վերէն էլ ասացինք, հաղարաւոր հայեր այս
ազանդի հետևողներ են և որովհետև ամենայն ինչ կատարվում է
սաստիկ քօղարկուած կերպիւ, վասնորոյ բնական է որ ամէն մի ա-
ղանդաւոր աւաջնորդ և քարոզիչ իւր հասկացողութեան համեմատ
փոփոխութիւններ է մտցնում այդ գաւանդութեան մէջ: Եւ որով-
հետև այդ ազանդի տէրերին ներվում է առեքես ձեանալ այս կամ
այն գաւանդութեան տէր միմիայն չհալածուելու համար, վասնորոյ
թոնդրակեցութեան հետևողները այսօր երեք տեսակ են ներկայա-
նում մեզ՝ մի տեղ իբր հայ—լուսաւորչական, միւս տեղը իբր հայ
—աւետարանական, և երրորդ տեղը իբր մօլօկանութեան և պրի-
զունութեան համակրող: Այլմնայ մեզ մի ուրիշ ժամանակ քննել
թէ ինչ է պատճառը այդ ազանդաւորների աւետարանական և պրի-
զուն ներկայանալու և թէ ուր ինչպիսի դործ են կատարում դոքա
ներկայ րոպէիս.....

ԱՂԷՐԱՍԱՆԳԻ ԵՐԻՑԵԱՆՑ

Հոկտեմբեր 1880.

Ա Մ Ի Ր Ա

Մի՞թէ չեմ կարող, մարգարէ չեղած,
Բու գալիք օրերն պատմել քու դիմաց:

Քանի որ բաներն այս ճամփով կերթան,
Մարդ չի գնուիլ ճարպիկ քեզ նրման,
Որ ջուրը կրակին հետ միա-որէր,
Ու հըմուտ ձեռքով աշխարհըս վարէր...
Քանի որ բաներն այս ճամփով կերթան,
Դու միակ տէր ես աշխարհիս վըրան,
Մարդիկ շըւարած, այլայլած բնուին,
Քեզանից հեռի՝ փրկութիւն չունին:
Մի՞թէ չեմ կարող, մարգարէ չեղած,
Բու գալիք օրերն պատմել քու դիմաց:

Ձի դադրիլ մարդոց քու գովասանքը,
Օրէ օր կաճի քու փառք—պարծանքը,
Ասաղեր ու խաչեր ու շըբանըշան
Չեն տեղաւորիլ քու կրծքի վըրան.
Եր փարթամանաս տափով ու հողով,
Մեծ մեծ արներով, գանձով ու փողով.
Որդիքըդ կլնին մի մի մեծատուն,
Կուտաս դու նոցա պանծալի անուն:
Մի՞թէ չեմ կարող, մարգարէ չեղած,
Բու գալիք օրերն պատմել քու դիմաց:

Մարդահաճանքը, սողունի նրման,
Փորաքարշ կուգան քեզի յանդիման,
Օտարի կեղծի, սրտախօս լեզուն
Մըրբէդ կը հանէ խեղճ հայի անուն.
Փառաց ու պատուի այսքան ծուխ—բուրիկն

Քու պայծառ միտքը, աւանդ, կրփական,
 Կը մոլորեցնէ քեզ անցուկ փառքը,
 Կը մուսցնէ քու սրբազան պարտքը:
 Միթէ չեմ կարող, մարգարէ չեղած,
 Քու դալիք օրերն պատմել քու դիմաց:

Կանցնի ժամանակ՝ օր, ամիս, տարի,
 Ճրրադի նրման կեանքըդ կը մարի,
 Քու անշունչ մարմնուն կուտան շուք վերջին,
 Սուտ լացով հողին կաւանդեն դիճին...
 Գուցէ բարեկամք մի քանի անգամ
 Իրանց մէջ յիշեն քեզի կէս-բերան.
 Բայց, աւանդ, հինգ տաս տարի դեռ չանցած,
 Հազիւ կը յիշուի անունըդ զոված:
 Միթէ չեմ կարող, մարգարէ չեղած,
 Քու դալիք օրերն պատմել քու դիմաց:

Բայց բաղդը աւելէր մեզ խոստացել,
 Պանծալի անունդ քու անմահացնել,
 Երջանիկ վեճակ՝ սպասած դարերով,
 Տալ խեղճ հայ աղգին քու հոգիւ ձեռով....
 Եւ սրբան սրբան հայերըս և դու
 Պիտի կարմրելիք միշտ առ ամօթուք:

ԳԱՄԱՌ—ՔԱԹՈՒՊԱ

Պ. ՔԻՒՐԲԶԵԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԱԾ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԶԱԿԱՆ ՀԱՒԱՐԱԾՈՒԻ ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՐԺԷՔԸ

Արեւելագէտների Զ-դ միջազգային ժողովը Ս. Պետերբուրգում փակուելուց անմիջապէս յետոյ՝ կողկասում ծանօթ լուսանկար Քիւրբճեանիցն ստացայ ուսնաց իշխանութեան ներքոյ գտնուած Հին Հայաստանի այլ և այլ տեղերի լուսանկարչական պատկերների մի հաւաքածու, վերոյիշեալ ժողովին ներկայացնելու համար: Բնական ից հմուտ ձեռքով հանուած այս պատկերները պարունակում են միջին, մանուսանդ Է—Ժ դարերի Հայաստանի ճարտարապետական յիշատակարանների արուեստական արդիւնքը, որոնք մեծապէս կարող են նպաստել այդ երկիրն հնագիտորէն ուսումնասիրելու համար: Այս պատճառով աւելորդ չեմ համարում այս հաւաքածուի համառօտ նկարագրութիւնը ղեւեղել նոյն ժողովի տեղեկադրել երեսներում: Այս բանն անելու թելադրում է ինձ և այն հանգամանքը որ հաւաքողը ուշադրութիւն է դարձրել վանքերի, եկեղեցիների և քաղաքապարսպների աւերակներում գտնուող արձանագրութիւնների վերայ: Այս արձանագրութիւնների մեծ մասը արդէն ընդօրինակած և մինչև անգամ հրատարակած են այլ և այլ ճանապարհ հորդների բայց այսու ամենայնիւ հնադրական կողմից նոքա խիստ կարեւոր են, որովհետեւ տառերի ձևերը ներկայացնում են այնպէս ինչպէս որ փորագրուած են քարի վերայ: Բացի հայերէն արձանագրութիւններից՝ հաւաքածուի մէջ կան և վանայ սեպագրերի ձևով երկու յիշատակարաններ, որոնք թէպէտ նոյնպէս հրատարակուած են, բայց սեպագրով պարսպողների համար այնու ամենայնիւ կարող են կարեւոր նշանակութիւն ունենալ, որովհետեւ վանայ 60-ից անց մէջ լսումով ամուսնով զբաղւած զանազանագործների զմեջ

ւելի արձանագրութիւնները մինչև այսօր աչքի տեսութեամբ էին գաղափարուած: Մի քանի խումբերի գծագրութիւնները շատ անգամ պատճառ են տուել ենթադրելու՝ թէ սեպեր են դուրս թռլած, ծուռ դրած կամ սխալ խմբած: Որքան ինձ յայտնի է՝ պ. Քիւրքճեանն առաջինն է որ լուսանկարչական միջոցը գործ դրեց վանայ ձևի արձանագրութիւնները գաղափարելու: Այս ձևի արձանագրութիւնների մեծ մասը, ինչպէս յայտնի է, գտնվում են վանայ լճի շրջականերում, մանաւանդ վանայ մօտերքում: 1829-ին Գուրա դերիցն սպանուած հանգուցեալ պրօֆեսոր Շուլցին յաջողեցաւ ընդօրինակել այդ յիշատակարանների մեծագոյն մասը, որոնք 1840 թուականին Փարիզի Ասիական ընկերութեան ձեռքով հրատարակուեցան Journal-Asiatique-ի IX-դ հատորում: Վերջին ժամանակներումս վանայ յայտնի յիշատակարանների թիւը աւելի ևս մեծացաւ: Այս յիշատակարանների ընթերցման վերջի փորձերը ցոյց տուին, որ խօսքը Քրիստոսից Ը— է դար առաջ ապրող մի քանի վանայ թագաւորների վերայ է, որոնք ցանկացել են իրանց բարեպաշտութեան և պատերազմական սխրագործութեանց յիշատակը պահպանել: Նրա կար ժամանակ կարծում էին, որ վանայ թագաւորների գործունէութիւնը սահմանափակուած է եղել վանայ լճի անձուկ շրջականերում: Սակայն վերջի գիւտերը ցոյց են տալիս, որ նոցա երկրակալութիւնները շատ անգամ իրանց սահմաններից հեռուն դէպի դուրս տարածուեցան, և նոցա իշխանութիւնը, թէպէտ գուցէ առ ժամանակեայ կերպով, դէպի հիւսիս անց էր կենում՝ Նրասիի միւս կողմը, իսկ դէպի արեւմուտքը Նիրաան անց կենում: Վերջնագոյն հետազոտութիւններից երևում է, որ վանում իշխում էր թագաւորների (ուրարտեանց) մի զօրեղ ցեղ, որոնք շատ հաւանական է, որ փոքր ներգործութիւն չեն ունեցել Նինու էի կործանման վերայ, ինչպէս որ խորենացին՝ հիմնուելով ժողովրդական աւանդութեան վերայ՝ պատմում է այս մասին (Գ. Ա. դ. 21): Ուսումնականաց ջանքերը մինչև այսօր ապարդիւն են մնում որոշելու՝ թէ վանայ արձանագրութիւնների լեզուն որ ցեղին է պատկանում:

Ուսաց սահմաններում մինչև այսօր գտնուած վանայ ձևի յիշատակարանները հետեւեալներն են.

Երկու յիշատակարաններ՝ Նրասիի աջ ափում, Արմաւիրի աւերակների դէմուդէմ՝ ընդօրինակուած Կեսաներից, հրատարակուած Գիտութեանց կայս. ճեմ. *Mélanges — Asiatiques*-ի Ե. հատորում:

Երեք յիշատակարաններ գտնւէ Հայր Սմբատեան Սևանայ լճի

ախուճ: Դոքա հրատարակուած են «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» հայերէն թերթում (Մոսկուա, 1863, № 53): Որովհետեւ վատ են գաղափարուած դոքա, ցանկալի էր, որ մեր հնագէտները աշխատէին լուսանկարչութեան միջոցով նոցա լաւագոյն գաղափարները հանել տալու: Բայց նոցանից մէկի լուսանկարը արդէն հրատարակուել է «Записки Общества Любителей Кавказской Археологии» Ա. հատորում, 1875-ին: Մօրգմանը հայկական սեպագրութեան վերայ դրած իւր յայտնի յօդուածի յաւելուածների մէջ (Z. D. M. G. 1877. եր. 430) այս յիշատակարանի երկրորդ տողն սկզբում կարգում է ուրարտեան թաղաւոր — Սարգուրի անունը, սակայն, ճշմարտան աւել լով, նկարը այնքան խաւար է, որ դժար է այդ ընթերցման ճշտութիւնը ստուգել:

Երկու յիշատակարաններ՝ հրատարակուած 1869-ին և 1870-ին վաղարշապատում «Արարատ» ամսագրի մէջ և արտատպած 1870-ին Վիեննայի ճեմարանի Sitzungsberichte-ի մէջ. եր. 589:

Հաւաքածուի երկու նոր յիշատակարաններից մինը, որ ընդամենը հինգ տող է պարունակում, այ. կեստների խանձէում գտած յիշատակարանի լուսանկարն է. միւսը բոլորովին նոր է, 13 տող գեղեցիկ պահպանուած սեպագրերով: Նկարը ներկայացնում է սեպագրերով ծածկուած խորանարդաձև մի առանձին քար: Սակայն ընթերցումը ցոյց է տալիս, որ այդ ամբողջ 13 տուրը շարունակութիւն է ուրիշ (կորած) տողերի, թէպէտ արձանագրութիւնը քարի երեսի կողմը ծայրէ ի ծայր ծածկում է: Արդեօք չէ՞ սխալել նա քարի միւս երեսից: Պ. Մօրգմանի վերոյիշեալ յօդուածի մէջ վերաբերուած է այս յիշատակարանի վիմագիր օրինակը: Ուրեմն ռուսական սահմաններում գտնուած վանայ ձևի ութ սեպագիր յիշատակարան հրատարակուած են մինչև այսօր:

Անցնենք այժմ հաւաքածուի միւս լուսանկար պատկերներին: Նոքա ընդ ամենը քառասուն հատ են, և խմբվում են զխառաբապէս չորս կէտերի շուրջ:

Այս կէտերից առաջինը կարսն է: Կարսը Հայաստանի հնագոյն քաղաքներից մին լինելով՝ միշտ կարևոր պաշտօն է կատարել Արևելքի և Արևմուտքի իրար խփուելու մէջ: Նորա ռազմական նշանակութիւնը յայտնի է ամենքին: Ուշագրութեան արժանի է որ Կարսայ գաւառում բնակեցաւ Բօլգարների առաջին գաղթականութիւնը, որի մասին խօսում է պատմութիւնը: Կարսայ նահանգը, որ

զանազան նախարարութիւնների բաժանուած էր և երկար ժամանակ հայկական թագաւորութեան մասն էր կազմում, Ժ-դ դարում իւր գլխաւոր քաղաքով առ ժամանակ առանձին թագաւորութիւն դարձաւ, որի կառավարիչը թագաւոր էր կոչւում: Այդ ժամանակներից է մնացել Կարսայ հին ամրոցների աւերակաց վրայ այժմ տեսնուող հայերէն յիշատակարաններ: Այս ամրոցների տեսարաններից նկարուած են պ. Քիւրքճեանի ձեռքով.

1. Կարսայ արևելեան կրկնապարիսպի աւերակներ—երկու միասին կպցրած՝ թերթերի վերայ մի ահագին նկար: Արտաքին երկար առամասւոր պարիսպը, որի ետևից տեսնւում է ներքին մտրակոցների և աշտարակների ամբողջ կարգը:

2. Ներքին արևելեան պարսպի աշտարակի վերայ մի նշանակ:

3. Հայերէն յիշատակարան արևելեան ներքին պարսպի 9-դ աշտարակի վերայ:

4. Հայերէն և վրացերէն յիշատակարան ներքին պարսպի 15-դ աշտարակի վերայ:

5. Հայերէն յիշատակարան արևելեան ներքին պարսպի 11-դ աշտարակի վերայ:

6. Հայերէն յիշատակարան նոյն պարսպի 7-դ աշտարակի վերայ:

7. Նոր ¹⁾ միջնաբերդի և երկոտասան առաքելոց հին եկեղեցու նկարը:

8. Հայերէն յիշատակարաններ արտաքին պարսպի արևմտեան դրան մօտի աշտարակի վերայ:

9. Թուրքերէն յիշատակարան ներքին պարսպի արևմտեան դրան վերայ:

10. Քանդակուած պատկերներով և հայերէն արձանագրութեամբ աշտարակի նկարը՝ ներքին պարսպի արևմտեան դրան աջ կողմից: Անտաշ քարից և մասամբ կղմինդրից շինած հարթ պարիսպ:

Գնանք փոքր ինչ դէպի արևմուտք, Արփաչայի միւս կողմը: Այստեղ, Ալէքսանդրապոլի գաւառում, հաւաքողը իւր ուշադրութիւնը կենարոնացնում է Խանլիջէ գիւղին մօտիկ գտնուող Մարմա-

1) Սա նոր է, այլ հինը նորոգուած:

շէն հոյակապ վանքի աւերակների վերայ: Սորանից կան հետեւեալ նկարները.

11. Հար. — արեւել. նկար Մարմաշէնի աւերակաց, ժ. դարու շէնք:

12. Հիւս. — արեւմտ. նկար նոյն իսկ աւերակաց:

13. Միւսնոյն վանքի օտորին կողմը երկու լաւ պահպանուած յիշատակարաններով: Այս յիշատակարանները առանձին էլ նկարուած են. № 14 և 15:

16. Սովիա մեծ իշխանուհու մահարձան՝ նոյն իսկ վանքի աւերակաց մօտիկ: Թուին 1015:

17. Նոյն վանքի արեւմտեան դրան վերեւ լուսամուտը:

18. Միւսնոյն վանքի փոքր եկեղեցու արեւմտեան դրան վերեւ լուսամուտը:

19. Վանքի զինաւոր զոնների նկարը:

20. Մի լուսամուտ նորա արեւելեան պատի վերայ:

21. Սեպագիր յիշատակարան՝ Խանլիջէ գիւղին մօտիկ գտնուող մի ժայռի վերայ (տես վերեւ):

22. Վանքի աւերակներին մօտիկ գտնուող պտուտակձև ստորեկրեայ շէնքի մի մասը:

Այլ քսանդրապօլ գաւառի Խանլիջէ գիւղեցի իջնեք՝ Նոր-Բայազետի գաւառ, Գարաջիչազ սիրուն հովիտը: Այստեղ ժԱ. — ժԳ. դարերում կառուցած Կեչարայ վանքերը իւրեանց հոյակապ աւերակներով պ. Բիւրքճեանին նկարելու հետեւեալ առարկաները տուին.

23. Հար. — արեւել. Կեչարայ վանքերի աւերակաց տեսարանը:

24. Հար. — արեւմ. միւսնոյն աւերակաց տեսարանը:

25. Հար. — արեւմ. Կեչարայ մեծ վանքի մի մասը:

26. Վանքի դրան մի մասը և քարի վերայ քանդակուած Բագրատունեաց արձույ պատկերը: Միւսնոյն նկարի վերայ նաև մի յիշատակարանի վերջի մասը:

27. Հար. — արեւմ. Կեչարայ փոքր վանքի մի մասը զժուարանթեռնի յիշատակարաններով:

28. Քարի վերայ քանդակուած այլևայլ խաչեր:

29. Հայերէն յիշատակարան Կեչարայ վանքի մուտքի վերայ:

30. Հայերէն յիշատակարան Կեչարայ մեծ վանքի աւագ դրան վերայ:

31. վեցեկ վարդապետի մահարձանը կարճ յիշատակարանով:
Նկարների չորրորդ և վերջին խումբը տուին Հայոց նշանաւոր
սրբազան նուիրատեղիները՝ Էջմիածինը և մերձակայ վանքերը:

32. Հար. — արեւմ. Էջմիածնայ նկարը (մեծ դիրքով):

33. Հար. — արեւմ. նոյն վանքի զանգակատան և միաբանից
խցերը (նոյնպէս մեծ):

34. Հար. — արեւմ. Ս. Հռիփսիմէի վանքը վաղարշապատում
(նոյն դիրքով):

35. Էջմիածնայ զանգակատան արեւմտեան կողմը:

36. Հիւս. — արեւմ. կողմը Ս. Հռիփսիմէի վանքի:

37. Յունարէն յիշատակարան Տրդատայ պալատի խցիակների
վերայ՝ վաղարշապատում:

38. Յունարէն յիշատակարան Էջմիածնայ մի սլափի վերայ:

39. Խեցեղէն ճրագ, որ գտնուած է Արաիմէյ հաշէն քա-
ղաքի աւերակաց մէջ:

40. Առանձին քարի վերայ՝ լաւ պահպանուած 13 տող սե-
պագիր յիշատակարան, Արմաւիրի մերձակայքից: Սորա մասին վե-
րեւում խօսել ենք:

Այս 40 նկարները կովկասու ճարտարապետական յիշատակա-
րաններ անխոնջ ուսումնասիրող պ. Քիւրքճեանցի հարուստ հաւա-
քածուի միայն մի մասն են կազմում: Յանկալի է, որ այս բարեխիղճ
և իւր դործին քաջահմուտ հաւաքողը իւր լաւ նկարներով և ամէն
մեծութեան կատարելագործուած մեքենաներով մեր ուսումնական
հաստատութեանց ուշադրութիւնը իւր վերայ դարձնի:

Պ. Քիւրքճեանցը մօտիկ օրերումն նամակով խնդրեց ինձանից
իւր հաւաքածուն ուրիշն յանձնել՝ միայն հայերէն և սեպագիր յի-
շատակարանները ինձ մօտ թողնելով:

Ք. Պ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

(Հրատարակուած Ս. Պետերբուրգում

ռուսերէն, առանձին տետրակով, 1880):

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ Ա Կ Ա Ն Դ Պ Ր Ո Ց

Նոր - Նախիջևանի մէջ:

Ներկայ տարւոյս սեպտեմբերի 28-ին առ մեծի ուրախութեան բոլոր քաղաքացիներին, բացուեցաւ Նոր - Նախիջևանի մէջ Արուեստական Դպրոց, որոյ կարեւորութիւնը արդէն շատ ժամանակէ ի վեր զգալի էր ամենին:

Չորս - Հինգ տարի առաջ բաւական շատ խօսուեցաւ և գրուեցաւ այդ մասին. և երբոր դիտաւորութիւն կար քաղաքի Հիմնարկութեան Հարիւրամեակը աօնելու և այդ ժողովրդական տօնախմբութեան օրը քաղաքացոց յիշատակի մէջ առ միշտ անմոռանալի դարձնելու համար, ի միջի այլոց, առաջարկուեցաւ արուեստական դպրոցի հիմնարկութիւնը:

Հանգուցեալ Միքայէլ Կարապետեանի կարճատե (երեքամեայ) քաղաքագլուխութեան ժամանակ այս խնդիրը տեղւոյս քաղաքական խորհրդարանին առաջարկուեցաւ և ընդունուեցաւ, իսկ նորա մահէն յետ ամիս անցած՝ այդ վաղուցուայ գաղափարը մարմին ստացաւ, իրագործուեցաւ, և այսօրուայ օրս հայ աղգը իւր ձեռքուն ունի մի այնպիսի օգտաւէտ հաստատութիւն, որն, նայելով ժամանակիս պայմաններին, ամենաօգտաւէտներէց մէկը կարող է համարուիլ: Այս վերջին խօսքերը ասողները մենք չենք, այլ ինքը ժողովուրդն է, որ ամէն անգամ նորաչէն վարժատուներ մանկեկա տուէ «Այս բուհիս մեր ունեցած ամէն վարժատուներէն ամենաօգտաւէտը ազգիս համար «Արուեստականն» է:»

Փոքրիշատէ հայի անցեալի հետ ծանօթ եղողներէն որին

յայտնի է, որ հայ ազգը անդուստ—ի վերուստ արհեստագէտ ազգ է եղել. իզուր հայի անունը վաճառական է. հայը, որքան որ մեզ յայտնի է, թէ՛ Ասիոյ և թէ՛ Եւրոպայի մէջ նշանաւոր է եղել ոչ այնքան իւր տարութեանից առուարով, որքան իւր ձեռքի արուեստով. Վենետիկ, Ալիկուռնա (Ալփոռնո), Մարսէյլ (Մարսիլիա), Ամստերդամ, Պետերբուրգ, Մոսկով, Խրիմ, Լեհաստան, Հունգարիա, Աւստրիա, և այլն և այլն, հայերը տարածեցին իրանց, Հայաստանի մէջ սովորած, արուեստները: Մետասաներորդ դարէն, այսինքն խաչակրաց արշաւանքի առաջին օրերէն, սկսած հայերը սերտ յարաբերութիւն կապեցին եւրոպացւոց հետ և, իրանց պէտքէն համեմատ, իմաստասիրեցին այն ժամանակուայ նշանաւոր պետութիւնները Եւրոպայի: Թամբագործութիւն, կաշեգործութիւն, ոսկերչութիւն, գոհարատաշութիւն, դերձկութիւն, դիպակագործութիւն, օճառագործութիւն, ճրագագործութիւն, կօշիակարութիւն և հազար ու բիւր այսպիսի արուեստներ կամ առաջին անգամ մտցուցին հայերը Եւրոպայի մէջ կամ այնտեղում կոպտատարազ պատրաստութեան տունն առաւել շքեղութիւն և կանոնաւորութիւն: Հայը առաջին նուագ այլազգիներու մէջ հռչակ, պատիւ և հարստութիւն ստացաւ առաւելապէս իւր ձեռքի արուեստով, քան թէ իւր առուարով: Հայ արուեստաւորը իւր ձեռաշէն ապրանքը վաճառելով եւրոպացիին՝ ստացել է վաճառականի անուն. հայը թէ՛ և ինչպէս ընդունակ ազգ, առուարի մէջ ևս, ինչպէս և ամէն իւր ձեռնարկումն յաջողակ է, բայց նորա արուեստի բնածին ընդունակութիւնը ոչ երկբայութեան է ենթարկվում և ոչ ապացուցի է կարօտ. թովմասներուն հրաւիրում եմ մի թեթեւ շուրջ անել Թիֆլիսի արուեստաւորների կրպակները և յետոյ այցելել Ն. Նախիջևանի այնինչ 23 օրուայ բացուած «Արուեստական Դպրոցը»... ևս յամառում եմ իմ կարծիքի մէջ՝ «հայը առաւելապէս եղել է և է արուեստագէտ, քան թէ վաճառական ազգ»:

Եւրոպայի կրթութեան մէջ տեղի ունեցաւ մեծ յեղափոխութիւն. գիտութիւնը ամենայն ինչ մարդկային գործունէութիւն իւր յաւիտեական, անյողգողդ օրէնքներին ենթարկելով՝ արուեստներն ևս առաւ իւր հովանաւորութեան տակ, վասն զի արուեստն ևս, ինչպէս և ամենայն ուսումն, ենթարկուած է օրէնքների, որոյ իմաստասիրելը այնուհետեւ կարելի էր միայն գիտութեան միջոցով:

Առաջուայ փոքրիկ ու նեղ արուեստանոցները դարձան լայն

արձակ դործարաններ. մարդու միանունքի ոյժը փոխարինեցաւ շոգիով • Թուաբանութիւնը, երկրաչափութիւնը, դժագրութիւնը, նկարչութիւնը փոխարինեցին նախկին վարպետութիւնը, այն վարպետութիւնը, որն ինքը վարպետը (ուստա) միայն մահուան մահճի մէջ, աւետարանի վրայ երդմանցնելով, իբրեւ մեծ գաղտնիք, հաղորդում էր իւր օրգոցմէն մինին կամ իւր ամենասիրելի և ամենահաւատարիմ աշակերտին, և այդ գաղտնիքի բաղդաւոր ստացողը, իբրեւ անգնահատելի գանձ, Թաքուն պահում էր նորան նմանապէս մինչև իւր մահուան անկողին (մահիճ) մտնելը: Ուսումը և գիտութիւնը այդ ամեն գաղտնիքները բացին, և արուեստը դարձաւ հասարակաց ստացուած. և մեր օրերը արուեստը ստացվում է ոչ աւետարանի վրայ երդում անելով հոգեվարք վարպետէն, այլ ուսման միջոցով:

Բայց մեր արուեստագէտ պապերը և հայերը յամառեցան, եւրոպական յառաջադիմութեան և կատարելագործութեանը հաղորդակից չեղան և մնացին իրանց աւանդական (պապեական) վարպետութեան մէջ: Չկատարելագործեցին իրանց արուեստը. չընդունեցին նորահար գործիքներ. չհետաքրքրուեցան նորաձեւութիւններով և փոփոխութիւններով • նոցա ապրանքը կամ յարմար էր նոր սերնդին, կամ բազմաժամանակեայ աշխատանքի արդիւնք լինելով՝ իւր բարձր գնովն անձեռնհաս էր գնել ցանկացողին: Այսպէս հայի ձեռագործ ապրանքը, քանի գնաց, մօդայէ ընկաւ և վերջապէս բոլորովին կորուց իւր գնողներին:

Արուեստը, այդ «ոսկի ապարանջանը» ¹⁾, այդ՝ միջակ ժողովրդի հաց և ամենակարեւոր պիտոյք հայթայթողը — Թուա փախաւ հայերի ձեռքէն, և յանկարծ մի պատուական օր ²⁾, մասը հայ ժողովրդին մնաց առանց հանապազորդեայ հացի: Այս ցաւալի անցքը տեւեց (գոնէ Ն. Նախիջևանի համար) 40 տարի:

Ժամի սանդուղքները յուսեցան մուրացկաններով: մի ժամանակուայ փարթամ արուեստաւորները, աղքատութեան պարկը շալակած, ընկան դռնէ դուռն՝ օրուայ հաց մուրալու. ամօթխած հայ տանտիկիներ ՚ի սէր իւր ընտանիքին երեսը սնդուցուց, աւանդական պարկեշտութիւնը մոռացաւ, նմանապէս ընկաւ տնէ տուն՝ մինին միւսին յայտնելով իւր տան մէջի ալիւրի, եղի, հալաւի, վառելիքի

1) Նախիջևանցիքէն՝ օսկի ապրուհան:

և այլն պակասութիւնը: Քանի մի հարիւր ունեւորների տարեց-տարուայ առատ զոհարերութիւնը չբաւեց հազարաւոր անգործ մարդոց բազմանդամ գերդաստանի պիտոյքը լցնելու.....

Տնանկութիւն, սնանկութիւն չքաւորութիւն և նոցա հետեանք՝ հիւանդութիւն, տարախոխիկ ցաւեր, երեխայոց մահ տարեց-տարի շատացան այն քաղաքի մէջ, որ մի ժամանակ պարծանքն էր ամեն հայերուն Նեւային ափերէն բռնած մինչև Գանգէսի ափերը:

Բարեմիտ քաղաքացիները մտախոհութեան մէջ ընկան. սկսան փնտռելու այս ամեն տարաբաղդութիւնների սկզբնապատճառը և..... հիմնուեցաւ Ն. Նախիջևանի «Արուեստական Դպրոցը»:

Ճշմարտասիրութիւնը ստիպում է ասել, որ թէև արուեստական դպրոցի կարեւորութեան գաղափարը և նորա հիմնելու ցանկութիւնը շատերի մէջ կար, բայց այդ գաղափարը և այդ ցանկութիւնը դեռ ևս շատ տասնեակ տարիներ կը մնային ինչպէս գաղափար և ցանկութիւն (Pia desideria), և թէ այստեղ հասարակաց ցանկութեան և անկալութեան զօրավիգն չի գային պ. Սերովբէ Յարութիւնեանի ¹⁾ աշխոյժը և անխոնջ աշխատանքը, որն գրեթէ գերմարդկային ոյժ թափեց այս բարի գործին կեանք տալու համար: Պ. պ. Նախիջևանցիներու յաւիտենական երախտագիտութիւնը պիտի կապուի այս ազնիւ և հայասէր երիտասարդի անուան և յիշատակի հետ: Ոչ պակաս եռանդ և աշխատանք ցոյց տուին այս Արուեստական Դպրոցի հաստատութեան նաև պ. պ. Գաբրիէլ Տրապիզնցեանը և Յովհաննէս Պապասինեանը, և մեր շնորհակալութիւնը դէպի այս պատուամեծար անձինքը ոչինչ պակաս չի պիտի լինէ, առաջինէն: Գործունեայ և արթուն վաճառականին շաբաթներով և ամիսներով իւր սեպհական գործն ու զբաղմունքը թողած, հասարակական գործով ձրի պարապել, ստէպ ստէպ արտաքոյ կարգի ժողովների ներկայ դնուել, ճշմարիտ պէտք է ասես, ամէն մարդու գործ չէ. բայց ով որ անում է, ի հարկէ, մենք չենք կարող այդպիսի մարդու անուան չյարել առաքինի և բարեմիտ ածականը. կային և ուրիշ զոհեր, որ ես չեմ յիշում. այս կողմանէ պ. պ. Տրապիզնցեանի և Պապասինեանի երախտիքը անփոխարինելի և յաւիտենական յիշատակի արժանի են: Ղեհափառ Վաթոյկիոսի և Մա-

1) Ն. Նախիջևանի քաղաքական խորհրդարանի ատենադպիրը:

կար Սրբազանի (Թեմիս Առաջնորդի) առանձին ուշադրութիւնը զարձնում ենք այս յիշեալ երեք անձանց վրայ, և յոյս ունինք, որ նոքա անկարճ չեն Թողնիլ եռանդոտ և ազդասէր որդոց սիրագործութիւնը ազգային առաքինական ասպարիզի մէջ ¹⁾:

Չենք կարող առանց երախտագիտական զգացմանց յիշել Նորին Բարձր Սրբազնութեան Մակար արքեպիսկոպոսի անխոնջ հոգատարութիւնը և հզօր պաշտպանութիւնը, որ ցոյց տուեց Թէ՛ սկզբան, Թէ՛ գործի ընթացքում և Թէ՛ մինչև ցայժմ շարունակող հովանաւորութեամբ: «Խոհեմ» մականունը, որ նորան ընծայել է ազգը, առաւել հաստատութիւն ստացաւ «Արուեստական Դպրոցի» հիմնուելով: Այսուհետև ժամանակը կը ցուցանէ, Թէ՛ ազգիս մեծամասնութեան որ ձև կրթութիւնն էր ամենահարկաւորը՝ գիտութեան հետ շաղկապուած արուեստը, Թէ՛ լոկ գիտութիւնը:

Մնում է մեզ (Նախիջևանցոցս) ստանալ աստուածառաք օրհնութիւնը մեր վեհափառ Վաթիկէկոսին, որն, սորանից մի փոքր աւելի քան տարի առաջ, անձամբ յայտնել էր մեզ իւր համակրութիւնը այս գործի իրագործութեան և խոստացել էր ամէն տեսակ պաշտպանութիւն, հովանաւորութիւն և արածնութիւն: Եթէ յիշեալ օրհնութիւնը մի քանի շաբաթով ուշացաւ, այդտեղ տակաւին մեծ վնաս չի կայ. մենք դեռ ևս մեծ յոյս ունինք, որ Նորա սրտի մէջ ոչ սառել է և ոչ անհետացել ազգիս մանկանց ապագայ երջանկութեան իղձը, որն Նա տակաւին ներկայ տարուս օգոստոս ամսու մէջ (ուրեմն այսօրուան է Ձ ամիս առաջ) իւր բերանով յայտնել էր, և սուրբ աջովն մեզ օրհնել էր՝ պատուիրելով աներկիւղ և անկասկած ձեռնամուխ լինել այդ ազգաշէն գործին: Մենք դեռ ևս սպասում ենք լի յուսով:

Ներկայ տարուոյս սեպտեմբերի 28-ին քաղաքացւոց խուն բազմութիւնը ժողովուած էր բացուելու դպրոցի մէջ՝ դասարանները և արհեստանոցները այցելուններով ծփծփուն էին, և ինչպէս ա-

1) Պ. Սերովբէ Յարութիւնեանը Հոգաբարձական Խորհրդարանի նախագահն է. իսկ պ. պ. Տրապիզոնցեանը, Պապասինեանը, Քրիստեանը և Տևուռչը՝ նոյն խորհրդարանի անդամներն են. բաց յայդմանէ, պ. Տրապիզոնցեանը դպրոցի գանձապետն է:

տումեն ճասեղ ձգելու տեղ չիկար: Սպասում էին Արհեստական դպրոցի բացման հանդիսին:

Երբ որ հոգևորականաց դասը օրհնութեան կարգը կատարեց պրծաւ, պարոն ֆարութիւնեանը կարդաց ժողովրդի առջև մի ընդարձակ ճառ, որի մէջ ամփոփուած է դպրոցի հիմնարկութեան գրեթէ ամբողջ պատմութիւնը և նորա կանոնադրութեան հիմնաւոր մասունքը: Յետոյ նոյն պարոնը, խօսքը դարձնելով տեսչին, պ. պ. վարժապետներին և վարպետներին համառօտ, բայց ազդու կերպով ցոյց տուեց ¹⁾ այն շաւիղը, որով յառաջ գնալով, մի օր Նոր-Նախիջևանը պիտի ունենայ բարեկիրթ և հմուտ արուեստագէտներ: Վերջապէս պարոն Յ. Պապասինեանը սերտ բարեկամաց նեղ շրջանումն կարդաց մի համառօտ, բայց տեղացիներու սրտին մօտիկ ճառ:

Այս ամէն ճառերը և նոյն իսկ Արուեստական դպրոցի կանոնադրութիւնը իւր պարագաներով ընթերցողը կը գտնէ ստորեւ, որոնք թերեւս մի օր կարող լինին պէտք գալ նոցա, որոնք կը կամենային ինչ ու ինչ մեր նորահաստատ դպրոցի նման մի բան ունենալ իրանց բնակած տեղումն:

Հազիւ թէ հայերուս մէջ այժմ գտնուի մի մարդ, որ հերքէ ուսման և գիտութեան կարևորութիւնը՝ մի որ և է ազգի մտաւոր մակերևոյթը բարձրացնելու համար. այնու ամենայնիւ չէ՛ կարելի ասել, որ ուսումը և գիտութիւնը որ աստիճանի և լինին մատակարարուած մի անհատի՝ անշուշտ պիտի ապահովացնեն նորա ապրուստը: Տարրական և միջնակարգ ուսումը թէև շատ պէտք են մինը ժողովրդի բազմութեան և միւսը՝ միջնակարգ դասին, բայց ոչ առաջինը և . չ վերջինը անմիջապէս կարող են ապահովացնել նորա (ժողովրդի) կեանքը. միայն արուեստն է, որ առանց իրիք բացառութեան, ոչ միայն ապահովացնում է ժողովրդի հանապազօրեայ սնունդը, այլ և հասցնում է նորան անաղքատ կեանքի և շատ անգամ՝ անբաւ հարգտութեան. ասածիս հաստատութիւն՝ Անգլիան, Ֆրան-

1) Այս ճառը ասաց նա ուսերէն, ըստ որում շատ ուսեր և օտարազգիք ներկայ էին այդ հանդիսաւոր օրը Արուեստական դպրոցի դահլիճումը:

սխան, Գերմանիան և մանաւանդ՝ Հիւսիս—Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները:

Գիտեմ, անպատճառ ասողներ պիտի լինին, եթէ այդպէս է, ապա ինչո՞ւ մեր պապերը, որ ունէին արուեստներ, այդ երջանիկ վիճակին չի հասան: Ես էլ նոյա կը պատասխանեմ «Այո», մեր պապերը թէև հմուտ էին իրանց աւանդական արուեստների մէջ (որն սովորել էին լոկ նմանութեամբ և անդադրում կրկնութեամբ և ոչ զիտակցաբար), բայց որովհետեւ ուսումն ու գիտութենէ զուրկ էին, չէին կարող տեղի և ժամանակի պահանջներին համաձայն կատարելագործել կամ յարմարացնել իրանց արուեստը, որ դարի և ժամանակակից մարդոց պէտքի հետ հաւասար ընթանային, և այդ պատճառաւ նոյա արուեստը տեղական արդիւնք չի տուեց նոյա»:

Միայն արուեստական դպրոցն է, որ զոյգ արուեստների հետ մատակարարելով տղայոց նաև ուսումն ու գիտութիւն, առյաւիտեան հացատու և արդիւնաբեր կարող է անել նոյա հմուտացած արուեստը:

Հային ուրիշ փրկութիւն չի կայ, եթէ ոչ արուեստի և լուսաւորութեան միջոցներով հարթել և հորդել իւր ճանապարհը՝ կենցաղոյս փշալից և տատակոտ դաշտի մէջ: «Որ ունի ականջս լսելոյ՝ լուիցէ»:

Մտի հրճուանքով յիշում եմ ուղիղ 14 ամիս առաջ վեհափառ Կաթողիկոսի հետ ունեցած երկարատև խօսակցութիւնս այս մասին, երբ նա երիտասարդական աշխոյժով և ժամանակակից գիտնականի համոզմամբ խօսում էր արուեստի արդիւնաբերութեան մասին և ցանկանալով ցանկանում էր Իւր բարձր հովանաւորութեան տակ գտնուած ամեն դպրոցներումն մոծանել 4—5 արուեստ: Այսօր մենք Նոր-Նախիջևանցիքս ահա կատարեցինք Նորա կամբը և ցանկութիւնը, սպասելով Նորա սուրբ օրհնութեան, և ի բոլոր սրտէ կը բաղձանք որ մեր բարի օրինակին հեռեւէին մեր ամեն համագիւրջ, բնակուած թէ բուն Հայաստանումն և թէ ցրուած զանազան աշխարհներ, տէրութիւններ և քաղաքներ:

Տեսուչ Արուեստական Դպրոցի ՌԱՓԱՅԷԼ
ՊԱՏԿԱՆԵԱՆՑ
Նոր-Նախիջևան հոկ. 2 1880

Արուեստական Դպրոցի բացման օրը պ. պ. հողաբարձուների ուղարկեցին Նորին սրբազնութեան առաջնորդին վիճակիս Արքեպիսկոպոս Մակարին հեռեւալ հեռագիրը:

« Այսօր, յետ հանդիսաւոր մաղթանաց, տեղի ունեցաւ «Արուեստական Դպրոցի բացումն: Ժողովուրդը մեծապէս զօհէ « Սրբազնութենէդ՝ այն խնամքի և հոգատարութեան համար, որն « որ Դուք ունեցաք և ունիք ցարդ առ յիշեալ Դպրոցը, և կը « խնդրէ յԱստուածոյ, որ Նա պարգեւէ Ձեզ երկար օրեր՝ յերջանա- « կութիւն Ձերումդ Սրբազնութեան աւանդեալ հօտին»:

Եւ անմիջապէս ստացուեցաւ Նորին սրբազնութենէն յետագայ հեռագրական պատասխանը.

« Ինձ շատ ուրախացուց ձեր զեկուցումն, որով կը յայտնէք « «Արուեստական Դպրոցին» բացումն: Կ'օրհնեմ օրը և ժամը բաց- « ման այդ Հոգեւոր—Ազգային հաստատութեան. կ'օրհնեմ ձեզ և « ամենուն, որոնք մասնակցեցան այդ հոգեւոր, բարեպաշտ ծխին: « Կ'աղաչեմ զԱստուած, որ Նա այդ միակ Դպրոցը հաստատուն և « անկործան պահէ շատ տարիներ՝ ի պատիւ անդամոցդ Հոգաբար- « ձական և Մանկավարժական խորհրդարաններուն, յօգուտ Ազգիս « Հայոց և ինձ ի մխիթարութիւն»:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՓՈՍ ՄԱԿԱՐ

Ի ձ Ա Ռ

Մեծապատիւ Տեառք.

« Քաղաքիս մէջ առաջին Արուեստական Դպրոցի բացման հանդիս- « ութիւ, ես ինձ պարտք կը համարեմ ասել ձեզ քանի մի խօսք և ծանո- « թացնել մերձաւորապէս այս հաստատութեան հետ, որն այս օրուանէ պիտի « լինի ձեր սեպհականութիւնը և պիտի ծառայէ ձեր օգտին և նպատակին: Ամենայն ժողովրդական ձեռնարկ, ամենայն հաստատութիւն ոչ այլ ինչ է, « բայց եթէ հասարակութեան ակնյայտնի կարեաց նեւեանքը: Մեր քաղաքի « մէջ Արուեստական դպրոց բանալու կարիքը վաղուց ի վեր զգալի էր, բայց « նորա իրագործուիլը նախապատրաստութեանց և ժամանակի միայն կարօտ « էր: Այս դպրոցի խնդիրը ստէպ խօսակցութեան և խորհրդածութեան նիւթ « դարձել էր մեր ժողովրդի մէջ և խակդրան անորոշ զաղափարը դպրոցին « վերաբերմամբ աստիճանաբար պարզուելով, ամենուս համար դարձաւ մի « օրական անհրաժեշտ հարց: Հարկաւոր էր միայն մի յաջող միջոց որպէս « զի դպրոցի վերացական հարցը զուտաւ իրագործուած հաստատութիւն:

Այդ յաջող ժամանակը մեզ համար եղաւ 1875 տարւոյն նոյեմբերի 14-ը, երբ մեր հասարակութիւնը տօնեց իւր քաղաքի հիմնադրութեան հարիւրամեայ տոնը արձիւնով հանդէսը: Այն օրը աշխարհային տոնախմբութիւնը առանձին արտաքին շրջութիւն չունեցաւ, սակայն նորա ներքին խորհուրդը մեր ուշադրութեանը արժանի է, և մենք պարտաւոր ենք մեր յանձնարարքները չնորհել այն օրուան: Նոյն իսկ այդ օրը, այսինքն 1879 տարուայ նոյեմբերի 14-ին քաղաքի խորհրդարանը իւր ամբողջ կազմութեամբ միաձայն հաւանութեամբ կարգաւորեց. Մեր նախնեաց խրիմէն գաղթելուն սորանից 100 տարի առաջ և Ռուսաստանի մէջ նոր քաղաք հիմնելուն յիշատակը մշտնջենաւորելու և անմոռաց պահելու համար բանալ քաղաքի մէջ արուեստական դպրոց, որոյ մանրամասն հետազօտութիւնը յանձնել առանձին յանձնաժողովի: Յանձնաժողովը իսկոյն սկսեց իւր աշխատութիւնը և մշակեց այն սկզբունքները, որոնք, ըստ նորա կարծեաց, պիտի լինէին այդ ձեռնարկութեան հաստատուն հիմունքը:

Յանձնաժողովի այդ աշխատութեանց ժամանակ վիճակիս թեմական սրբազան Առաջնորդէն ստացուեցաւ մի առաջարկութիւն, յորում, ճանաչելով քաղաքի մէջ արուեստական դպրոցի անհրաժեշտ հարկաւորութիւնը, առաջարկեց տեղւոյս ծխական դպրոցներէն մինը յեղափոխել արուեստականի և այդ ազգայն գործը իրացնել եկեղեցական մի ծխոյ հետ իսկ իւր կողմանէ Նորին սրբազնութիւնը պատշաճ տեսաւ սուրբ Աստուածածնայ ծխական դպրոցը վերածել արուեստականի: Յանձնաժողովը սիրով ընդունեց սրբազան առաջնորդի այս առաջարկութիւնը և նոյն ամբողջ ներկայացուց քաղաքական խորհրդարանին իւր ծրագիրը այս տարուայ փետրուարի 7-ին: Խորհրդարանը համաձայնելով յանձնաժողովի կարծեաց և հաստատելով նորա ներկայացուցած ծրագիրը Աստուածածնայ ծխական դպրոցի մէջ արուեստական դասարաններ բանալու վերաբերմամբ, ինպատկէ այն դպրոցին նշանակեց ի քաղաքական արդեանց ամ ըստ ամէ 6000 ռուբլի և յանձնեց քաղաքական վարչութեան ունենալ հսկողութիւն դպրոցի վերայ:

Երբ այս կերպով արուեստական դպրոցի խնդիրը լուծուեցաւ և նորա նիւթական միջոցը որոշուեցաւ, քաղաքական վարչութիւնը կրկին զիմեց խորհրդարանին և խնդրեց նշանակել քանի մի անձինք դպրոցի կանոնադրութիւնը սահմանելու և զայն բանալու համար ներկայ ուսումնական տարւոյս սկզբէն, յանձնելով միանգամայն այդ անձանց դպրոցի անմիջական հսկողութիւնը և հոգատարութիւնը քաղաքական կառավարութեան կողմանէ: Խորհրդարանը իւր ապրիլի 11-ին և յուլիսի 1-ին կայացած նստերուն նշանակեց այս նպատակաւ քանի մի անձինք իրաւասուններէն և յանձնեց նոցա այս բարի գործը առաջ բերել: Խորհրդարանը այս կարգադրութեամբ հիմն դրեց նաև դպրոցի հոգաբարձութեանը, որն որ իւր կատարեալ կազմակերպութիւնը ստացաւ դպրոցի կանոնադրութեան մէջ:

Խորհրդարանի ընտրեալ անձինքը ուրախութեամբ ընդունեցին դպրոցի կանոնադրութիւնը կազմելոյն և զայն բանալոյն յանձնարարութիւնը և պ:

առաջարկեցին իրենց մշակած ծրագիրը, յունիսի 13-ին տարեդարձութիւն և ի հաստատութիւն Նորին սրբազնութեան Առաջնորդի վիճակիս: Նորին սրբազնութիւնը հաստատելով դպրոցի կանոնադրութիւնը, ուղարկեց այն հոգաբարձութեան ընդ առաջադրութեան ի 4 յուլիսի համար 163, որով օրհնեց դպրոցիս բացումը: Հոգաբարձութիւնը, ընդունելով դպրոցի կանոնադրութիւնը, իսկոյն տեսաւ նորա բացման համար պէտք եղած պատրաստութիւնքը և այսօր պատիւ ունի բանալ զայն ի ներկայութեան ձեռք մեծապատիւ տեսալք:

Քառասունը այժմ մեր դպրոցի կանոնադրութեանը, որով պիտի մշակուարուի նաւ. դպրոցիս բացման նպատակը պարզ կերպով ասուած է կանոնադրութեան առաջին յօդուածի մէջ, որ կ'անէ՝ աշխարհական դպրի հասարակութեան չքանոր դասակարգի մէջ արուեստներ տարածելու նպատակաւ և նորա առօրեայ ամենակարևոր պիտոյքը հոգալու համար ուրիշ Աստուածամանայ եկեղեցւոյ ծխական դպրոցի մէջ կը բացուին արուեստական դասարաններ^{*)}։ Այս նպատակին՝ դպրոցը պիտի դասնի սովորեցնելով աշակերտաց կանոնաւոր կերպիւ արուեստներ՝ կօշկակարութիւն, դերձակութիւն, հիւսնութիւն, դարբնութիւն, արծաթագործութիւն, պղնձագործութիւն և այլն, մասնակարարելով նաև սկզբնական կարևոր գիտութիւնք՝ Վերոյիշեալ արուեստները, ըստ նկատառութեան հոգաբարձական խորհրդարանին, պիտի մացուին դպրոցի մէջ ձեռն գնեալ ըստ չափուկարողութեան և հարկաւորութեան: Հարկաւոր կը համարիմ դարձնել ձեռն ուշադրութիւնը կանոնադրութեան հիմնաւոր սկզբան վրայ, ըստ որում ուսումնականութիւնը այս դպրոցի մէջ, որ գլխաւորապէս չքանոր մանկանց համար կը բացուի, ձրի պիտի լինի իսկ աշակերտաց թիւը որոշուած չէ: Բայց որովհետև ունեւոր քաղաքացիք ևս ցանկանալ իրենց որդիքը այս դպրոցը, ուստի կարգադրուած է ընդունել որոշեալ թիւով նաև այդպիսիները առանձին թոշակաւ: Ուսման ընթացքը կը շարունակուի չորս տարի և դպրոցը պիտի ունենայ չորս դասարան:

Ուսանելի առարկաները են՝ կրօնագիտութիւն, ըստ լուսաւորչական դաւանութեան, Հայոց լեզու, Ռուսաց լեզու, Հայոց պատմութիւն, Թուրքականութիւն, սկզբունք Նրկրաչափութեան, պարզ Տօմարակալութիւն, Աշխարհագրութիւն, համառօտ Տիեզերագիտութիւն, Գեղագրութիւն, Դժագրութիւն և Նկարչութիւն:

*) Համարութիւնը չծածկելու խորհրդով մենք մեզ համար սրբազան պարտք ենք համարում բացառիւր յայտնել, որ թէև, այն, քանի մի անձներէ մասնաժողով կազմած էր Ա. Դպրոցի հոգսերը տանելու համար, բայց մեծագոյն մասն աշխատանքին իւր վրայ առել էր պ. Ս. Յարութիւնեանը, իսկ կանոնադրութիւնը և այլ զրաւոր աշխատանքը բոլորովին նորա աշխատասիրութեան և եռանդի պատուին են:

Դպրոցի նիւթական միջոցներն են՝ սուրբ Աստուածածնայ ծխական դպրոցի տարեկան հասոյթը, տեղւոյս քաղաքական խորհրդարանի նշանակած տարեկան նպաստը, աշակերտաց ուսման թոյակները և բարերար անձանց կամաւոր նուէրները:

Դպրոցի որոշեալ ծախքերը լրացնելէն յետ, զրամոց մնացորդը պիտի դառնայ պահեստի գումար, որն որ պահպանութեան համար պիտի տրուի ի շահեցողութիւն դրամատանց միւնի մէջ: Այս դրամագլուխը պիտի գործածուի դպրոցի կարեւորագոյն պիտոյքը հոգալու, ինչպէս՝ դպրոցի համար, ասպագային, շէնք կառուցանելու, նոր արուեստանոցներ բանալու և այլն:

Դպրոցի աշակերտաց շինած ձեռագործներէն գոյացած գումարը, իրեղէնների արժէքը ի բաց հանելով կը բաժանուի երեք մաս, առաջին մասը կ'աւելցուի պահեստի դրամագլխի վրայ. երկրորդ մասը կը տրուի, իբրեւ մրցանակ, աշխատաւոր աշակերտաց. իսկ երրորդ մասը ի գործ կը դրուի դպրոցի աւօրեայ ծախուց:

Դպրոցի կառավարութիւնը յանձնուած է հոգաբարձական խորհրդարանին, որ կը բաղկանայ հինգ անձինքներէ, յորոցմէ երեքը կ'ընտրուին Քաղաքական խորհրդարանէն. իսկ երկուքն են սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ երեսփոխանը և դպրոցի տեսուչը: Անդամոց ծառայութիւնը, բացի երեսփոխանէն և տեսչէն, կը տևի երեք տարի: Դպրոցի անմիջական հսկողութիւնը ընդ իրաւասութեամբ հոգաբարձական խորհրդարանի կը յանձնուի տեսչին, որնոր միանգամայն է դասատու դպրոցին: Հոգաբարձական խորհրդարանի և տեսչի իրաւունքները ու պարտականութիւնքը մանրամասն ասուած են Կանոնադրութեան մէջ:

Բացի հոգաբարձական խորհրդարանէն, դպրոցը ունի նաև մանկավարժական ժողով, որոյ պարտականութիւնքը նոյնպէս Կանոնադրութեան մէջ ընդարձակ ասուած են: Այս ժողովոյ պարտականութեանց մէկն է նաև ունենալ աշակուղջ հսկողութիւն, որպէս զի արուեստից պարապմունքը համապատասխան ընթանան մանկավարժական պահանջմանցը:

Դպրոց կ'ընդունուին 10-էն մինչև 12 տարեկան տղայք ըստ խնդրոյ ծնողաց կամ ուրիշներուն: Աշակերտաց ընդունելութիւնը կը լինի տարուայ մէջ երկու անգամ, նախ՝ օգոստոսի և ապա յունվարի մէջ: Աղերսագիրը կը տրուի տեսչի անուամբ, ներկայացնելով ծննդեան վկայագիր: Ամէն աշակերտ կ'ընտրէ իրեն ուսանելու արուեստը և ուսման ընթացքին մէջ միայն միանգամ կարող է փոխել իւր աւարկան: Ուսման համար նշանակուած է օրը ոչ աւելի քան երեք ժամ, իսկ արուեստներու համար՝ չորս ժամ:

Ամենայն տարի, ամառնային արձակուրդէն առաջ, աշակերտները կ'ենթարկուին քննութեան՝ թէ գիտութեանց և թէ արուեստից մէջ: Ուսման ընթացքը աւարտող աշակերտաց կը տրուի վկայական, որպիսին սահմանուած է ծխական դպրոցաց համար:

Ահաւասիկ սոքա են Արուեստական Դպրոցի զլխաւոր կանոնները:

Դպրոցիս հոգաբարձութիւնը ներկայ ուսումնական տարւոյս կարողացաւ բանալ միայն երեք արուեստական դասարաններ, այն է՝ հիւմնութեան, ճախարակագործութեան և կօշկակարութեան. բաց յայտմանէ՝ հոգաբարձութիւնը մտադիր է բանալ այս տարւոյս օկղոճէն նաև դերձակութեան դասարան, եթէ գտնուին ուսանողք:

Վերը մենք յիշեցինք, որ Դպրոցի կանոնադրութեամբը ուսանելի արուեստից թիւը սահմանափակուած չէ, այլ թոյլ կը տայ դպրոցի մէջ մտցնել հետզհետէ ամենայն արուեստ ըստ չափու կարողութեան և հանգամանաց տեղւոյս: Այս կերպով սկիզբը անելով դպրոցիս արուեստական բաժնին, հոգաբարձութիւնը կը ցանկայ և մտադիր է միանգամայն երկրորդ ուսումնական տարւոյն մէջ բանալ նաև դարբնութեան արուեստանոցի դասարանը, որքան կարելի է կանոնաւոր և համաձայն այդ արուեստին արդի կատարելագործութեանց: Հոգաբարձութիւնը ճանաչելով այդ արուեստի այժմու ունեցած նշանակութիւնը և կարևորութիւնը, պիտի հոգայ արուեստանոցի բացման պատրաստութիւնքը, բայց որպէս զի այդ գործը յաջող կերպով կատարուի, հոգաբարձութեանը հարկաւոր են միջոց, կարևոր տեղեկութիւնք և նիւթեր: Այդ ամենը հոգաբարձութիւնը իւր ժամանակին կը զանէ. և յուսով է որ դպրոցս հարստանայ նաև հարկաւորագոյն արհեստանոցով:

Ուրեմն, մեծարգոյ տեսքը, սոքա են դպրոցիս հիմնարկութեան ըսկզբունքը որոյ բացումը մենք կարող ենք այսօր շնորհաւորել մեր ժողովրդեան:

Աւելորդ կը համարիմ խօսել այս դպրոցի օգտակարութեան և հարկաւորութեան մասին, վասն զի ամենքիդ էլ քաջ յայտնի է թէ ժողովրդի հարստութեան համար որքան նշանակութիւն ունին արուեստները և թէ հասարակութեան մէջ արուեստներ տարածելու խնդիրը սերտ կերպով միաւորուած է օրական հացի խնդրի հետ: Բաւական է մեզ յիշել, որ վերջին ժամանակները թէ քաղաքներ և թէ գիւղերը առանձին ուշ դարձուցին արուեստական դպրոցներու վրայ և բազմաթիւ դպրոցներ կը հիմնեն ամենայն տեղ, որպէս զի ակնյայտնի ճանաչուի նոցա կարևորութիւնը մեր ժամանակի համար:

Այստեղ հարկ կը համարեմ ձեր ուշադրութիւնը դարձնել այն հանգամանքի վրայ, որով մեր անցեալը մասամբ իւրից կը միաւորուի ներկայիս հետ: Ես վերը յիշեցի թէ՛ ի յիշատակ հարիւրամեայ հիմնարկութեան, քաղաքիս խորհրդարանը կարգաւորեց բանալ Արուեստական Դպրոց: Այսպիսի որոշումը առաւել պատշաճաւոր և յարմար էր այդ անցքին: Մենք ամենքն զիտենք, որ երբ մեր նախնիքը, թողնելով իրենց հին հայրենիքը, գաղթեցին նոր աշխարհ, հետեւը չբերին մի առանձին հարստութիւն, այլ ևկան չբաւոր կերպով. նոցա բոլոր հարստութիւնը լցինք բազմատեսակ արուեստներու վարժ ձեռքերու մէջ էր: Ո՛վ մեզմէն չգիտէ, թէ արուեստները

որքան ծաղկած էին անցեալ ժամանակները մեր քաղաքի մէջ: Կար ժամանակ, երբ ամենայն մարդ գիտէր որպիսի և իցէ արուեստ: Եթէ ոչ ամենքը արուեստաւորներ էին, բայց ամէնքը արուեստից հետ ծանօթ էին: Գորանով նոքա մեր ժողովրդի հարստութեան հիմը դրին նոր հայրենիքի մէջ և այդ հարստութիւնը առաւել հաստատուն էր: Յետագայ սերունդը չհետևեց նախնեաց գեղեցիկ օրինակին և արուեստները մի առ մի անհետացան քաղաքէն և այժմ կը տեսնենք միայն նոցա ողորմելի մնացորդքը: Հասարակութեան դործունէութիւնը հեազհետէ կորուց իւր կանոնաւոր ուղղութիւնը և ստացաւ խոտոր ընթացք: Ձեռագործութիւնը բոլորովին վերջացաւ և առատուրը դարձաւ միակ միջոց դործունէութեան: Միանգամայն փոխուեցան նաև կեանքի պայմանները: Այսպիսի երևոյթների ակնյայտի հետևանքը եղաւ մէկ կողմանէ ժողովրդի ընդհանուր հարստութեան նուազիւր, իսկ միւս կողմանէ չքաւորութեան աւելանալը:

Մեր ժողովրդի այսպիսի աննախանձելի դրութիւնը չէր կարող երկար տեսել. այլ հարկ էր, որ նա կրկին դառնար անցեալ ուղղութեան: Յիրաւի, օտէպ խորհրդածելով այս մասին, պատրաստուեցաւ նորա համար նոր ճանապարհ, որոյ սկիզբը եղաւ այն ժամանակ, երբ արդի սերունդը կամեցաւ իւր նախնեաց յիշատակը յարգել: Ի յիշատակ մեզ համար նշանաւոր անցքի կը բանանք Արուեստական Գալրոց, որով մի կերպով կըսըր բացենք մեր նախնեաց արարքը, ընդունելով միանգամայն նոցա կեանքի նշանաբանը:

Մեծարոյ Տեաքը, մեր դպրոցը բացուեցաւ և մենք մեր վրայ դրուած պարտականութիւնը կատարեցինք: Մենք աշխատեցանք, ըստ մեր կարողութեան իրադործել այս ձեռնարկութիւնը և այն աւարտեցինք:

Այսուհետև կը մնայ միայն սիրով և ժրջան աշխատութեամբ առաջ տանել: Նորա յառաջադիմութիւնը և կանոնաւոր ընթացքը կախեալ է հմուտ վարչութիւնէն, բայց նաև ժողովրդի առ դպրոցը ունեցած յարաբերութիւնէն: Բացի նիւթական նպաստէն դպրոցը կարօտ է նաև բարոյական օժանդակութեան: Այս օժանդակութիւնը նա կը գտնէ միայն ժողովրդի համակրութեան մէջ: Այն ժամանակ միայն կարելի է ասել, որ դպրոցը ընթանայ յառաջադիմութեան ճանապարհով և ցոյց տայ այն օգուտները, որ կարելի է նորանէն ստանալ:

Հարկաւոր կը համարիմ յիշել այստեղ նաև Նորին Սրբազնութեան Առաջնորդի վիճակիս ցոյց տուած առ այս դպրոցը խնամքը և հովատարութիւնը: Բոլոր ժամանակ Նորին Սրբազնութիւնը իւր խորհուրդներով, քաջաշէրական խօսքերով, հայրական օրհնութեամբ և արազ կատարելով հողաբարձութեան դպրոցիս վերաբերեալ խնդրագիրները, թեթևացուց մեր վերայ դրուած պարտականութիւնը. ուստի կը մատուցանեմք Նորին Սրբազնութեան մեր խորին մեծարանքը և երախտագիտութիւնը:

Ի վերջոյ ես ի դիմաց անդամոց Հոգաբարձութեան պարտք կը համարիմ յայտնել մեր շնորհակալութիւնը այն հաւատարմութեան, որ ցոյց

տրուեցաւ մեզ այս յանձնարարութեամբը: Թէ որքան այդ հաւատարմութիւնը մենք մեր աշխատութեամբ արդարացուցինք, կը թողումը այսոց քննութեան: Իսկ այն թերութիւնք, որք այսպիսի ձեռնարկութեանց մէջ անշուշտ կը պատահին, ժամանակը միայն կարող է ուղղել:

Ցանկալով դպրոցիս հաստատութիւն և արդիւնաբեր գործունէութիւն կը յանձնեմք Ձեր յատուկ համակրութեան և խնամոց, որք միայն կարող են լինել նորա ապագայ բարօրութեան և մշտատև յառաջադիմութեան գրաւական:

ՍՆՐՈՎԻԷ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԱՆ

Սեպտեմբերի 28, 1880

Նոր - Նախիջևան:

II Հ Ա Ռ.

Մեծապատիւ պ. պ. Տեսուչ և Դասատուներ,
Այժմ դարձնելով խօսքս մասնուորապէս և յառկապէս դէպի Ձեզ, այս ակնածելի հանդիսականաց ներկայութեան անկեղծ օրտաբացութեամբ Ձեր միտքը կը ձգեմ (ես բոլորովին համոզուած եմ, որ Դուք ամենքդ այդ ճշմարտութեանց արդէն տեղեակ էք) որ՝ որեւէ դպրոց, թէ և ինչէր նա ամենապատուական կերպով կազմակերպուած՝ թէ՛ աղզի՝ աղզի՝ կանոնադրութեամբ և հրահանգներով և թէ՛ ճոխացուցած հարուստ մատենադարաններով, դպրոցական նորահար կարասիքով, սւսուսման կան գործիքներով, բայց եթէ նորա մէջ պակասին հմուտ, բանիբուն և եռանդոտ գործողներ՝ ոչ մի յառաջադիմութիւն սպասել և ընդհանուր գործը դէպի սուսադարձ բարի նպատակին հասցնել չէ կարելի. միայն զգոն գործունէութեամբ կարող ենք գրած կանոնադրութիւններին տալ մարմին և կեանք:

Արուեստական Դպրոցի մէջ սահմանելով «Մանկավարժական Խորհրդադարան», հոգաբարձուներս քաջայայտ ենք, որ Դուք անդամքդ այդ Խորհրդադարանին աշխուրջ կը հսկէք, որ արուեստները մատակարարուի աշակերտաց ըստ ամենայնի համաձայն և համապատասխան մանկավարժական հիմնաւոր կանոններուն. քաղաքը կը յուսայ պատրաստել ոչ միայն իւր գործին հմուտ արուեստագէտներ, այլ և բարեկիրթ, բարոյական և լուսաւորեալ քաղաքացիներ:

Այն, մեծ պարտք և ծանր պատասխանատվութիւն կը դրուի Ձեր վրայ, պ. պ. Մանկավարժներ. բայց և այն ասելն աւելորդ չեմ համարիլ, որ մեծ կը լինի Ձեր բարոյական մխիթարութիւնը և հոգեկան անդորրութիւնը: Արուեստական Դպրոցը տակաւին մի փորձ է. նա չունի ոչ անցեալ, ոչ աւանդութիւն և ոչ ակներև արդիւնքներ. իսկ արուեստագէտ վարժապետները ինքեանք որքան և բարեկիրթ լինէին, այսուամենայնիւ չենք կարող նոցամէն պահանջել, որ նոքա, արուեստ սովորեցնելու հետ միասին միանգամայն և զստովարակիչք լինէին մեր չքաւոր, անտէր, ան-

հովանաւոր մանուկներին: Ուրեմն, պատուական Մանկավարժներ, ձեր վերայ պիտի առնուք այդ ծանր և միանգամայն սուրբ պարտքը: Դուք պիտի տքնիք, մտատանջուիք, խորհիք և խոկաք և վերջիվերջոյ պիտի յօրինէք, պիտի ստեղծէք նոր ոճ, որով արուեստը և գիտութիւնը, ձեռք ձեռքի տուած, պիտի յառաջանան զէպի մի բարի և արդիւնաբեր նպատակ, որ է՝ պատրաստել բարեկիրթ, առողջակազմ, ճարպիկ, և աշխատասէր արուեստաւորներ:

Թէ և Ձեզմէն սպասած յոյսերը և Ձեզմէն ունեցած պահանջմունքները մեծ են թէ քաղաքացւոյ և թէ հոգաբարձուացս, բայց մենք վստահ և քաջայոյս ենք, որ Դուք Ձեր անխոնջ աշխատանքով և խոհեմ գործունէութեամբ ամէն զմուարութիւն կը յաղթէք, և տէրութեան համար բարի հպատակներ և մեր մայրենի Նոր—Նախիջնանի համար բարեկիրթ քաղաքացիներ կը պատրաստէք:

Ուրեմն, մեծապատիւ Պարոններ, յԱստուծոյ օրհնութիւն խնդրելով և մեր արիութեան վրայ ապաւինելով սկսենք և ի կատար հասցնուիք չպսամնաարդիւնաբեր գործը:

ՍԵՐՈՎԲԵ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Սեպտեմբերի 28, 1880 ամի,

Նոր—Նախիջնանի:

III. Ա Ա Ռ

Մեծ արգոյ՝ Պարոններ.

Մեր բանաստեղծը այսպէս ասաց.

Ժամանակ է թապել կազը,

Մեր թէրաղին, մեր չօթքին,

Առուտուրը—կընել ծախել

Տուչման էղաւ մեր ազգին.

Մոսկով, խաւքով էրթալ գալէն,

Ո՛վ մարդ, տուն հէջ չունիս չահ,

Պիղ ու ասեղ ձեռք ան նորէն,

Չէքիճ, պալթա ու թէզկեահ.....

Իմ միտքս է, սորանից երեսուն տարի առաջ ինչպէս աթտարնոցին մէջը բամբակ կը գգէին տընկաղջ անելով. իմ միտքս է ինչպէս Համար-ձուփն թաղէն արուեստաւորները լիքը կապոցներ մուծակներով, փաթալներով ձեռքերը բռնած, կը բերէին և արատանի ¹⁾ կաշիվաճառ խանութպաններուն կուտային ամէն չաբաթ, միտքս է պէղէստէնի վերին յարկի պատահաններու մէջ ժապաւինադործները նեղ ու լայն ոսկեթել և արծաթա-

1) Արատան և պէղէստէն զանազան վաճառանոցներ էին՝ իրար մօտ բազմաթիւ մեծ ու փոքր խանութներով և արուեստանոցներով լցուած: Այժմ նոքա կիսաքանդ և բոլորովին դատարկ կեցած են:

թեր ժապաւէններ կը դործէին. միտքս է ինչպէս Դօնի ափի մօտ խաղախորդները վարպետները կարմիր ներկած եղունգներ ունէին: Երեսուն տարի առաջ... ափսոս, հազար ափսոս... Երեսուն տարի է որ արուեստը մեր քաղաքի մէջ անարգուած է, խայտառակուած է և արտաքսուած է, իբրև մի անպէտք և ամօթալի գործ:

Պարոններ, ահա այսօր այդ երեսուն տարուայ անարգուած, արտորուած բանին մենք նորէն ձեռք—զարնել ցանկացանք. ահա այսօր խելքերս վրաներս գալով մենք ձեռք—զարկինք Արուեստական Դպրոցին, ահա այսօր մենք զարթեցանք մեր երեսուն տարուայ կորստական ծանր թմրութենէն:

Յանկանմանք ուրեմն, Պարոններ, մեր ասպագայ սերնդի ձեռքերը ռօսկի ապրուստն հաղցնել, նոցա ձեռքը կուշտ հաց և նոցա ծնողքին կեանքի ասպնոթութիւն զալ: Եկէք, բոլոր քաղաքով աշխատինք, միաւորած ուժով առաջ տանինք այս պատուական գործը: Այժմ արդէն ամենուս յայտնի է, թէ ի՞նչ ասել է արուեստը, ամենուս յայտնի է, թէ ի՞նչ ժարդիկ են անգլիացիք և ֆրանսիացիք և ինչով նոքա կը ջանկայան. Սնցած երեսուն տարուայ մէջ մենք երեք հազարէն աւելի արուեստաւորներ կորուսինք: Բայց այսօր, այս դպրոցիս բացման առիթով ես կարող եմ ասել, որ ասպագայի համար, երեսուն տարուայ մէջ մեր կորուսած երեք հազար արուեստաւորների սերմը արդէն ցանկցինք:

Ուրեմն, պատուելի քաղաքացիներ, այս դպրոցի զարգացման, ծաղկելուն և բարգաւաճելուն համար բոլոր հասարակութեամբ աշխատինք, աշխատինք:

Սեպտեմբերի 28, 1880

Ն. Նախիջևան:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՊԱՍԻՆԵԱՆ

Յուլիսի 1880 ամի:

Ն. Ն. Գ.

Առաջնորդ

Վիճակին Հայոց

Նոր-Նախիջևանի և Բևսա

րաբից:

Ի 4 յուլիսի 1880 ամի:

Քիշնև

Քիշնև

Քիշնև

Քիշնև

Քիշնև

Քիշնև

Քիշնև

Քիշնև

Քիշնև

Անդամոյ հոգաբարձութեան ծխա

... ծածկան հոգեւոր Արուեստական Դպրոցին

սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն Հայոց

Նոր-Նախիջևան քաղաքի պատուե

լեացն Սերովէլի Զարութիւնեան և

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Միքայէլի Մահաթեան

Նոնադրութիւն ծխական հոգևոր Արուեստական Դպրոցին սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ քաղաքից՝ մոտադրութեամբ ընթերցաբ զամենայն յօդուածսն յորս յերկուն հաստուածս միայն դարձուցեալ զուշադրութիւն մեր սակս նորօրինակութեանցն՝ ուղղեցաք զայնս ի հաստատութիւն նորին ի սոցն թիւ ամսոյ ընդ համարաւ 162: Եւ արդարեւ հայեցեալ ի հաստարակեալ կարգս ատենական վարչութեանց՝ ընտրող անձինք անձեռնհաս են ի վաւերացուցանել զերաւունս ընտրելոցն, այլ բարձրագոյն քան զընտրողական իշխանութիւն հաստատէ զընտրեալսն յառաջարկեալ պաշտաման: Ըստ այսմիկ առաւել երաշխաւորեալ լինէր զոյալթիւն ծխական հոգևոր Արուեստական Դպրոցին և իրաւասութիւն եկեղեցական իշխանութեան անընդմիջաբար տարածանէր ի վերայ նորին վարչութեան՝ եթէ հոգաբարձուք և տեսուչն հաստատէին ի պաշտամունս իւրեանց զրով թեմակալ առաջնորդի վիճմիկս:

Արդ՝ վերադարձուցեալ զհաստատեալ Կանոնադրութիւնն ի ձեռնարկութիւն բարեջան անդամոց դորին, աներկմիտ եմք, զի քաղաքական Վարչութիւնն և ներկայ հոգաբարձուք փութով ունիցին լրացուցանել զթերութիւնն, որք հային ի հաստատութիւն անդամոց հոգաբարձութեան և տեսչի և զուր ոչ խնայեցնք զջանս և վաստակս ի նախադատրաստութիւն սկզբնական պիտոյից բանալի դպրոցին և ոչ իսկ դանդաղեցնք օրինակելի բարեկազութեամբ սկիզբն առնել մասախարարութեան տարրական ուսմանցն արուեստից և գիտութեանց՝ որով և արդարացուցանել յանձինս ձեր զբարի համարումն և զվարկումն ժողովրդեան քաղաքից: Իսկ մեք այլօթս առնեմք առ ամենաբարձրեալն Աստուած, որպէս զի բազմաց աւուրց և ամաց յարակայութեամբ պսակեալ զարդիւնս ծխական հոգևոր Արուեստական Դպրոցից օրինակ բարեաց հանդիսացուցէ զնախընծայ հաստատութիւնից յաջս մերոց համազգի հասարակութեանց՝ հաստատուն հաւատով և աներկմիտ յոշնով վաստակ բորբոքեցէ զսէր և զհամակրանս բարեպաշտօն ժողովրդեան քաղաքից առ նախանձելի բազմ դպրոցից, զի որպէս յարկիչ շնորհաց յաւերժայիշատակ արձան կանգնի ի հարիւրամեայ աւուրց հիմնարկութեան քաղաքից, նոյնպէս և կենցաղական բարեօք ձոխութիւն աշակերտելոցն հանդիսացի պսակ պարծանաց օգտաշահ ձեռնարկութեանն: Օրհնեցէ՛ Տէր Աստուած զառատամիտ վաստակաւորան կազմակերպութեան նախագծի վարչու-

Թեան ուսումնարանիդ և երկայնամիտ համբերութեան ստաքինու-
թեամբ զյոյս նոցին գեղապարգեացէ ի անսանել զբանսն յարգիւնս
նկեալ և զհաւատն առատապտուղ գործովք յաջողեալ յանձինս
աշակերտելոց նորին ի միաթաբութիւն կարօտաւոր պատու հասարա-
կութեան տիրախնամ քաղաքիդ ի պարծանս կարողաւոր զոհարե-
րիցն, ամէն:

Ի վերայ իսկականին ստորագրեալ է՝
«Թեմակալ առաջնորդ հայոց վիճակին Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ
ՄԱԿԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ծիտական Հոգեւոր Դպրոցի սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Նորայն Նախիջևանայ
հանդերձ արուեստական դասարանօք:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Արուեստական դասարանաց բացման նպատակը:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Նախիջևան քաղաքի հասարակութեան չքաւոր դասակարգին
մէջ արուեստներ տարածելու և նորա ապրումով տնօրեայ ամենա-
կորեւոր ցիտայքը հոգալու համար տեղւոյս սուրբ Աստուածածնայ
եկեղեցւոյ ծխական դպրոցի մէջ կը բացուին արուեստական դասա-
րաններ: Բանաստեղծ յի սխաղ շնորհաւոր հրապարակութեամբ տալով զնման
յոյժը մարտի 6 ամսից առ զհոկտեմբեր 1907 թ. հրապարակուող թանկ
«Երկիր» թերթի միջոցով:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Արուեստական դասարանաց նպատակն է սովորեցնել կանոնաւոր
արուեստներ՝ կօշկակարութիւն, գերձակութիւն, հիւսնութիւն, ար-
ծաթագործութիւն, պղնձագործութիւն, դարբնութիւն, մատակա-
րարելով աշակերտաց նաև նախակրթական կարեւոր ուսմունք: Ա-
րուեստագէտ վարժապետները, բացի աշակերտաց վերջիչեալ արուես-
տները սովորեցնելէն, պարտաւոր են նաև ծանօթացնել նոցա նոյն
արուեստից մեքենաներու գործածութեանց (հէա), նկարելով նոցա
շինութեան կազմութիւնը, որպէս զի որքան կարելի է պարձակել
դպրոցէն զարգացած արուեստագէտներ:

307.01.50 7.

307010.5 2.

Այն աշակերտները, որոնք ուսման ընթացքը աւարտելէն յետոյ, յատկապէս կը ցանկան միմիայն արուեստներով պարապել, Հոգաբարձական Խորհրդարանի որոշմամբը կարող է մնալ Գպրոցի մէջ նաեւ հինգերորդ տարին:

Աւաջնորդ ունենալով լեռնութեան ֆազգային լուսաւորութեան նախարարութեան ենթարկուած փողովքական դպրոցներու ուսմանց ծրագիրը, ծխական դպրոցիս մէջ արուեստներ սովորելու միջոցին պիտի աւանդուին ուսման աւարիաներ ևս:

Ուսման առարկաները սորա են.

1. Կրօնագիտութիւն. Դուստուրչական — Հայց դաւանութեան:
2. Հայոց լեզու, նկատողական դասախօսութիւն, ընթերցանութիւն, գրավարժութիւն. հանդերձ ուղղագրութեամբ, տարերք հայոց քերականութեան:
3. Ռուսաց լեզու, նկատողական դասախօսութիւն, ընթերցանութիւն, գրավարժութիւն. հանդերձ ուղղագրութեամբ, քերականութիւն:
4. Համառօտ պատմութիւն Հայոց:
5. Թուարանութիւն:
6. Սկզբունք երկրաչափութեան:
7. Առաջին մասն պարզ հաշուակալութեան:
8. Սկզբնական տեղեկութիւնք տիեզերագրութեան վրայ. տեղեկութիւնք աշխարհիս հինգ մասանց վրայ և մանրամասն տեղեկութիւնք Ռուսաստանի աշխարհագրութեան վրայ:
9. Գեղագրութիւն, նկարչութիւն և սկզբնական զճագրութիւն. իսկ մարմնամարզութիւն և երգեցողութիւն՝ բոլոր նկատողութեան Հոգաբարձական խորհրդարանի:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ը.

Ծխական Դպրոցի դասադրքերը ընդհանրապէս տէրութեան ուսումնարաններու ընդունածները լինելու են: Հոգաբարձական խորհրդարանը մանկավարժական ժողովոյն հետ դասադրքերու և ուսումնական պիտոյից ընտրողութիւնը կանեն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Դպրոցի նիւթական միջոցը.

ՅՕԴՈՒԱԾ Թ.

Դպրոցի նիւթական կառավարութեան աղբիւրներ են. 1) իւրանչիւր տարի սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն ի նպաստ Ծխական դպրոցի տուած հասոյթը. 2) նոյն նպատակաւ Նախիջևանի Քաղաքական խորհրդարանի նշանակած տարեկան նպաստը. 3) աշակերտաց ուսման թոշակները և 4) բարերար անձանց կամաւոր նուէրները:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ժ.

Դպրոցի որոշեալ ծախքերը լրանալէն յետ, դրամոց մնացած գումարներէն կը կազմուի պահեստի դրամագլուխ, որն որ պահպանութեան համար կը արուի անդական փողերանոցից մէկուն մէջ ի շահեցողութիւն: Հոգաբարձական խորհրդարանը պահեստի դրամագլուխը դպրոցի կարեւոր պիտոյքը հոգալու ի գործ կը դնէ, ինչպէս՝ դպրոցի համար առանձին շէնք կառուցանելու, նոր արուեստանոցներ բանալու, և այլն:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԱ.

Դպրոցի մէջ շինուած առարկաներէն հաւաքուած փողը, նոցա վրայ դնացած իրեղէններու ծախքը հանելէն յետ, երեք մասն կը բաժանուի. առաջին մասը կ'աւելցուի պահեստի դրամագլխուն վրայ. երկրորդ մասը իբրեւ մրցանակ արուեստագէտ վարժապետներուն, իսկ երրորդ մասը ի գործ կը դրուի դպրոցի առօրեայ ծախսուց:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Դպրոցի կառավարութիւնը.

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԲ.

Սուրբ Աստուածածնայ Յիսկան Դպրոցի կառավարութիւնը կը յանձնուի Հոգաբարձական խորհրդարանին: Խորհրդարանը կը բաղկանայ հինգ անձինքներէ՝ յորոց երեքը կ'ընտրուին Նախիջևանի Բաղաքական խորհրդարանէն. իսկ մնացեալ երկուսն են՝ եկեղեցւոյ (Աստուածածնայ), երեսփոխանը և դպրոցի տեսուչը: Խորհրդարանի ծառայութիւնը, բացի երեսփոխանէն և տեսչէն, կը տւէ երեք տարի:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԳ.

Դպրոցի անմիջական կառավարութիւնը ընդ իրաւասութեամբ Հոգաբարձական խորհրդարանի, դպրոցի ճեպչին կը յանձնուի որոյ պարտաւորութիւնն է, բացի դասատուութենէն, արժուէն հսկողութիւն ունենալ դպրոցի բարեկարգութեան և բարգաւաճութեան վրայ: Աշակերտաց վարուց հսկողութեանը համար դպրոցը կ'ունենայ վերահայու:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԴ.

Հոգաբարձական խորհրդարանի անդամները իրենց մէջէն կ'ընտրեն նախագահ և տեղապահ: Խորհրդարանը իւր անդամոց մէջ կր բաժանէ դպրոցի վերաբերեալ պարապմունքները, յանձնելով իւրաքանչիւրին զատ զատ պաշտօն, մինին՝ զանձապետութեան, միւսին՝ ուսումնական և արուեստական ուսմանց վերահսկողութիւնը, և այլն:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԵ.

Հոգաբարձական խորհրդարանի պարտաւորութիւնն է՝ ա) սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ ծխական Դպրոցի մէջ բանալ արուեստական դասարաններ հարկաւոր պարագայիւքք և արուեստից նպաստող դործիքներով և լեքենաներով. բ) հոգալ որ դպրոցի մէջ բարեկարգութիւնը տիրապետէ, և բարգաւաճի աշակերտաց ուսմանց և արուեստից մէջ յառաջագիմութիւնը և բարոյականութիւնը. գ) նշանակել դպրոցին ընդունակ տեչուչ, ուսուցիչներ՝ օրինաւոր վկայականներով ճանաչուած, և առհասարակ դպրոցին ծառայող անձինք. դ) հսկել դպրոցի մէջ ծառայողաց վրայ և արձակել նոցա իրենց պաշտօններէն, եթէ նոցա վրայ մի նպահսութիւն նշմարուի. ե) աշակերտներ դպրոցն ընդունել և նոցա անվայել վարուց համար նշանակել պատիժ և արձակել նոցա դպրոցէն. զ) կազմել դպրոցի տարեկան ծախուց ցուցակը. է) դպրոցի տեսչի ամսական և տարեկան աշակերտաց ուսման և արուեստից մէջ ցոյց տուած հաշիւներուն հսկել ինչպէս նոցա վարուց և բարուց վրայօք, ուսուցչաց դործունէութեան և առհասարակ դպրոցի ընթացքին հսկել. ը) վերահասու լինել դպրոցի բոլոր արդէանց, ստուգել զանձանակի ամսական և տարեկան հաշուեցուցակը, խնամք տանել որ դպրոցի զրամական միջոցները աւելանան, որքան կարելի է ծախուց մէջ խնայուն տնտեսութիւն պահպանել, ջանալ պահեստի զրամագլուխ կազմելու և վարձատրել վարժապետները և ծառայողները ըստ իւրում նկատողութեան. թ) արուեստից ընտրողութիւնը և թէ ինչ արուեստներ նշանակուելու է սովորելու համար, ուսմանց դասախօսութեան ժամանակը, և ժ) դպրոցի դործունէութեան տարեկան ցուցակը, որոյ մէկ օրինակը մատուցանել վեճակիս Թեմակալ Առաջնորդին, իսկ միւսը նախիջևանի Քաղաքական Խորհրդարանին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԶ.

Հոգաբարձական խորհրդարանը դռնէ ամիսը մի անգամ ժողով կը կազմէ, դպրոցի գործոց վրայ խորհելու, նշանակելով այդ նպատակի համար առանձին օրեր, բայց յայտնանէ՝ ժողով կարելի է կազմել նախագահի հրաւիրագրով ամենայն ժամանակ, երբ հարկը պահանջէ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԷ.

Դպրոցի Տեսուչը պարտաւոր է հսկել որպէս զի ուսուցիչները, վերահացունները և ուրիշ ծառայողները ճշգրտութեամբ կատարեն իւրեանց պաշտօնները, և եթէ նոցա վրայ պակասութիւն կը նշմարէ, ազդարարութիւն անել և միայնագումայն տեղեկութիւն տալ հոգաբարձութեան:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԸ.

Տեսուչը ամենայն ամիս ամսական հաշիւ կրնէրկայացնէ Հոգաբարձական խորհրդարանին վարժապետաց և ծառայողաց գործունէութեան, աշակերտաց ուսման մէջ արած յառաջագիմութեանց և նոցա բարուց և վարուց վրայ. իսկ ուսումնական աարւոյն վերջը կը պատրաստէ տարեկան հաշիւ. դպրոցի ուսումնական մասին վերաբերմամբ, և կրնէրկայացնէ Հոգաբարձական խորհրդարանին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԹ.

Տեսուչը, ինչպէս գլխաւոր հոգաւանող դպրոցին, պարտաւոր է ամենայն ջանք գործդնել, որպէս զի դպրոցը մաքուր լինի, դիտել աշակերտաց հանդերձեղինաց մաքրութիւնը, մէկ խօսքով՝ ազդել նոցա անդադար քաղաքավարութեան և մաքրասիրութեան խրատները:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ի.

Դպրոցի շարժական կայքը, ինչպէս են՝ կարասիքը, դասարանաց իրեղէնները, զրքերը, արուեստական գործիքները, նիւթեղէնքը, և այլն, ըստ յանձնարարութեան առանձին ցուցակադրով Հոգաբարձական խորհրդարանի կը պահուին Տեսչի մօտ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԱ.

Արուեստներ սովորեցնելու համար տեւոր եղած նիւթեղինաց պահպանութեան և կիրառութեան մասին, նոցա առաջուց պատարաստութեան, նմանապէս աշակերտաց ձեռագործները վաճառելու վերաբերեալ կանոնները Հոգաբարձութիւնը կը սահմանէ, որոնց անխախտ կատարման մասին պիտի տայ դրաւոր հրահանգ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Մանկավարժական խորհուրդ.

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԲ.

Ընդ նախագահութեամբ Տեսչի դպրոցի վարժապետներէն և վերակացուներէն կը կազմուի Մանկավարժական խորհուրդ, որն ուսումնական տարւոյն մէջ պիտի ժողովուի ոչ պակաս ամիսը մէկ անգամէն, որոյ ճիշդն պիտի լինի խորհել և մշակել դաստատութեան համար դիւրին ոճ, որպէս զի ուսմանց և արուեստից դաստատութիւնը յաջողութեամբ յառաջ երթայ իսկ ուսումնական տարւոյն սկիզբը. Մանկավարժական խորհուրդը կը կազմէ ուսանելի առարկաներուն և արուեստից ծրագիրը առաջնկայ տարւոյն համար, նշանակելով օրերն և ժամերը իւրաքանչիւր առարկայի և արուեստի առանձին առանձին. Մանկավարժական խորհրդի պարտքն է՝ աշակերտաց քննութիւնները անել և նորեկները դպրոց ընդունել, ուսման ընթացքը աւարտողներուն վկայութուղթ տալ, մատենադարանի համար գրեանց ցուցակ շինել և, վերջապէս, աշաւորջ հսկողութիւն անել, որպէս զի արուեստից պարսպամունքը համապատասխան ընթանան մանկավարժական պահանջմանց հետ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԳ.

Մանկավարժական խորհրդի բոլոր դրաւոր վճիռները կ'առաջարկուին Հոգաբարձութեան վերադննութեան, որոյ իրաւասութեամբ ի գործ դրուելու կը հաստատուին: Հոգաբարձութեան անդամները կարող են ներկայ դնուիլ Մանկավարժական ժողովի նիստերուն:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Աշակերտաց վրայօք.

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԴ.

Դպրոց կ'ընդունուին առողջ կազմուածքով տղայք 10-էն մինչև 12 տարեկան հասակները ըստ խնդրոյ ծնողաց կամ ուրիշներուն: Աշակերտք տարուայ մէջ միայն երկու անգամ կ'ընդունուին. նախ՝ օգոստոսի մէջ և ապա՝ յունուարի: Աղերսագիրք կը տրուի ջեսի անուամբ հետն ալ ծննդեան և մկրտութեան վկայականք:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԵ.

Դպրոցի ուսման ընթացքը չորս տարի է: Աշակերտք ամէն մէկ դասարանի մէջ կը մնան մէկ - մէկ տարի իրենց գիտութեան և արուեստից հմտութեան համաձայն: Քիչ ընդունակութիւն ունեցողները մի դասարանի մէջ կարող են երկու տարի ևս մնալ, բայց դորանից աւելի մնալն անկարելի է: Այս կանոնին բացառութիւն անելը հոգաբարձութեան ձեռքն է՝ հիմնեալ օրինաւոր պատճառներու վրայ. բայց ամենեւին չի թոյլատրուիլ որ ուսման ընթացքը վեց տարիէն աւելի տևէ: Եթէ սակաւ ընդունակները այսչափ ժամանակուայ մէջ ևս չկարողանան ուսման ընթացքը աւարտելու՝ կ'արձակուին դպրոցէն:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԶ.

Դպրոցի մէջ աւանդուած ուսմունքն են նախ՝ առարկաների դաստուութիւն և երկրորդ՝ արուեստներու գործնական պարապմունք: Այս երկու պարապմանց վրայ պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել, որպէս զի երկուսն ևս զուգընթաց յառաջադիմութեամբ ընթանան: Առարկաներու պարապմանց համար օրուայ մէջ նշանակել երեք ժամ. իսկ արուեստից համար՝ չորս ժամ: Այս երկու պարապմանց քանակութեան չափն ու եղանակը առանձին ծրագրով կը սահմանուի:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԷ.

Դպրոցի պարապմունքը կը սկսուին օգոստոսի 15-ին: Ամա-

առայ և ձմեռուայ արձակուրդները կ'որոշէ Հոգաբարձական Խորհրդարանը Մանկավարժականի հետ Խորհրդակցելով: Հոգաբարձական Խորհրդարանի որոշմամբ արուեստից գործնական պարապմունքը կարող են շարունակուիլ նաև արձակուրդների միջոցին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԸ.

Ամեն տարի ամառնային արձակուրդէն առաջ աշակերտները կ'ենթարկուին հարցաքննութեանց՝ Մանկավարժական և Հոգաբարձական Խորհրդարաններու անպամոյ առջև՝ թէ՛ գիտութեանց և թէ՛ արուեստից մէջ: Զառաջադէմ՝ աշակերտները կը վարձատրուին մրցանակներով՝ ըստ որոշման Հոգաբարձական և Մանկավարժական Խորհրդարաններուն:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԻԹ.

Ուսման ընթացքը աւարտող աշակերտաց կը արուի վկայաթուղթ, որպիսին սահմանուած է ծխական դպրոցների համար:

ՅՕԴՈՒԱԾ Լ.

Դպրոցն ունի կնիք՝ վրան արքունական նշանով, որոյ վերնադիրն է՝ «կնիք ծխական Հոգևոր դպրոցի սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Նոր-Նախիջևանայ (Печать церковного приходского училища Св. Успения).

ՎԵՐՋ

№ 162. Զայս կանոնադրութիւն ծխական Հոգևոր Արուեստական դպրոցի սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Հայոց Նորոյն Նախիջևանի ենթարկեալ քննութեան՝ գտաք ի նմին գերկուս զանցառութիւնս, զորս ուղղել պէտք են, որպէս զի կազմութիւն վարչութեան նորին համաձայնեցոյ հասարակեալ կանոնաց. նախ՝ ըստ ժ. յօդուածոյն երեք անձինք յանդամոյ Հոգաբարձութեան՝ ընտրեալք ի Նախիջևանի քաղաքական Խորհրդարանէն, և երկրորդ՝ ըստ ժ. յօդուածոյն Գ. հատուածոյ ընտրեալ ի Հոգաբարձութենէ՝ Տեսուչն դպրոցին, պարտին առաջարկել ի հաստատութիւն թեմակալ Առաջնորդի վիճակիս ի քաղաքադէտոյն հանդերձ ընտրողական թեր-

թիւն անդամոց Խորհրդարանի, և երկրորդն՝ ի ժողովոյ Հոգաբարձութեան: Իսկ զայն ամենայն համարեալ համաձայն կանոնաց սահմանելոյ վասն կառավարութեան ազգային և ժողովրդական ուսումնարանաց, իբրև առժամանակեայ փորձ, հաստատեմք մերով իսկական ստորագրութեամբ և գրոշմամբ արքեպիսկոպոսական կնքոյ, հրաւիրելով զուշադրութիւն Հոգաբարձութեան յիսկական Հոգևոր Արուեստական Դպրոցին սուրբ Աստուածածնի ի սրբութեամբ կատարումն ընդհանուր յօդուածոց կանոնադրութեանն, մանաւանդ ուղղագրեալ ի վերոյ երկուց հաստուածոց նորին:

Ի 4 յուլիսի 1880 ամի. ի քաղաքն Քիշնև:

(Ի վերայ իսկականին ստորագրեալ է՝)

Թեմակալ Առաջնորդ հայոց վիճակին Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ
ՍԱԿԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ընդ իսկականին համեմատ է:

Նախագահ Խորհրդարանի Հոգաբարձութեան ՍԵՐՈՎԻԷ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

դադարոյ: յետոյ զի մեզոցիկ ձ մ մեղացոյց զոմ բնաբնա մոյ ե
 զսա բառնոմ միւնանա՞ յաճեա՞ միւնմա միւս իմ մեղեմ
 լնուստ մախաբոյորոն ձ միւսբա մեղեմ մախաբա մախաբոյ
 տիմ իոգմն զնմաւստա՞ ձգոմ յաճեմնաւնաւ մեղեմ բառնոյ
 իրոյն մախաբոյորոյն մեղա զնմեղոյ ձ զնմեղաբոյստ մախ
 զոմբո՞ մախաբոյ մեղեմնոյնաւ մախաբոյ մախաբոյ մախաբոյ
 տաւմ միւնմ մեղեմնոյնաւ մախաբոյ մախաբոյ մախաբոյ
 արտ բնաւստն մեղեմնոյնաւ մախաբոյ մախաբոյ մախաբոյ
 մեղաւ բնաւստն մախաբոյ մախաբոյ մախաբոյ մախաբոյ

ՅԱՐԳՈՅ ԽՄԲԱԳԻՐ

Ընթերցող հայ հասարակութեանը արդէն յայտնի է հայ լրա-
 գիրներէն, որ մնասիրութիւն կայ ապագայ 1881 թուականի ամա-
 ռային արձակուրդին կապմէ թիֆլիզում ընդհանուր ուսուցչական
 ժողով, որին, բացի թիֆլիզի թեմի ուսուցիչներէն, ցանկալի է որ
 մասնակցեն Ռուսաստանի և միւս թեմերի ուսուցիչները: Այդ ժողովի
 նպատակն է մեր հոգևոր ուսումնարանների հիմնաւոր բարեկարգու-
 թիւնը ներկայիս պահանջներին համեմատ, որ կիրաւործուի այն ժա-
 մանակ, երբոր մեր ուսումնարանները իրանց կապմակերպութեամբ
 կրտսնան միօրինակութիւն ընդունելով որոշ ուսման ծրագիրներ և
 կառավարուելով հաստատ կանոնադրութեամբ: Այսպիսի մի մեծ և
 ընդհանուր օգտին ծառայող գործ յաջողութեամբ կատարելու հա-
 մար հարկաւոր է նախապատրաստութիւն, որով արդէն զբաղուած են
 քաղաքիս մէջ երկու յանձնաժողովներ, մինը ուսումնական, որ
 պատրաստում է հարկաւոր ծրագիրները, միւսը տնտեսական, որ պիտի
 հոգայ ընդհանուր ուսուցչական ժողովի համար հարկաւոր ծախ-
 սերը: Այդ ծախսերը հոգալու համար մենք չունինք ոչինչ ուրիշ
 միջոցների, բացի հասարակութեան կամաւոր նուիրատուութիւններից,
 որ պիտի լինի ճիշդ արտայայտութիւն այն համակրութեան, որ նա
 ունի զէպի մեր ազգային ուսումնարանները, որոնց մէջ կրթվում է
 նոր սերունդը: Ուստի յայտնելով հասարակութեանը տնտեսական
 յանձնաժողովի անդամների անունները, որոնք են. պ. պ. Վահրամ
 Մութաֆեան, Յովհաննէս Ծովհանեանց, Պօղոս Մելիք Վարագոզեանց,
 Խաչատուր Քալանթարեանց, Մովսէս Թաւադեանց և Արտաշէս Մա-
 միկոնեան, խոնարհաբար խնդրում եմ այն անձանց, որոնք կը ցանկա-
 նան իրանց կամաւոր նուիրներով նպաստել ապագայ ուսուցչական
 ժողովի իրաւորմանը, ուղարկել իրանց նուիրները կամ յիշեալ
 պարոններից մէկին, կամ «Փորձի» և «Մեղուի» պ. պ. խմբագիրներին:

Թեմական վերատեսուչ Գ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՑ

Թիֆլիզ:

ԽՄԲԱԳԻՐ — ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ԱՐԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ ԾԱԽՂՈՒՄ ԵՆ Ի ՄԻՋԻ ԱՅԼՈՑ

ՔՐԻՍՏՈՍԻԱՆ ԽԵՒ ՀԵՏՏԵՆԵԱԼ ԳՐՔԵՐԸ

1. Ինճիճեան. Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց 554 եր.
Մեծադ. հտ. դ. ... 5 ա.
2. — Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի. Մեծադ. 3 հ. Ժօտ 1500 եր. ... 12 ա.
3. — Նոր Հայաստան և աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Աֆրիկոյ և Ամերիկոյ 464 եր. 2 ա. 50 կ
4. Հ. Ն. Սարգսեան. Տեղեկագրութիւն ի փոքր և ի մեծ Հայս. 289 եր. Մեծադ. հտ. դ. ... 4 ա.
5. Քաջունի, Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանեայց դպրատանց տղայոց համար փոքր հտ. 298 եր. դ. ... 1 ա. 50 կ
6. Բժշկեան. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի Հայկազանց սիրելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին. 425 եր. ... 3 ա. 50 կ
7. Չամչեան. Պատմութիւն Հայոց Իսկղրաննէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1874. Մեծադ. 3 հտ. 2100 եր. ... 25 ա.
8. — Խրախճան պատմութեան Հայոց. Մեծադ. հ. 495 եր. ... 2 ա.
9. Խորենացի. Մատենագրութիւնք. Մեծադ. հ. 645 եր. ... 5 ա.
10. — Պատմութիւն Հայոց փոքր հ. 632 եր. ... 2—25
11. Աղաթանգեղեայ պատմութիւն Հայոց փոքր հ. 687 եր. ... 1—75
12. Ղազար Փարբեցոյ պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ վահան Մամիկոնեան. փոքր հ. 640 եր. ... 1—50
13. Եղնկայ կողբացոյ Եղձ Աղանդոց. փոքր հ. 334 եր. ... 1—
14. Կորին վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք, մեծադ. հ. 660 եր. ... 5—
15. Փաւստոս Բիւզանդացոյ պատմութիւն Հայոց, մեծադ. հ. 200 եր. ... 2—50
16. Գրիգորի Նարեկացոյ մատենագրութիւնք մեծադ. հ. 535 եր. ... 3—75
17. Նարեկ՝ զիրք աղօթից, համառօտ և զգուշաւոր լուծմամբ բացայայտեալ. մեծադ. հ. 586 եր. ... 3—25
18. Եղիշէ վարդապետի մատենագրութիւնք, մեծադ. հ. 390 եր. ... 3—
19. Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցոյ Պատմութիւն Հայոց մեծադ. հ. 365 եր. ... 2—50
20. վարդան վարդապետի Պատմութիւն Հայոց, մեծադ. հտ. 184 եր. ... 2—
21. Մխիթարայ բժշկապետի Հերացոյ Ջերմանց մխիթարութիւն մեծադ. հ. 165 եր. ... 1—75
22. Յովհան Մանդակունի ճառք. մեծադ. հ. 225 եր. ... 2—50
23. Արիստակէս Լաստիվերդցոյ Պատմութիւն Հայոց, մեծադ. հ. 135 եր. ... 1—50
24. Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք և աղօթք մեծադիր հ. 235 եր. ... 2—
25. Զինովբայ Դլակայ Ասորոյ և Յովհաննու Մանդակունի եպիսկոպոսի Պատմութիւն Յարօնոյ, մեծադ. հ. ... 1—50

Օտարաքաղաքացիք պէտք է վճարեն և ճանապ. ծախք մօտաւորապէս իւրաք. ա. 10 կ , առանց փողի պատուէրները անկատար են մնում:

ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ VIII ԵՒ IX ՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

- I. ՇԱՀԷՆ. *Վեպ. Պ. Պաշտանց:*
II. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՀԱՅՈՅ ՆԿԵՂ. ԻՐԱԽԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ
Վ. Վ. Բաստամկան:
III. ԱԽԱԼՅԱՍՏԻՑ ՄԻՆԶԵՐ ԱՆԻ (*Վերջ*) Յ. Գեղամկանց:
IV. ԿԼԱՎԻԳՕ. *ողբերգ. Գ Է օթ է ի. Թարգմ. Պ. Վարդանեան:*
V. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՆՈՐ ՆԻՒ
ԹԵՐ. Ա. Երեցկան:

ՄԱՏԵՆԱԹՍՈՒԹԻՒՆ

- VI. ԵՐԵՆՆՅԻ ԵՐԵՆՆԵՔ Թ. ԴԱՐՈՒ. Յ. Գեղամկանց:

- VII. ՕՎԵՀԴԱՆ ՏԵՐԵԱՆՑ ԲՈՐՁԻ. Պ. ԽԱՐԱԳՐԻՆ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

- VIII. ԻՄ ԶԵՆԱՏԵՍՐԱ. ՀՈՍՀՈՍ:

- IX. ԷՒ ՄԱՐԻՈՒՍ ԲԲՈՍՍԷ:

- X. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ՄԻԱՅԵԱԼ ԸՆԿ. ՀԱՅՈՅ:

- XI. ՅԱՅԿԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

- XII. ՄԱՍՍԻՄՕ Դ՝ ԱՅԵԼԻՑԻ. ՀԵԿՏՈՐ ՖԻԵՐԱՄՈՍԿԱ. *Վեպ.*